

Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України
Український центр соціальних реформ

Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні

Київ
АДЕФ-Україна
2008

УДК 314.145(477)
ББК 60.7
Ш69

Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.

Монографію присвячено актуальним питанням формування шлюбної і дітородної активності населення України. Її підготовлено за результатами проведеного у квітні 2008 р. спеціального вибіркового соціально-демографічного обстеження населення дітородного віку «Сім'я і діти». У монографії розглядаються особливості сучасного перебігу шлюбно-сімейних процесів, новітньої динаміки та структури народжуваності в Україні. Обґрунтовується необхідність проведення спеціальних обстежень з питань шлюбної і дітородної поведінки для поглибленого вивчення і прогнозування ситуації, а також розробки рекомендацій по вдосконаленню сімейної політики в країні. У роботі аналізується наявний досвід таких обстежень, їх переваги й інформаційні можливості, розглядаються організаційно-методичні питання та особливості проведеного обстеження «Сім'я і діти».

У монографії висвітлюються окремі концептуальні положення щодо формування шлюбної й дітородної поведінки та її дослідження. На матеріалах обстеження детально аналізуються ціннісні орієнтації на сім'ю та дітей, мотивація сімейного життя та специфіка шлюбної і дітородної поведінки різних соціально-демографічних груп населення України; відмінності у дітородних установках залежно від рівня матеріально-дохідної і житлової забезпеченості; ставлення населення до багатодітності і багатодітних сімей та думки стосовно найбільш прийнятних форм утримання і виховання дітей, позбавлених батьківського піклування.

У роботі обґрунтовується низка проблем і факторів, які протидіють повному задоволенню потреби в дітях у різних верств населення, висвітлюється авторське бачення вірогідних змін у матримоніальній та дітородній поведінці населення на перспективу і можливостей впливу на них. З урахуванням ставлення населення до різних заходів демографічної політики авторами розроблено рекомендації з підвищення ефективності сімейної і пронаталістської політики в Україні.

Рецензенти:

доктор економічних наук, старший науковий співробітник Макарова О. В. (Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України)

доктор економічних наук, професор Грішнова О. А. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України (протокол № 4 від 18 червня 2008 р.)

Підготовлено за сприяння Благодійного Фонду «Розвиток України»

ISBN 978-966-02-4912-7

*Авторський колектив висловлює щиру подяку
Благодійному Фонду «Розвиток України»
за фінансову підтримку у проведенні
дослідження та публікації монографії*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	6
I. ШЛЮБНО-СІМЕЙНА СИТУАЦІЯ ТА НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ	8
1.1. Шлюб та сім'я в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку.....	8
1.2. Народжуваність в Україні на початку ХХІ ст.: специфіка посткризової компенсації.....	21
II. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ОБСТЕЖЕННЯ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ШЛЮБНОЇ І ДІТОРОДНОЇ ПОВЕДІНКИ	40
2.1. Досвід проведення соціально-демографічних обстежень з питань шлюбної і дітородної поведінки.....	40
2.2. Організаційно-методичні питання вибіркового соціально- демографічного обстеження «Сім'я і діти» (квітень 2008 р.)	59
2.3. Окремі концептуальні положення щодо демографічної поведінки та орієнтацій.....	63
III. ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ДІТОРОДНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ (за підсумками вибіркового соціально- демографічного обстеження «Сім'я і діти»)	75
3.1. Соціально-демографічний склад респондентів та економічне становище їхніх сімей.....	75
3.2. Сімейний склад, шлюбний стан і шлюбні установки респондентів та їх вплив на дітородну активність	85
3.3. Дітність і дітородні установки респондентів.....	118
3.4. Особливості шлюбних і дітородних орієнтацій та дітородної ситуації у різних соціально-економічних групах населення.....	150
3.5. Багатодітність в Україні та ставлення до неї респондентів	160
3.6. Причини соціального сирітства та ставлення населення до питання опіки й усиновлення дітей, позбавлених батьківського піклування	178
IV. ВПЛИВ СІМЕЙНОЇ І ПРОНАТАЛІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА ДЕМОГРАФІЧНУ СИТУАЦІЮ.....	186
4.1. Оцінка населенням можливостей і результатів здійснення демографічної політики.....	186
4.2. Напрями підтримки розвитку сім'ї та поліпшення умов дітородної діяльності населення.....	193
4.3. Заходи соціально-демографічної політики щодо підтримки багатодітних сімей у контексті європейського досвіду	207
ПІСЛЯМОВА.....	221
ДОДАТКИ.....	227

ПЕРЕДМОВА

Складна соціально-економічна ситуація в Україні у перше десятиліття незалежності, яка супроводжувалася глибокими деформаціями, призвела до посилення негативних демографічних тенденцій, обумовила виникнення гострої демографічної кризи, що виявилася у погіршенні кількісних і якісних характеристик населення. Тривалий час серйозність і кризовий характер демографічної ситуації в країні глибоко не осмислювалися владними структурами і авторитетними політичними силами.

Навколо найбільш гострих і довготривалих демографічних проблем виникло чимало своєрідних «міфів» і просто непрофесійних суджень, багато питань (у тому числі тих, що стосуються демографічних перспектив країни і їх соціально-економічних наслідків) на сьогодні залишаються до кінця не з'ясованими або дискусійними. Низка найпопулярніших і водночас досить гострих і практично значущих питань стосуються сучасних змін у сфері шлюбно-сімейних відносин і народжуваності:

- Чи перебільшені вже давно поширювані чутки про кризу сім'ї як соціального інституту та про відмирання традиційного зареєстрованого шлюбу?
- Яким формам шлюбно-сімейних відносин віддає перевагу населення дітородного віку і на які форми шлюбу орієнтована, зокрема, молодь?
- Яка природа сучасної тенденції до підвищення народжуваності в країні в останні п'ять-шість років: чи це лише компенсаційний її приріст, чи можна розглядати його як платформу для можливого подальшого «бебі- буму»?
- Наскільки поширена орієнтація на одностаттєву сім'ю або навіть установка на «чайлд-фрі» (життя без дітей) у сучасній Україні?
- Якою є потреба різних груп населення в дітях і які існують перешкоди для її повного задоволення?
- Яка реакція населення на запровадження заходів демографічної політики і його бачення факторів, здатних позитивно вплинути на демографічну ситуацію?
- Наскільки поширена в Україні багатодітність і які її перспективи, яким є реальне становище багатодітних сімей і ставлення широких верств населення до багатодітності?
- Які причини маргіналізації сімейного утримання і виховання дітей, а також сучасного поширення соціального сирітства в Україні і які форми опіки над дітьми, позбавленими батьківського піклування, є найбільш прийнятними?

Відповісти на вищевказані та інші актуальні питання, що стосуються сучасного стану шлюбу, сім'ї і дітородних орієнтацій населення України, визначити їх перспективи, дати певні рекомендації для вдосконалення політики щодо підтримки розвитку сім'ї і поліпшення умов дітородної діяльності та водночас розвіяти деякі міфи, що накопичилися у цій царині, мало спеціальне соціально-демографічне дослідження «Сім'я і діти», здійснене Інститутом демографії та соціальних досліджень на основі проведеного Центром «Соціальний моніторинг» за сприяння Благодійного Фонду «Розвиток України» соціологічного опитування населення дітородного віку. У представленому виданні викладено результати досліджень сучасної ситуації у сфері шлюбно-сімейних відносин та народжуваності в Україні, аналізу шлюбних і дітородних орієнтацій населення на основі вищевказаного соціально-демографічного обстеження, а також розробки рекомендацій з удосконалення сімейної і пронаталістської політики в країні.

Видання є результатом дослідницької роботи авторського колективу під керівництвом чл.-кор. НАН України Лібанової Е. М. у складі: к. е. н. Аксьонова С. Ю., к. соц. н. Балакірева О. М., Бялковська В. Г., Коломієць О. О., Крімер Б. О., к. е. н. Касьянова Д. С., д. е. н. Курило І. О., чл.-кор. НАНУ Лібанова Е. М., к. е. н. Слюсар Л. І., д. е. н. Стешенко В. С., к. е. н. Чуйко Л. В.

I. ШЛЮБНО-СІМЕЙНА СИТУАЦІЯ ТА НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ

1.1. Шлюб та сім'я в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку

Сім'я є базовою передумовою функціонування соціуму, первинним осередком відтворення населення та формування людського капіталу. Дослідження шлюбно-сімейної структури населення України та процесів її формування дозволяє зробити висновок, що в цілому традиції сімейного способу життя населення, без якого неможливе існування суспільства в його сучасному розумінні, в Україні збережено. Проте наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., в умовах соціально-економічної та постіндустріальної трансформації українського суспільства, тенденції розвитку шлюбу і сім'ї сповнені протиріч, відбуваються значні зміни у шлюбно-сімейних процесах і структурах, що безпосередньо впливає на динаміку народжуваності. Їх причиною є ті кардинальні зміни у матримоніальній та репродуктивній поведінці населення розвинених країн, якими характеризується постіндустріальний етап розвитку цивілізації: зниження рівня шлюбності, підвищення віку укладання шлюбу, поширення різноманітних форм шлюбного партнерства, нестабільність подружніх відносин і зростання рівня розлучуваності, поширеність поза-шлюбної народжуваності і неповних сімей тощо. Однак у транзитивному соціумі сучасної України, в умовах демографічної кризи, ці демографічні трансформації продукують ряд складних соціально-демографічних проблем. Вплив національних традицій, наслідків соціально-економічної та демографічної криз опосередковує, трансформує прояв загальноєвропейських закономірностей демографічного розвитку в Україні.

Шлюбність та розлучуваність. Населення нашої країни здавна характеризувалось високим рівнем шлюбності. І нині Україна належить до країн Європи з високими показниками шлюбності (рис. 1.1.1), хоча рівень її поступово знижується. У перше десятиліття незалежності коефіцієнти шлюбності — як загальний (кількість шлюбів з розрахунку на 1 000 осіб), так і спеціальний (кількість шлюбів з розрахунку на 1 000 неодружених осіб шлюбного віку) — суттєво знизилися, однак з 2001 р. намітилася позитивна тенденція до підвищення загального рівня шлюбності: з 6,4 на 1 000 осіб у 2001 р. до 7,6 у 2006 р. і 9,0 у 2007 р. (рис. 1.1.2), передусім за рахунок міського населення. Високі показники 2007 р. можна

I. Шлюбно-сімейна ситуація та новітні тенденції народжуваності в Україні

пояснити як збільшенням чисельності шлюбоактивних контингентів молоді за рахунок поколінь, народжених у 1983–1986 рр., так і високою шлюбною активністю населення, яку підсилює традиція вважати високо-сний рік несприятливим для укладання шлюбу (а таким є 2008 р.).

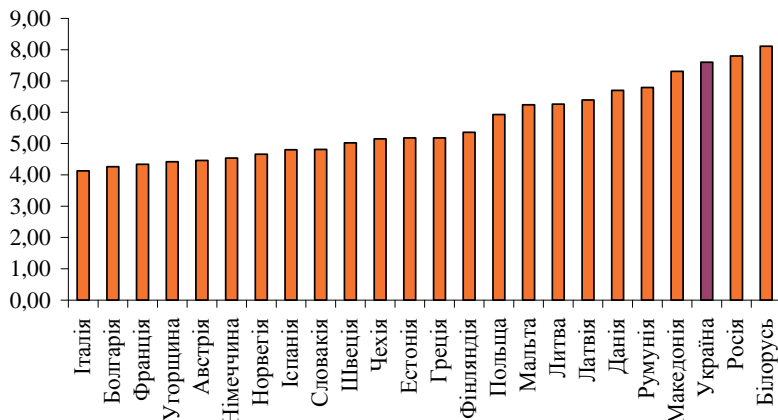

Рис. 1.1.1. Загальний коефіцієнт шлюбності населення України та інших європейських країн у 2006 р., %

Джерело: Eurostat Year Book 2006–2007

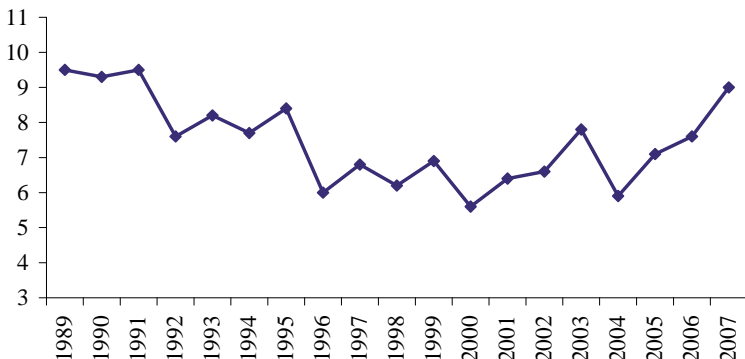

Рис. 1.1.2. Загальний коефіцієнт шлюбності населення України у 1989–2007 рр., %

Джерело: дані Держкомстату України

Важливою характеристикою шлюбності є середній вік взяття шлюбу. Як і в інших країнах Європи¹, в Україні підвищуються вікові показники укладання шлюбу: середній вік вступу до шлюбу чоловіків за 1989–2007 рр. підвищився з 26,8 до 29,6 років (до першого шлюбу — з 23,9 до 26,0); жінок відповідно з 25,3 до 26,8 (до першого шлюбу — з 21,9 до 23,5).

Відповідні зміни відбуваються і в розподілі шлюбів за віком наречених. Зменшується частка ранніх шлюбів у їх загальній кількості. Якщо в 1989 р. у 20,2% укладених шлюбів (у тому числі у 26,6% перших шлюбів) наречена була віком до 19 років, то у 2007 р. — відповідно у 8,5% і 10,9%. Водночас збільшується частка шлюбів, укладених після 30 років, особливо у чоловіків. Однак у західному регіоні України ще досить великою залишається схильність населення до ранніх шлюбів.

Середній вік укладання першого шлюбу в Україні є нижчим, ніж у більшості країн Європи. Наприклад, середній вік наречених при укладанні перших шлюбів у Болгарії, Литві, Латвії, Румунії, Чехії, Угорщині дорівнює 24–25 рокам, Бельгії, Німеччині, Норвегії, Фінляндії — понад 27 років² (в Україні — 23,5 року).

Важливо визначити, якою мірою зміни у шлюбній поведінці населення — безшлюбність певної частини молоді, відкладання шлюбу «на потім», що зумовлює загальне «постаріння» шлюбності, — пов'язані з незадовільними соціально-економічними умовами життєдіяльності у період ринкової трансформації, а якою — із засвоєнням населенням, насамперед молоддю, західної моделі матримоніальної поведінки в умовах «відкритого суспільства» та впливом фундаментальних факторів сучасної трансформації сім'ї — індивідуалізації, плюралізму, емансипації, свободи вибору. Відповідь на ці питання можуть дати лише спеціальні вибіркові соціально-демографічні обстеження, оскільки одержати цю інформацію з поточної статистичної звітності неможливо.

Найсуттєвішою рисою розвитку шлюбно-сімейних відносин у сучасному світі є плюралізація форм сімейного життя, різноманітність форм сімейних об'єднань та шлюбних стосунків³. За висловлюванням Жака Валлена, «Шлюб і сім'я вже не є тим, чим були раніше, різноманітність нових форм подружніх союзів дуже велика... треба вирішити питання

¹ The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses. Edited by M. Macura, A. L. MacDonald, W. Haug. — UN, New York and Geneva, 2005. — P. 65.

² Europe in figures — 2006. — http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996,45323734

³ Краткий отчет о работе Европейского форума по народонаселению (Женева, январь 2004 г.). — http://demoscope.ru/weekly/knigi/m_doc/m_doc02.html

про вплив цієї нової реальності на динаміку населення — чи є вона причиною низького рівня народжуваності?»⁴.

В Україні, як і в інших країнах, простежується тенденція до зростання ролі незареєстрованих шлюбів у формуванні сімейної структури населення, що є наслідком складних процесів трансформації шлюбно-сімейних відносин, а також скорочення державної регламентації особистого життя. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. у незареєстрованому шлюбі перебуває 7% одружених чоловіків і заміжніх жінок. Однак серед молоді 15–19 років їх частка є досить вагомою — 25,3% у чоловіків і 19,2% у жінок, тобто нові форми шлюбних союзів більш поширені саме серед молоді, яка знаходиться «на порозі» дітородної діяльності. Незареєстровані шлюби найбільш поширені на півдні та сході України, водночас для населення західного регіону вони не є характерними.

Відчувається гостра нестача інформації щодо нових форм шлюбу в Україні у роки після перепису населення та їх впливу на дітородну поведінку населення, що доводить необхідність додаткових соціально-демографічних обстежень.

Однією з найскладніших і найактуальніших проблем розвитку населення України у шлюбно-сімейній сфері є нестабільність шлюбних відносин, високий рівень розлучуваності шлюбних пар, у тому числі з неповнолітніми дітьми. Високий рівень розлучуваності населення сформувався в Україні ще у 70-ті роки минулого століття, і всі наступні роки зберігалась ця модель демографічної поведінки — «легкий» вступ до шлюбу і «легкий» розрив шлюбних відносин. За рівнем загального коефіцієнта розлучуваності Україна поряд із Росією лідирує в Європі (рис. 1.1.3).

Найвищого значення загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень у розрахунку на 1 000 осіб) досягнув у 1992–1993 рр. — 4,2–4,3‰. Хоча з 1995 р. і спостерігається певна тенденція до зменшення кількості розлучень, вона не є стійкою. Після певного спаду в 2001–2004 рр., у 2005 р. коефіцієнт розлучуваності знову підвищився і становив 3,9‰, у 2006 та 2007 р. — 3,8‰.

Регіони України значно розрізняються за показниками «міцності шлюбу»: найнижчим рівнем розлучуваності традиційно характеризується населення західного регіону України, особливо Закарпатської області, найвищим — населення півдня та сходу країни.⁵

⁴ Речь Жака Валлена, президента Международного союза по изучению населения, на открытии XXV Международного конгресса по народонаселению. — <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0207/nauka01.php>

⁵ Регіональні особливості шлюбно-сімейної структури населення України та процесів її формування // Населення України — 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку. — К.: ІДСД НАНУ, Держкомстат України, 2005. — С. 67–72.

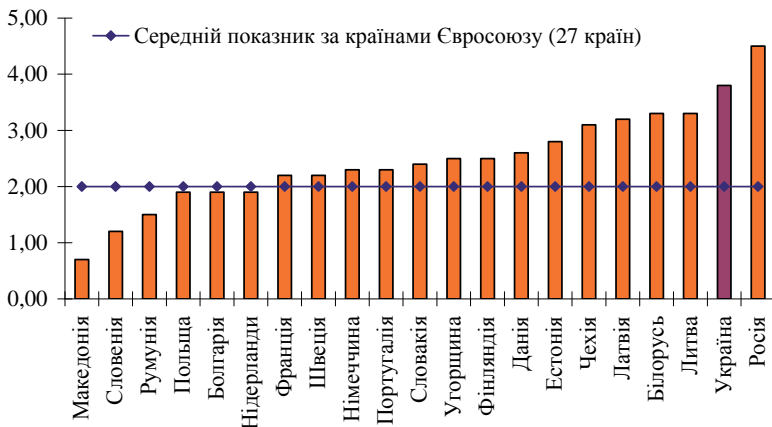

Рис. 1.1.3. Загальний коефіцієнт розлучуваності в Україні та інших європейських країнах у 2006 р., %

Джерело: Eurostat Year Book 2006–2007

Негативні наслідки розпаду шлюбу в тій чи іншій формі впливають на життя всіх членів родини, адже переживши особисту кризу, члени подружжя повертаються у стан безшлюбності, а діти, фактично, лишаються без одного з батьків. У більшості шлюбних пар, які розпадаються, є спільні діти, і відповідно щороку тисячі дітей переживають розлучення батьків. Хоча кількість таких дітей поступово зменшується, це пов'язано не зі зменшенням кількості розлучень, а зі зниженням дітності української сім'ї (рис. 1.1.4).

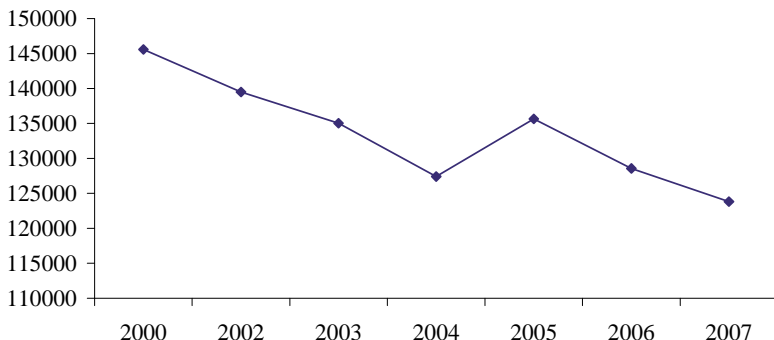

Рис. 1.1.4. Кількість дітей віком до 18 років в Україні у 2000–2007 рр., які пережили у даному році розлучення батьків

Зниження рівня розлучуваності населення — зміцнення шлюбу, підвищення його стабільності — є одним з найважливіших завдань соціально-демографічної політики у нашій країні, однак його вирішення ускладнюється відсутністю достатньої інформації про причини розлучень, особливо на мікрорівні. Про внутрішні та зовнішні чинники, які спонукають сучасне українське подружжя розірвати шлюб, навіть за наявності спільних неповнолітніх дітей, відомо дуже мало, а без цієї інформації неможливо створити соціально-економічні передумови для зміцнення сім'ї.

Високий рівень розлучуваності є головною причиною поширення в Україні неповних сімей, де діти проживають без одного з батьків, як правило, тільки з матір'ю. Кількість і питома вага неповних сімей, в яких виховуються неповнолітні діти, в Україні є настільки великою, що може оцінюватись як порушення природного середовища розвитку й виховання дітей. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. кожна четверта українська сім'я з неповнолітніми дітьми є неповною (при цьому у 92,5% таких сімей діти ростуть без батька, у 7,5% — без матері), а в містах України — це кожна третя сім'я.

За даними вибірових обстежень умов життя домогосподарств, здійснюваних Держкомстатом України, частка індивідуальних домогосподарств, де проживали діти віком до 18 років, які не мали одного чи обох батьків, у загальній кількості домогосподарств з дітьми у 2005 р. становила 18,9%, у 2006 р. — 20,9%, 2007 р. — 19,2%⁶. Отже, кількість дітей, які проживають у неповних сім'ях, зокрема без батька, є значною і суттєво впливає на загальні умови життя та розвитку підростаючого покоління. Неповні сім'ї з дітьми поширені у всіх без винятку регіонах України, але найбільшою є їх питома вага у промислово розвинених областях сходу країни.

Зростання кількості неповних сімей з дітьми викликає тривогу, адже ці сім'ї знаходяться у зоні економічного й соціального ризику: численні соціологічні дослідження як в Україні, так і за кордоном свідчать, що у неповних сім'ях зростає ризик залучення дітей до вживання алкоголю, наркотиків, наркоманії, протиправних дій тощо⁷. Доволі го-

⁶ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2007 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. — К.: Держкомстат України, 2006. — С. 17.

⁷ Динаміка поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України: 1995, 1999, 2003 роки. — К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. — 174 с.; Аллан Карлсон. Общество — Семья — Личность: Социальный кризис Америки. Альтернатив-

стрими є і економічні проблеми. За твердженням Л. Туроу, в американській сім'ї у випадку розлучення її життєвий рівень знижується на 40%⁸; навіть у Швеції, яка відома активною політикою підтримки сімей з дітьми, зрівняти економічні умови виховання дітей у неповних і повних сім'ях вдалося лише частково⁹. В умовах сучасної України, коли рівень доходів більшості населення є низьким, неповні сім'ї є особливо соціально вразливими, значна їх частина знаходиться за межею бідності. Слід зазначити, що за даними Держкомстату України у 18,9% домогосподарств, представлених неповними сім'ями, проживає двоє дітей, у 5,2% — троє і більше¹⁰, а одному з батьків (як правило, матері) дуже важко утримувати і виховувати кількох дітей.

Поширення в сучасній Україні сімей, в яких дітей виховує лише один із батьків, іноді за допомогою родичів (як правило, бабусі чи дідуся) є тим викликом, на який повинні реагувати всі суміжні соціальні інститути, в першу чергу — система освіти та органи соціального захисту, мінімізуючи для дітей з цих сімей соціальні та економічні ризики.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; форми їх утримання і виховання. Нестабільність шлюбу, поширеність неповних сімей з дітьми в умовах соціально-економічної трансформації, коли відбувається маргіналізація частини сімей внаслідок зниження життєвого рівня населення, загострення соціальних патологій — алкоголізму, наркоманії, насильства — породжують такі небезпечні явища, як соціальне сирітство, безпритульність та бездоглядність частини дітей.

Збільшення кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є однією з найбільш гострих соціально-демографічних проблем сучасної України. Це один з найсерйозніших проявів соціально-демографічної кризи, свідчення збоїв у реалізації основних функцій сім'ї. До даної категорії належать діти, які з різних причин не

ный социологический подход // Перевод с англ. под ред. проф. А. И. Антонова. — М., 2003. С. 89–94.

⁸ Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. Под ред. В. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 204.

⁹ Аллан Карлсон. Общество — Семья — Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход // Перевод с англ. под ред. проф. А. И. Антонова. — М., 2003. — С. 46.

¹⁰ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2007 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. — К.: Держкомстат України, 2006. — С. 17.

можуть виховуватися у власній сім'ї: діти-сироти (батьки яких померли чи загинули) та діти, позбавлені батьківського піклування (батьки яких позбавлені батьківських прав або визнані безвісно відсутніми чи недієздатними, відбувають покарання в місцях позбавлення волі чи перебувають під вартою; батьки невідомі чи відмовилися від дитини). Кількість таких дітей в Україні на кінець 2007 р. становила 102 924 особи (рис. 1.1.5).

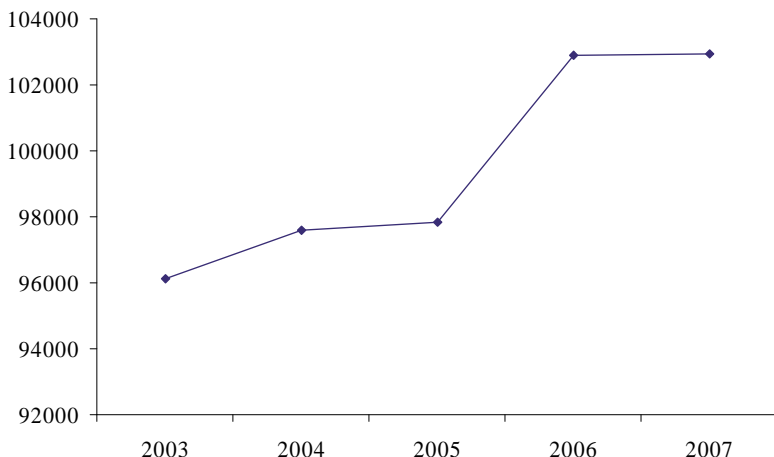

Рис. 1.1.5. Кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні у 2003–2007 рр., осіб (станом на кінець року)

Джерело: Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. — К.: Держкомстат України, 2008

Сімейним кодексом України передбачено декілька форм утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а саме: усиновлення, передача під опіку в сім'ї, патронат (у тому числі прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу), а також повне державне утримання у навчально-виховних закладах. Більшість таких дітей перебуває у державних інтернатних закладах: дитячих будинках, будинках дитини і будинках-інтернатах, школах-інтернатах. На кінець 2007 р. 10,7 тис. дітей цієї категорії перебувало в дитячих будинках, будинках дитини і будинках-інтернатах, 61,4 тис. —

навчалось в школах і школах-інтернатах усіх типів, з них 13,9 тис. — у школах-інтернатах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування¹¹.

Однак розуміння того, що природним середовищем для розвитку дитини є сім'я, змушує суспільство і державу всіляко підтримувати та стимулювати сімейні форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Тільки сімейні форми — усиновлення, опіка, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу — забезпечують реалізацію одного з ключових прав дитини, визначених Конвенцією ООН про права дитини, — права на проживання у складі сім'ї, разом з батьком і матір'ю, «права на піклування батьків»¹².

Реформа системи державного захисту та форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, розпочалася в Україні у 2005 р. на основі Указу Президента України від 11.07.2005 р. № 1086 «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей». Найвагомішим економічним кроком у реформуванні закладів утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, стало впровадження механізму фінансування витрат на утримання цих дітей незалежно від форми їх влаштування за принципом «гроші ходять за дитиною». Основні принципи цього механізму: незалежно від форми влаштування діти повинні отримувати однакові кошти на утримання; призначення коштів на утримання відбувається за фактом набуття статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування; призначення коштів здійснює орган опіки і піклування за місцем походження дитини; розмір призначених коштів складається з двох сум: на утримання дитини — два прожиткових мінімуми, на виховання дитини — 35% від суми на утримання.

Завдяки державній стратегії щодо підтримки дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, а особливо реалізації принципу «гроші ходять за дитиною», кількість цих сучасних і більш ефективних, порівняно з державними інтернатами, форм утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, поступово зростає, проте їх поширення ще недостатнє, вони не є основною формою виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (рис. 1.1.6).

¹¹ Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. — К.: Держкомстат України, 2008. — С. 19, 21.

¹² Конвенція ООН про права дитини. — К.: ТМПрінтікс Прес, Print Press, 1999. — С. 6, 7.

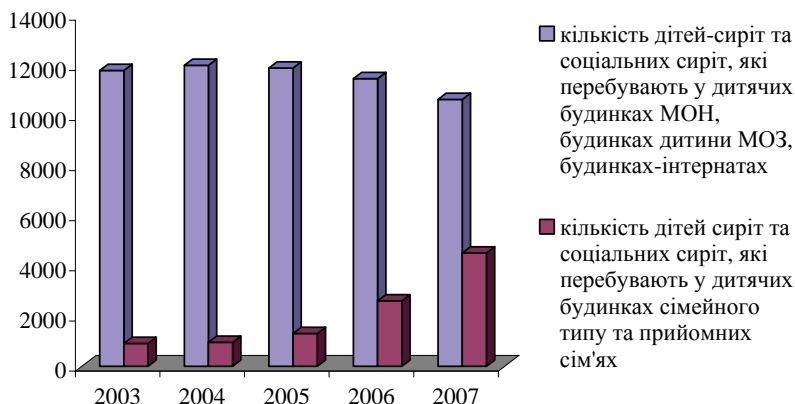

Рис. 1.1.6. Розподіл дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за місцем перебування у 2003–2007 рр.

Джерело: Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. — К.: Держкомстат України, 2008

Станом на кінець 2005 р. в Україні налічувалось 149 дитячих будинків сімейного типу та 180 прийомних сімей; на кінець 2007 р. — 300 дитячих будинків сімейного типу, в яких перебувало 1 960 прийомних дітей, і 1 617 прийомних сімей із 2 561 вихованцем (табл. 1.1.1).

Табл. 1.1.1. Розподіл дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей за місцем розташування і кількістю дітей у них станом на кінець 2007 р.

	Кількість дитячих будинків сімейного типу	у них дітей		Кількість прийомних сімей	у них дітей	
		вихованців	рідних		вихованців	рідних
Усього	300	1960	483	1617	2561	1509
у тому числі: міські поселення	160	1021	248	732	1104	642
сільська місцевість	140	939	235	885	1457	867

Найкраща форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування — це, безумовно, всиновлення. Протягом 2006 р. в Україні було всиновлено 4 318 дітей, 2007 р. — 5 229, з них 67,5% — громадянами України, 32,5% — іноземцями. Однак слід зазначити, що лише 66% усиновлених у 2007 р. (3 454 особи) — це діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, решта — діти, які проживають з одним із батьків і всиновлені вітчимою або мачухою. Більшість усиновлених дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є малолітніми (до трьох років), і з підвищенням віку дитини вірогідність усиновлення її громадянами України знижується (рис. 1.1.7). Крім того, лише трохи більше половини цих дітей (51,7%) усиновлено громадянами України, решта — іноземцями.

Суспільство зацікавлене в національному всиновленні, і держава повинна створити найкращі економічні, соціальні й організаційні умови для виконання цього завдання. Тому необхідно мати повний обсяг інформації про сім'ї, які хотіли б усиновити дитину чи створити прийомну сім'ю, про те, що заважає їм реалізувати своє прагнення, а також про те, що може допомогти.

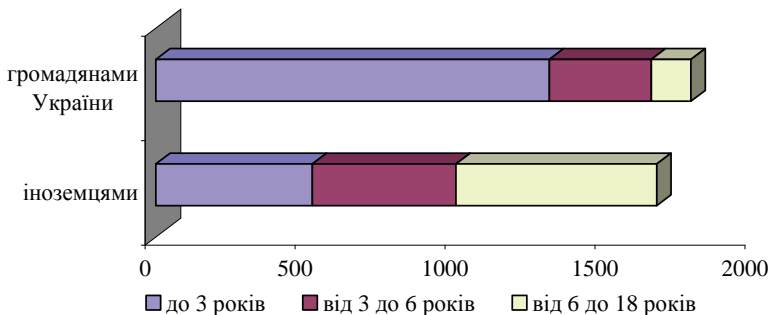

Рис. 1.1.7. Кількість усиновлених дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у 2007 р. та їх розподіл за віком

Дітність української сім'ї. З кожним десятиліттям унаслідок зниження народжуваності та постаріння населення знижуються показники дітності української сім'ї: скорочується питома вага сімей з дітьми у загальній кількості сімей, поширюється одинокість і зменшується кількість та питома вага багатодітних сімей. На момент перепису населення 1970 р. в Україні у 75,4% сімей проживали діти віком до 18 років, у тому числі налічувалось 1 209 тис. сімей, в яких проживало троє і більше дітей, що становило майже 10% усіх сімей з дітьми; на момент перепису 1979 р.

сімей з дітьми було 59,8%, у тому числі 698,5 тис. багатодітних; за переписом 1989 р. — відповідно 56,4% і 668,3 тис., а матеріали Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчили, що лише у 51,5% сімей є діти, а кількість сімей з трьома і більше дітьми становила усього 396,2 тис., що дорівнювало 5,7% усіх сімей з неповнолітніми дітьми (табл. 1.1.2).

Табл. 1.1.2. Частка сімей з неповнолітніми дітьми та їх розподіл за кількістю дітей у їх складі за даними переписів населення 1970, 1979, 1989, 2001 рр.

Роки	Питома вага сімей з дітьми у загальній кількості сімей, %	Розподіл сімей за кількістю дітей у їх складі, %		
		1 дитина	2 дітей	3 і більше дітей
1970	75,4	50,2	36,8	13,1
1979.	59,8	55,9	35,5	8,7
1989	56,4	52,1	39,5	8,4
2001	51,5	64,1	30,2	5,7

* за 1970, 1979, 1989 рр. — сім'ї; за 2001 р. — індивідуальні домогосподарства, які складаються з двох і більше осіб

Отже, традиції багатодітності в Україні було втрачено ще за часів Радянського Союзу, але і в роки незалежності тривав процес зниження показників дітності сімей, ще більшого поширення набула одностітність. За період між переписами населення 1989 р. і 2001 р. кількість сімей з трьома дітьми в Україні зменшилася з 510 841 до 298 395 одиниць, тобто на 42%, сімей з чотирма дітьми — з 101 486 до 63 926, тобто на 37%, сімей із п'ятьма і більше дітьми — з 55 958 до 33 854, тобто на 40%. Якщо на момент перепису троє дітей мала тільки кожна шістнадцята українська сім'я, яка виховує дітей (у сільській місцевості — кожна десята), то сім'ї з чотирма і більше дітей стали вже рідкістю. За нашими розрахунками на одну сім'ю з неповнолітніми дітьми на момент перепису населення 1989 р. припадало 1,59 дитини (1,52 — у містах і 1,77 — у селах), під час перепису 2001 р. — 1,44 дитини (1,34 і 1,65 відповідно).

Починаючи з 2002 р., в Україні спостерігається позитивна тенденція поступового збільшення кількості народжених дітей, що призвело до певного «гальмування» темпів зниження (але не до підвищення) показників дітності сімей. За даними вибіркового обстежень умов життя домогосподарств, які проводить Держкомстат України, у 2007 р. 67,9% індивідуальних домогосподарств з дітьми віком до 18 років були одностітними, 28,4% — дводітними, лише у 2,6% цих домогосподарств прожи-

вало троє дітей (1,7% — у містах і 4,7% — у сільській місцевості), у 1,1% — четверо і більше дітей (0,2% — у містах і 2,9% — у сільській місцевості) (табл. 1.1.3). Отже, хоча рівень народжуваності дещо підвищився, кількість багатодітних сімей продовжує зменшуватись.

Табл. 1.1.3. Розподіл домогосподарств з дітьми за кількістю дітей в їх складі у 2007 р., %

	Усі поселення	Міські поселення			Сільська місцевість
		усього	у великих містах	у малих містах	
1 дитина	67,9	74,0	76,9	69,5	54,3
2 дитини	28,4	24,1	21,3	28,5	38,1
3 дитини	2,6	1,7	1,7	1,7	4,7
4 і більше	1,1	0,2	0,1	0,3	2,9

Джерело: Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2007 році. Статистичний збірник. — К.: 2007

Найбільша питома вага домогосподарств з дітьми і менша поширеність одностатевості спостерігається у західному регіоні України. Можна навіть стверджувати, що у цьому регіоні, особливо у сільській місцевості, збереглися традиції багатодітності: понад 12% сільських сімей мають трьох і більше дітей. Вища частка домогосподарств без дітей і масове поширення одностатевості характерне для індустріально найпотужніших областей сходу та багатьох областей центру країни.

В умовах демографічної кризи цінність багатодітних сімей для суспільства зростає, оскільки вони певною мірою гальмують процес депопуляції. Хоча кількість багатодітних сімей є невеликою (близько 4% усіх сімей з дітьми), в селах вони досить поширені, тому умови проживання в них дітей значно впливають на розвиток підростаючого покоління в Україні, особливо у сільській місцевості, де кожна п'ята дитина проживає в багатодітній родині. Необхідна соціальна й економічна підтримка цих родин як на державному рівні, так і територіальними громадами, органами місцевого самоврядування.

Дані соціологічного опитування багатодітних сімей, проведеного Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, і дані анкетування багатодітних родин, здійсненого Благодійним Фондом «Розвиток України», засвідчили, що емоціонально-психологічний клімат у більшості сімей є позитивним: фактично всі респонденти охарактеризували взаємини у сім'ї як гарні (дуже гарні, скоріше гарні — дві третини опитаних; інколи гарні, інколи погані — третина опитаних; скоріше погані та дуже погані — майже ніхто з опитаних). При цьому 80% респондентів зазначили,

що у них із чоловіком/дружиною існує повна чи часткова спільність поглядів та інтересів; майже в усіх родинах діти відверті з батьками, розповідають їм усе або майже все. Однак за оцінками опитаних осіб матеріальне становище їх сім'ї нижче середнього рівня по країні (лише у частини опитаних — на середньому рівні); вони, як правило, не задоволені матеріальним достатком сім'ї та житловими умовами, у більшості родин грошей вистачає лише на харчування та на найнеобхідніші речі (у деяких — не вистачає і на це). Отже, багатодітні родини потребують матеріальної підтримки держави, оскільки сучасний рівень доходів населення країни не дає змоги багатодітній сім'ї самій вирішити свої матеріальні проблеми, а суспільство зацікавлене як у створенні гарних умов для розвитку всіх дітей, так і в певному «стимулюванні» багатодітності, що дасть надію на збереження осередків цього стилю життя хоча б на тих територіях, де традиції багатодітності ще не втрачено.

1.2. Народжуваність в Україні на початку XXI ст.: специфіка посткризової компенсації

Більшість із нас, пересічних громадян, у виснажливому життєвому марафоні, у популярній нині гонитві за матеріальним добробутом і життєвим успіхом забуває, що, зрештою, сенс людського життя й істинне призначення особистості в усі часи полягає не в тому, щоб заробити якомога більше чи забезпечити небачені статки, а в тому, щоб дарувати життя й продовжуватись, реалізуючи себе, свої риси і мрії, у наступних поколіннях.

У новітній демографічній історії людства, що пройшла під знаком відходу від взірців та традицій масової багатодітності (а згодом і середньодітності), втілилась відповідна логіка соціально-економічного розвитку, а саме: перехід від трудомісткого аграрного виробництва з притаманною цьому суспільно-економічному устрою низькою продуктивністю праці, високою потребою у малокваліфікованій робочій силі та невисокою ефективністю народжуваності (за якої значна частина народжених не доживала до дорослого віку) до індустріального — із зумовленими технічним прогресом можливостями економії живої праці та змінами в її характері, певними досягненнями у зниженні дитячої смертності й у життєзбереженні взагалі, а відтак — і до постіндустріального суспільства з його підвищеними вимогами до якості робочої сили, високою ефективністю народжуваності, «підйомом» інститутів соціального забезпечення й освіти та широкими можливостями забезпечення гендерної рівності у царині праці.

Згаданими соціально-економічними тенденціями значною мірою зумовлено та стимульовано сучасні зміни у шлюбно-сімейній ситуації і дітородній діяльності населення, зокрема, переорієнтацію сімей з народження більшої кількості дітей на поліпшення умов їхнього виховання і соціалізації, збільшення вкладень в їхні якісні характеристики (здоров'я, рівень освіти).

Водночас тісно пов'язана з загальною спрямованістю цивілізаційного прогресу модернізація сім'ї та народжуваності не позбавлена суперечностей, соціально-демографічних втрат і «крайнощів» — як спільних для усього розвиненого світу, що прямує цим шляхом, так і специфічних, зумовлених особливостями суспільно-політичного устрою й інституціональної моделі окремих соціумів, а також пов'язаних з певними збоями у соціальному розвитку, катаклізмами, кризами тощо.

Стосовно загальних факторів варто зазначити, що, наприклад, раціоналізація суспільно-економічного життя, своєрідний «апофеоз» економічної раціональності й індивідуальної конкурентоспроможності зрештою призвели до специфічної «економізації» сімейних і міжпоколінних відносин, до витіснення споживчо-індивідуалістичною культурою «Я» інвестиційної культури «Ми»¹³, до загострення конкуренції між вкладеннями у народження і виховання дітей та інвестиціями у нарощування власного людського капіталу і, як наслідок, до таких негативних соціально-демографічних явищ як поширення безшлюбності, свідомої бездітності, самотності (у похилому віці) тощо. В останні декілька десятиліть люди перестали народжувати багатьох (або хоча б кількох) дітей не тільки внаслідок підвищення ефективності народжуваності (за якого кожна народжена дитина має достатньо високі шанси прожити довге життя), а й тому, що засвоїли переважно міновий тип мислення, втративши при цьому здатність **дарувати** (будь-що і будь-кому). Адже внаслідок перетворення дітей з «центрів прибутку» на «центри витрат» більшість індивідів нині не бачить мінових перспектив **вкладень у дітей** і присвячує відтворенню наступних поколінь (як архаїчній сфері, що стоїть поза всеохоплюючими законами еквівалентного обміну) лише незначну часточку свого життя.

У різних країнах на фундаментальну тенденцію зниження народжуваності, що панувала на європейському просторі принаймні протягом усього ХХ ст., крім загальних суспільно-економічних і соціально-психологічних детермінант, впливали й специфічні чинники — обста-

¹³ *Туру Л.* Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний // Новая постиндустриальная волна на Западе. — М.: Academia, 1999. — С. 203, 205.

вини, пов'язані з рівнем та моделлю соціально-економічного розвитку, культурно-історичними особливостями, успадкованим демовідтворювальним потенціалом тощо. Так, на довготривалий тренд народжуваності в Україні наклали свій відбиток особливості соціально-економічного складу населення, специфічні риси його менталітету та культурно-історичні традиції, а також пережиті країною численні соціальні катаклізми (війни, голодомори, суспільно-політичні й економічні перетворення, кризи) і пов'язані з ними демографічні втрати та сформовані «демографічні хвилі».

Сучасні тенденції народжуваності в Україні та її чинники. Перебіг процесу народжуваності в Україні за роки незалежності позначився як неординарністю її динаміки, так і істотними структурними зрушеннями (за повіковим профілем, черговістю народження, ознакою шлюбного стану матерів). Останнє десятиліття ХХ ст. в демографічній історії України насамперед ознаменувалось прискореним падінням народжуваності (середньорічний темп зниження її сумарного показника у 1990-ті роки вдсятеро перевищив такий за попереднє тридцятиліття), яке поєднувалось зі скороченням середньої тривалості життя та погіршенням інших якісних характеристик населення, що засвідчило розгортання в країні гострої і затяжної демографічної кризи.

Одним з основних чинників посилення негативних демографічних тенденцій (і зокрема обвального падіння народжуваності) в Україні у трансформаційний період стало погіршення економічних умов відтворення населення, у тому числі значне скорочення матеріальної бази реалізації потреби в дітях. Рівень заробітної плати як основного економічного джерела відтворення населення переважної більшості населення був (а значною мірою й досі є) вкрай недостатнім не лише для утримання і виховання здорових дітей, а й для відновлення (у належній якості) робочої сили батьків. На існуючій в Україні матеріальній базі неможливе належне забезпечення життєво важливих потреб працюючих осіб та їх сімейних утриманців. Це призвело до того, що більшість шлюбних пар змушені були значно більшою мірою, ніж раніше, обмежувати розмір сім'ї. Механізм зниження народжуваності у цих умовах полягає в тому, що задоволення потреби в дітях, у материнстві та батьківстві конкурує з низкою інших потреб, тим елементарніших, чим нижчий рівень життя. Не народжуючи бажаної кількості дітей, сім'ї намагаються зберегти досягнутий рівень життя, наслідком чого і стало істотне падіння рівня народжуваності в Україні у 1990-ті роки.

Спричинене кризовими соціально-економічними умовами 1990-х падіння народжуваності особливо стрімким і, зрештою, істотнішим виявилось у міських поселеннях України, де й без того помітно ниж-

чий її сумарний показник зменшився на 44% проти 36% — у селах. Роком найнижчої у новітній демографічній історії народжуваності в Україні видався 2001-й, за підсумками якого загальний коефіцієнт народжуваності становив 7,7‰ (у тому числі в містах — 7,2‰, у сільській місцевості — 8,7‰).

Найбільш коректним індикатором результатів дітородної діяльності населення є сумарний показник народжуваності. Він відображає підсумок взаємодії демографічної структури (статеві-вікової і шлюбно-сімейної) і дітородної поведінки, враховує наявну потребу в дітях разом з оцінкою можливості її реалізації. Сумарний показник народжуваності в Україні у 2000–2001 рр. опускався нижче межі, що уособлює половину рівня народжуваності, необхідного для простого відтворення населення. А в містах України сумарний показник народжуваності у 1999–2001 рр. упав до безпрецедентно низького рівня (менше 1 дитини), який не спостерігається у жодній країні світу і є нижчим того соціального мінімуму, за який звичайно приймається одна дитина (рис. 1.2.1).

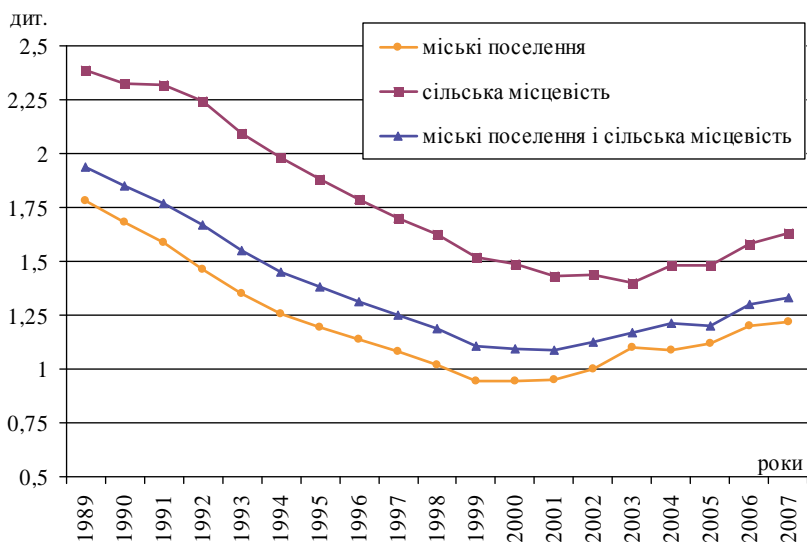

Рис. 1.2.1. Сумарний показник народжуваності в Україні у 1989–2007 рр.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Масове відкладання «до кращих часів» народження дітей (причому не лише других-третьох, а інколи й первістків) призвело до надмірного

поширення одностатовості та бездітності. Частка дітей першої черговості серед новонароджених в Україні порівняно з кінцем 1980-х зросла з 47% до 60% (у 2001 р.).

Після тривалого етапу обвального падіння народжуваності на початку поточного століття перебіг даного демографічного процесу поступово почав входити в «еволюційне русло», а відтак — в останні шість років позначився компенсаційним приростом числа народжень, який зазвичай притаманний періодам посткризової стабілізації. І хоча реальність суспільно-економічної стабілізації у нашій країні можна поставити під сумнів, все ж наявне пожвавлення дітородної діяльності у ці роки правомірно пов'язати з поліпшенням макроекономічної ситуації і стану ринку праці, зі зламом негативних тенденцій життєвого рівня населення та з поступовим «включенням» механізмів його адаптації до життя у нових складних умовах.

Тож з 2002 р. (у 2002–2004 рр. та у 2006–2007 рр.) спостерігаємо певне збільшення чисельності народжених (табл. 1.2.1), яке однак не свідчить про докорінний «перелом» у тенденціях народжуваності, а являє собою вже неодноразово фіксовану в посткризові (у тому числі повоєнні) роки компенсацію народжень, що відбувається до того ж на тлі припливу «демографічної хвилі» (мається на увазі вступ у дітородний вік більш численних контингентів жінок (1983–1988 рр. народження¹⁴), а також певної активізації соціально-демографічної політики в останні роки.

Чисельність новонароджених в Україні у 2006 р. становила 460,4 тис., а у 2007 р. — 472,7 тис. осіб і відповідно на 83,9 тис. та на 96,2 тис. дітей перевищувала сукупність народжених у році мінімальної народжуваності — 2001-му. Загальна чисельність новонароджених за останні п'ять років (з 2003 по 2007 р. включно) становила 2 195,1 тис. осіб і була на 182,6 тис. більшою, ніж сукупність народжених в Україні за період з 1997 по 2001 р.

Як видно з табл. 1.2.1, темп збільшення числа новонароджених у сільській місцевості в останні шість років виявився нижчим, ніж у міських поселеннях. Чисельність новонароджених у 2007 р. в містах України зросла порівняно з 2001 р. ледве не на третину, а загальний коефіцієнт народжуваності — майже на 38% проти 14% та 23% відповідно у сільській місцевості.

¹⁴ Підвищення народжуваності у цей період було пов'язано з заходами щодо посилення допомоги сім'ям з дітьми, запровадженими у листопаді 1982 р.

Табл. 1.2.1. Динаміка чисельності народжених та загальних коефіцієнтів народжуваності в Україні у 2001–2006 рр.

Рік	Чисельність народжених, тис.				Загальні коефіцієнти народжуваності, ‰			
	міські поселення і сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення у % до сільської місцевості	міські поселення і сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення у % до сільської місцевості
2001	376,5	237,2	139,3	170,3	7,7	7,2	8,7	82,8
2002	390,7	248,9	141,8	175,5	8,1	7,7	9,0	85,6
2003	408,6	266,4	142,2	187,3	8,5	8,3	9,1	91,2
2004	427,3	284,4	142,9	199,0	9,0	8,9	9,3	95,7
2005	426,1	284,3	141,8	200,5	9,0	8,9	9,4	94,7
2006	460,3	306,6	153,7	199,5	9,9	9,7	10,2	95,1
2007	472,7	314,1	158,6	198,0	10,2	9,9	10,7	93,5
2007 у % до 2001	125,6	132,4	113,9	х	132,5	137,5	123,0	х

Джерело: дані Держкомстату України та розрахунки за ними

Подібні співвідношення у динаміці склалися також між окремими групами регіонів України: промислово розвинутими й найбільш урбанізованими (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Одеська області, АР Крим, місто Київ, де зростання показників народжуваності нині найбільш відчутне) та переважно аграрними з порівняно більш високою часткою сільського населення, традиційно вищою народжуваністю, однак нижчими темпами її зростання останніми роками (Волинська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька області тощо).

Звісно, можна пов'язати міжпоселенські і регіональні відмінності у сучасній динаміці народжуваності в Україні з особливостями впливу на неї економічних факторів (адже основний вигравш від економічного зростання і підвищення рівня життя в країні в останні роки отримали переважно городяни, а особливо — жителі великих міст), однак слід визнати і той факт, що на наведених кількісних характеристиках народжуваності у міських поселеннях позначається й суто статистичний «ефект надто низької бази».

Слід зазначити, що, попри позитивні зрушення останніх років, число народжень в країні у 2006–2007 рр. все ж є значно нижчим (більш ніж на 200 тис.), ніж, скажімо, кількість новонароджених в Україні у докризовий період, на межі 1980-х і 1990-х років, а рівень сумарного показника народжуваності (найбільш коректного її індикатора) лишається на сьогодні одним з найнижчих серед європейських країн (рис. 1.2.2).

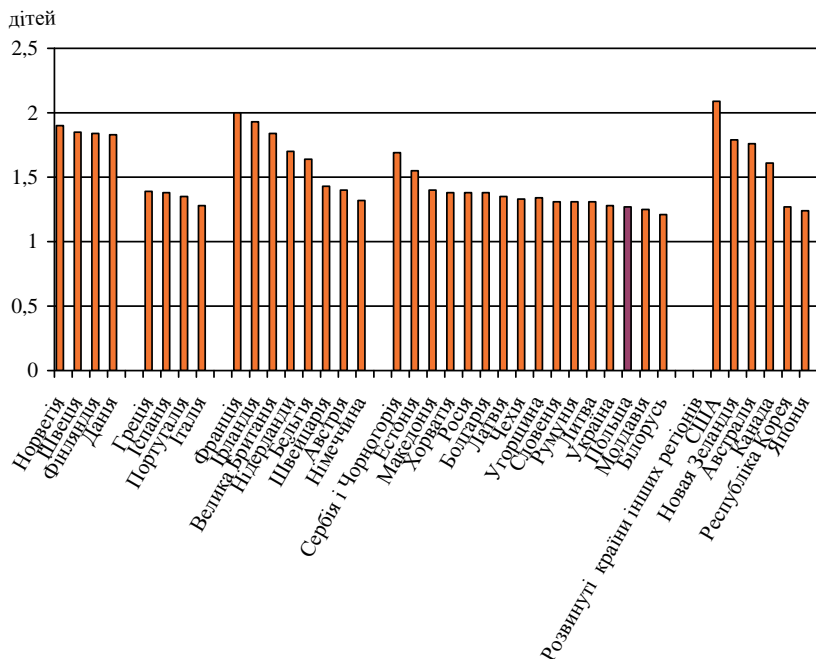

Рис. 1.2.2. Сумарний показник народжуваності в Україні, інших європейських країнах і розвинених країнах інших регіонів світу у 2006 р.

Навіть у селах, де традиційно дітородна активність вища, ніж у містах, сучасний рівень народжуваності не наблизився до межі простого відтворення і за підсумками 2006 р. становив 1,6 дитини. При цьому сумарний показник народжуваності у сільській місцевості нині становить усього 75,1% від рівня 1993 р., коли він уперше впав нижче межі простого відтворення населення. Збільшення ж загальних показників народжуваності за останні шість років у сільській мі-

сцевості менш ніж наполовину, а в містах — лише на 2/5 компенсувало їх падіння у 1990–2001 рр.

Останніми роками періоду новітнього підвищення народжуваності в Україні визначальну роль у прирості числа новонароджених відіграє саме поживлення повікової дітородної активності жінок, на відміну від перших двох років, коли впливовим фактором динаміки чисельності новонароджених і загального показника народжуваності виступило збільшення контингенту потенційних матерів (і відповідно його частки у структурі населення). При цьому більш високі темпи підвищення повікових показників народжуваності в останнє п'ятиліття демонструють жінки віком 25–29 років і особливо 30–39-річні, хоча віковою групою з найбільш високою дітородною активністю у нашій країні ще лишаються 20–24-річні жінки. У цілому ж підвищення повікової інтенсивності народжуваності в Україні у даний період супроводжується певним зміщенням її кривої у бік старших вікових груп, що може свідчити як про реалізацію певної частини народжень, відкладених у найтяжчі роки соціально-економічної кризи, так і про початок перебудови вікової моделі народжуваності у напрямі її «постарішання». Слід зазначити однак, що цей процес швидше протікає у містах, ніж у сільській місцевості, де народжуваність лишається більш ранньою: середній вік матері при народженні дитини в містах України у 2007 р. становив 26,0 років проти 24,9 року — на селі, у тому числі при народженні первістка — 23,9 року та 22,0 роки відповідно.

Оскільки сільські жінки розпочинають дітородну діяльність раніше, ніж міські, то й більш високі показники народжуваності у молодшому дітородному віці та нижчий середній вік народження дитини фіксуються саме у тих регіонах країни, де значною є частка сільського населення з його доволі ранньою шлюбністю, вищими репродуктивними установками та порівняно раннім початком дітородної діяльності. Хоча середній вік матері при народженні дитини у міських поселеннях вищий, ніж у сільській місцевості, однак уже після другої-третьої дитини міжпоселенські відмінності щодо середнього віку матері з підвищенням черговості народження скорочуються, як і різниці між показниками середнього віку народження дітей суміжних черговостей. Це опосередковано віддзеркалює ту відому закономірність, згідно з якою відмінності щодо місця проживання, умов життя та інших пов'язаних з цим чинників мають більше значення при прийнятті рішення стосовно народження другої (або й першої) дитини; для тих же, хто обирає багатодітність, ці фактори відіграють меншу роль, при цьому їм уже легше, ніж малодітним, зважитись на народження чергової (четвертої, п'ятої тощо) дитини.

Слід зауважити, що на тлі загальної тенденції збільшення віку матері при народженні дитини в Україні спостерігалось й певне підвищення, порівняно з дотрансформаційним періодом, частоти найбільш ранніх підліткових вагітностей і пологів (у жінок віком до 16 років), що зумовлено появою необмеженої і некерованої сексуальної свободи на тлі недостатньої обізнаності у питаннях сексуальної, зокрема контрацептивної, культури, а також маргіналізацією певної частини підлітків та молоді. При тому, що вже з середини 1990-х років частка народжень, які припадають на групи наймолодших жінок дітородного віку (15–19 і 20–24 роки) в Україні знижувалась, і їх вплив на сумарну народжуваність помітно зменшився, ситуація щодо частоти народжень у дівчат-підлітків лишається неоднозначною: у сільській місцевості ця частота істотно вища, ніж у містах, але при цьому її динаміка у першій половині поточного десятиліття була спадною, на противагу міським поселенням, де коефіцієнт народжуваності у віці до 16 років за 2001–2005 рр. підвищився. У 2006 р. деяке збільшення частоти народжень у матерів-підлітків було зафіксовано в обох типах поселень.

Контингентами жінок, у яких збільшення частоти народжень за 2002–2006 рр. було настільки відчутним, що практично компенсувало падіння її інтенсивності у 1990–2001 рр. (а отже, повікові коефіцієнти народжуваності повернулися до рівня 1989–1990 рр.), стали міські жінки віком 30–34 та 35–39 років, які в поточному десятилітті здебільшого реалізували народження дітей, відкладені у кризових соціально-економічних умовах.

У цілому за еволюційного перебігу демографічних процесів, за відсутності екстраординарних обставин і умов порівняно «пізня» народжуваність зазвичай пов'язана з відкладанням народжень до моменту набуття економічної самостійності і незалежності. При цьому в більшості розвинених європейських країн середній вік народження дитини наближається до тридцятирічної відмітки (рис. 1.2.3) і є найбільш високим у країнах з порівняно вищою народжуваністю, де значна частина жінок не обмежується народженням однієї дитини.

Стосовно нашої країни слід вказати також на наявність певних якісних особливостей, що «стоять» за сучасним постарінням народжуваності й уповільненням темпів формування сім'ї у різних типах поселень. На перебіг цього процесу може впливати як поширення практик відкладання народження дітей (починаючи з первістка) за умови орієнтації на малодітну або й однодітну сім'ю, так і зрушення у структурі народжуваності за іншою її ознакою — черговістю народження — «на користь» дітей другої

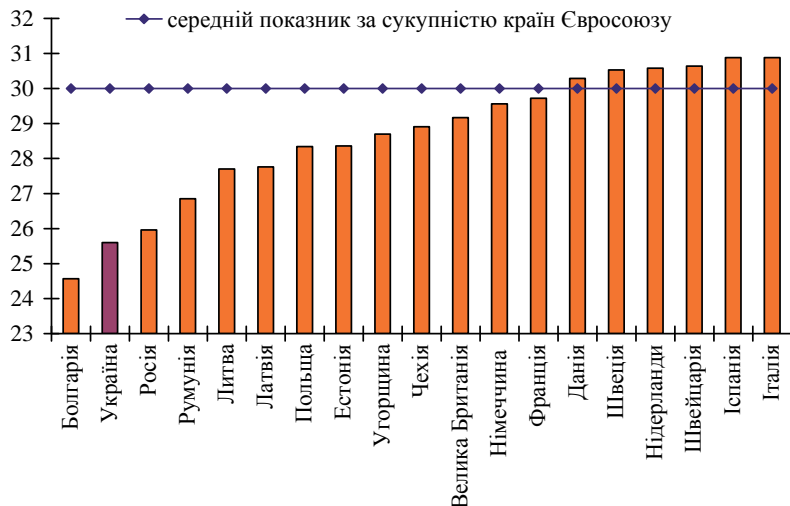

Рис. 1.2.3. Середній вік матері при народженні дитини в Україні та інших європейських країнах у 2006 р.

Джерело: Eurostat Yearbook, 2006–2007

й вищих черговостей, яких, зрозуміло, жінки народжують у більш пізньому віці. Можна припустити, що нині у міських поселеннях України провідним фактором постаріння народжуваності є саме відкладання народжень (дещо рідше — і шлюбів) до моменту здобуття професійної освіти і формування економічної бази розвитку сім'ї; у селах же більш впливовим, порівняно з містами, є такий фактор подовження періоду формування сім'ї, як реалізація установок на середньодітність¹⁵. Перевірити дану гіпотезу нам дадуть змогу як підсумки проведеного соціологічного опитування, так і результати аналізу розподілу новонароджених за черговістю народження.

Зміни у структурі народжуваності за черговістю народження.

Новітні зміни у структурі народжених за черговістю народження засвідчують, що протягом 2002–2004 рр. в Україні йшлося про компенсаційний приріст народжуваності переважно за рахунок реалізації відкладених народжень первістків, а вже у наступні роки випереджаючими стали темпи приросту новонароджених другої — четвертої черговостей на-

¹⁵ Йдеться про середньодітність у традиційно-демографічному її розумінні (як установку на народження 3–4 дітей).

родження. Відтак внесок других-третіх дітей у приріст народжень став найбільш вагомим, їх частка у структурі новонароджених дещо збільшилась. Однак нині вона лишається помітно меншою, ніж у до-трансформаційний період, особливо у міських поселеннях, де на сьогодні троє з кожних п'яти новонароджених — первістки (рис. 1.2.4).

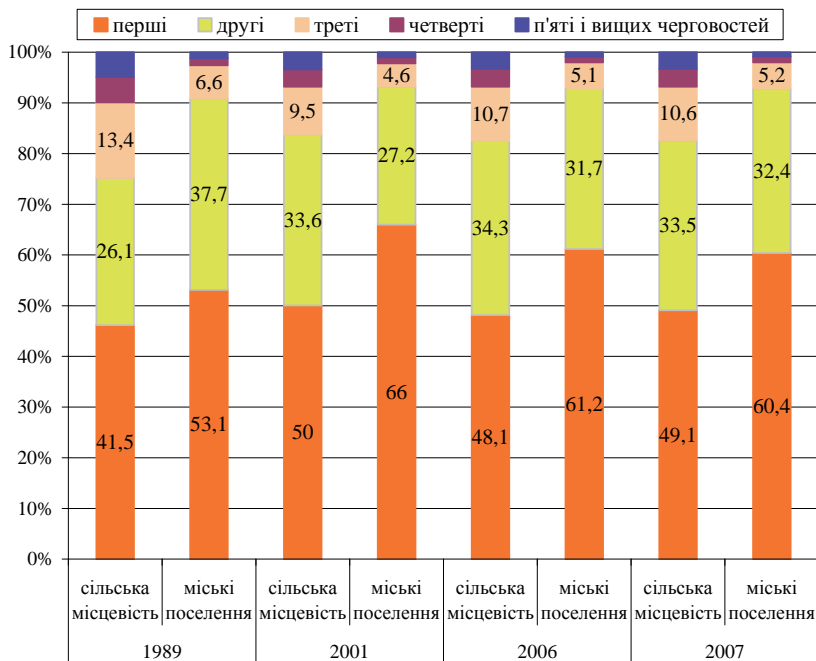

Рис. 1.2.4. Розподіл новонароджених у різних типах поселень України за черговістю народження у 1989, 2001, 2006 та 2007 рр.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Питома вага третіх дітей серед новонароджених у сільській місцевості нині більш ніж удвічі, четвертих — більш ніж утричі, а дітей вищих черговостей — більш ніж у три з половиною рази вища, ніж у міських поселеннях. Загалом дещо більше 29% усіх первістків, однак уже понад 34% других дітей, половина третіх і майже 64% дітей вищих черговостей із числа усіх новонароджених у 2007 р. народилися саме у селах. При цьому аналіз народжуваності за черговістю народження засвідчує, що на протигагу двом попереднім рокам, у 2007 р. на селі знову

стала підвищуватись частка первістків серед новонароджених. В Україні ж у цілому половину приросту чисельності народжених у 2007 р. порівняно з 2006-м становили первістки.

Загалом сучасна Україна у спільноті європейських країн за даною структурною ознакою народжуваності вирізняється однією з найбільш високих часток первістків серед новонароджених (близькі до українського значення даної частки фіксуються останнім часом у Болгарії, Білорусі, а також у Франції, однак в останній більш високою, на тлі України, є частка новонароджених третьої-четвертої черговості народження)¹⁶.

Привертає увагу також та обставина, що у попередній нетривалий період збільшення народжуваності, який свого часу мав місце в Україні у 1983–1986 рр., зміни у структурі новонароджених «на користь» других-третьох дітей були істотнішими, ніж за сучасного компенсаційного приросту народжуваності.

Новітня динаміка народжуваності у контексті активізації демографічної політики. Згадане тимчасове підвищення народжуваності понад двадцять років тому (яке дало поштовх відповідній сприятливій демографічній хвилі у середині поточного десятиліття) було пов'язане з активізацією демографічної політики у цей період¹⁷, що, до речі, певною мірою стосується і новітнього поживлення дітородної активності населення. Адже зрушення у традиційному «календарі народжень», реалізацію частини запланованих на більш пізній термін народжень стимулювало і введення починаючи з квітня 2005 р. вагомої одноразової допомоги при народженні дитини¹⁸. З початку поточного (2008) року роз-

¹⁶ Що ж до найбільш демографічно сприятливих співвідношень між новонародженими за черговостями народження, то вони нині склалися переважно у таких північноєвропейських країнах, як Швеція, Фінляндія, Норвегія, Ісландія та ін.

¹⁷ Йдеться про введення у листопаді 1982 р. заходів щодо посилення державної допомоги сім'ям з дітьми: введення частково оплачуваної відпустки по догляду за дитиною віком до 1 року та неоплачуваної відпустки по догляду за дитиною віком до 1,5 року з призначенням щомісячної допомоги по оплачуваній відпустці на рівні, що відповідав 1/5 середньомісячної грошової оплати праці робітника і службовця та понад 1/4 оплати праці колгоспника на той час (при цьому згадана виплата була найбільшою у загальній сумі виплат сім'ям, які мають дітей).

¹⁸ Постановою Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2005 р. № 315 «Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми» було передбачено призначення одноразової допомоги при народженні дитини у сумі кратній 22,6 розміру прожиткового мінімуму на дітей віком до шести років. Статтею 56 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» визначено, що допомога при народженні дитини у 2007 р. виплачуватиметься у розмірі 8 500 грн.

мір цієї допомоги в Україні збільшено та диференційовано залежно від черговості народження¹⁹.

Демостатистичним свідченням певної результативності введення згаданої одноразової допомоги при народженні дитини можуть слугувати результати співставлення помісячних чисел народжених у 2006, 2007-му і на початку 2008 р. з відповідними даними за попередні роки (рис. 1.2.5). Водночас підстав констатувати настання «бебі-буму» у традиційному розумінні цього поняття (як підняття народжуваності понад звичний або колишній рівень) ми не маємо.

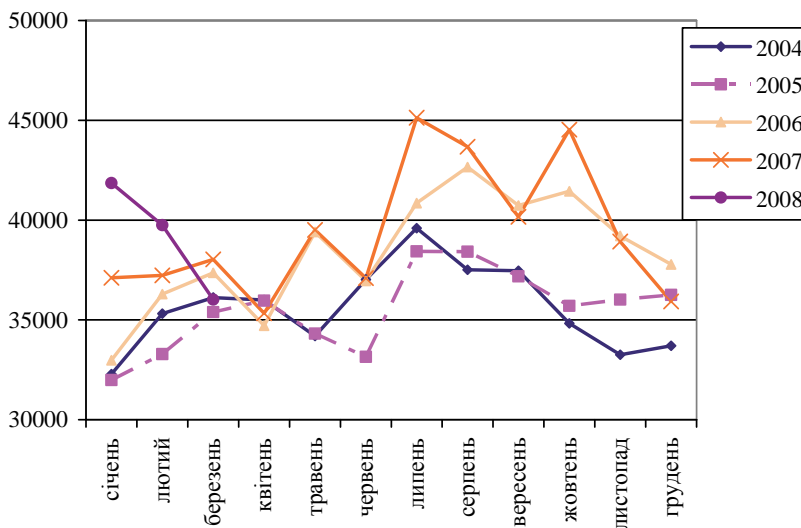

Рис. 1.2.5. Помісячні числа народжених в Україні у 2004–2007 рр. та у першому кварталі 2008 р., осіб

Джерело: дані Держкомстату України

При цьому навряд чи можна також розраховувати на довгострокову сталу результативність даного пронаталістського заходу, адже, як підказує вітчизняний і міжнародний досвід проведення демографічної політики, зазвичай одноразові (або інші короткострокові) грошові допомоги діють за принципом «доза — ефект» і стосовно нашої

¹⁹ Згідно зі статтею 12 Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» з 1 січня 2008 р. допомога при народженні дитини надається у розмірі 12 240 грн — на першу дитину, 25 000 грн — на другу, 50 000 грн — на третю і кожну наступну дитину.

країни не в змозі компенсувати надто низький рівень оплати праці як основного джерела відтворення як власне працюючого населення, так і підростаючих поколінь дітей. Як правило, такі демополітичні заходи викликають саме кон'юнктурну реакцію, а спричинений ними ефект є недовготривалим.

Необхідно визнати, що з боку держави головною метою надання сучасної одноразової грошової допомоги при народженні дитини здебільшого є не соціальна підтримка сімей, спрямована на зменшення диференціації життєвого рівня сімей без дітей і сімей з дітьми, а насамперед підвищення народжуваності. Щодо соціальної результативності введення даної одноразової грошової допомоги, то відповідний ефект є нестійким і доволі швидко спадає, що демонструє новітня динаміка рівня бідності сімей з дітьми віком до трьох років (рис. 1.2.6).

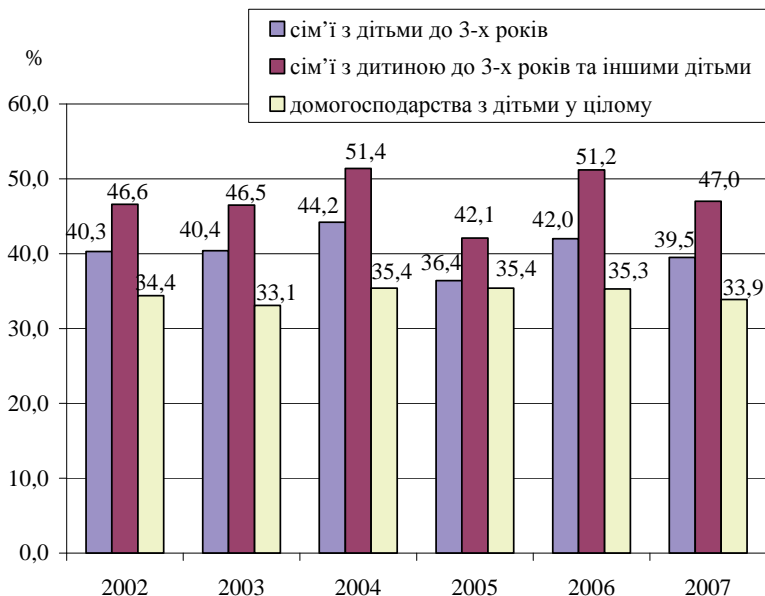

Рис. 1.2.6. Рівень бідності серед сімей з дітьми в Україні у 2002–2007 рр.

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД НАНУ за базою даних обстежень умов життя домогосподарств, що здійснюються Держкомстатом України

Слід також зазначити, що кілька минулих і найближчі наступні роки — не найкращий час для реалізації подібних витратних і недостатньо (нетривало) ефективних заходів і у демографічному сенсі, оскільки сучасний ефект дії одноразової грошової допомоги «наклався» у часі як на вищезгаданий демографічний приплив (збільшення контингентів потенційних матерів), так і на власне післякризовий період компенсації відкладених народжень, тож він потягне за собою більш сильну, ніж зазвичай, дезорганізацію «календаря народжень» з можливою «демографічною ямою» у наступні роки.

Варто вказати і на деякі прояви у цілому небажаних ефектів пронаталістського заходу щодо призначення вагатого розміру одноразової допомоги при народженні дитини. Йдеться, зокрема, про посилення дітородної активності маргінальних та інших верств населення, в яких поширена матеріально і духовно «не забезпечена» народжуваність (зокрема й багатодітність) і вельми проблематичною видається належна організація майбутнього виховання і соціалізації дітей. Кількісно оцінити внесок згаданих контингентів населення у «стимульований» одноразовою допомогою приріст народжень ми не можемо, однак у зв'язку з цим мусимо нагадати про підвищення (принаймні за підсумками 2006 р.) показника народжуваності у наймолодшій віковій групі дівчат-підлітків (віком до 18 років), а, крім того, на прискорене збільшення у загалі новонароджених за два останні роки частки позашлюбних немовлят високих черговостей народження (четвертої-п'ятої), що почасти можна віднести на рахунок поширеності консенсуальних шлюбів серед жінок зрілого дітородного віку, які народжують третіх-четвертих дітей (особливо якщо йдеться про повторні шлюби), однак ще більшою мірою — на рахунок «несвідомої» багатодітності дійсно незаміжних жінок із маргінальних або «напівмаргінальних» верств.

Взагалі збільшення частки позашлюбних народжень (а точніше — народжень дітей поза зареєстрованим шлюбом) є ще однією відмітною рисою структурних зрушень у народжуваності в Україні в останнє десятиліття ХХ — на початку ХХІ ст.

Позашлюбна народжуваність. В останні роки частка дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, в Україні перевищила 1/5 від усіх народжених (як у міських поселеннях країни, так і в сільській місцевості), у той час як на рубежі 1980-х і 1990-х вона ледь перевищувала 1/10 (рис. 1.2.7).

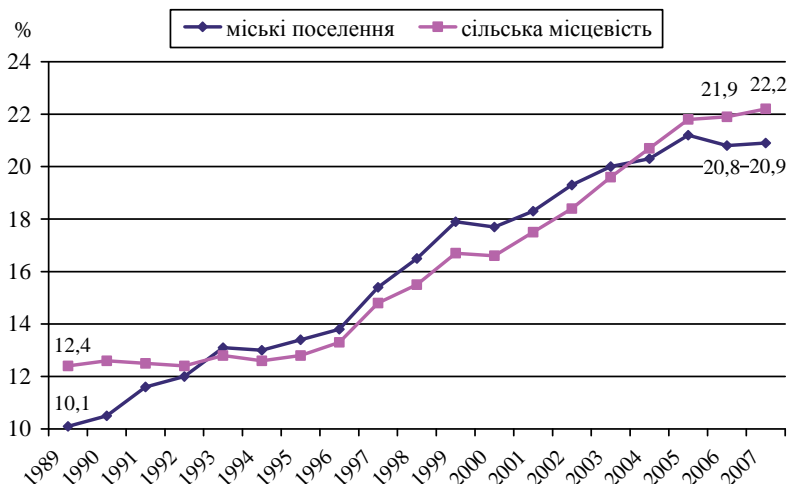

Рис. 1.2.7. Частка новонароджених, батьки яких не перебувають у зареєстрованому шлюбі, в Україні за типом поселення у 1989–2007 рр.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Структурні зрушення у народжуваності за ознакою шлюбного стану матері значною мірою обумовлені не тільки підвищенням власне позашлюбної дітородної активності, а й сучасними особливостями перебігу процесів шлюбності і розлучуваності, формування шлюбно-сімейного складу населення. Йдеться зокрема про розповсюдження в останні 10–15 років незареєстрованих (консенсуальних) шлюбів в Україні, які, виходячи з досвіду західних країн, матимуть тенденцію до подальшого поширення. Тож можна припустити, що сукупність позашлюбних народжень представлена не тільки народженнями у самотніх жінок, а й тими новонародженими, батьки яких перебувають у консенсуальному шлюбі²⁰.

Слід зазначити, що народжуваність поза зареєстрованим шлюбом в Україні відрізняється від розвинених країн Європи як все ще меншою поширеністю (рис. 1.2.8), так і тією негативною рисою, що позашлюбна народжуваність у нас є більш високою саме в наймолодших вікових групах жінок, народження дітей у яких є наслідком надто ранніх і часто небажаних вагітностей.

²⁰ Детальніше ситуацію з розповсюдженням незареєстрованих шлюбів і позашлюбних народжень буде висвітлено з використанням результатів проведеного опитування населення у підрозділі 2.1.

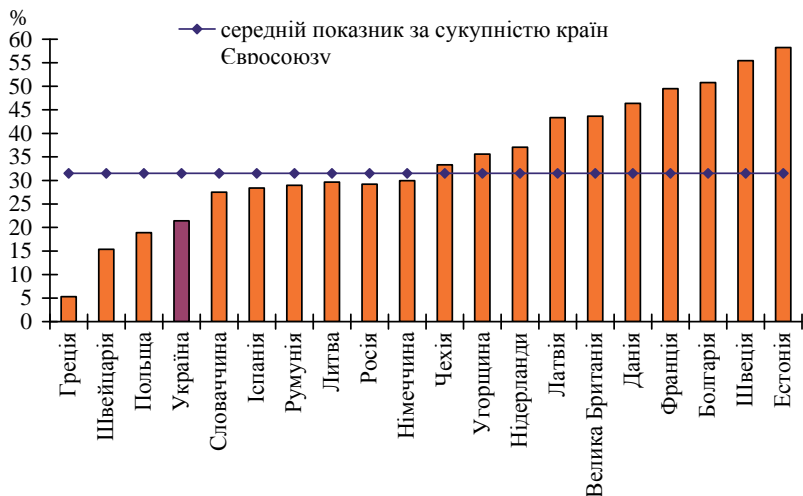

Рис. 1.2.8. Частка позашлюбних народжень в Україні та інших європейських країнах у 2006 р.

Джерело: *Europe in figures, 2006; Eurostat yearbook, 2006*

Повікова крива частки позашлюбних народжень в Україні має вигляд двогорбого розподілу, локальний мінімум якого формують значення даного показника у віковому інтервалі від 20 до 29 років. Мірою віддалення від цього інтервалу найвищої дітородної активності як у напрямі молодших, так і в бік старших вікових груп частка позашлюбних народжень зростає, сягаючи доволі високих значень у молодшому (15–19 років) та у старшому репродуктивному віці, переважно у 40–44 роки, коли самотні зрілі жінки нерідко народжують єдину дитину «для себе», або жінки у повторному незареєстрованому шлюбі (чи й власне поза шлюбом) народжують дитину більш високої черговості. Та найвищий локальний максимум повікової кривої позашлюбної народжуваності припадає саме на наймолодшу (підліткову) групу жінок.

Перспективи народжуваності. Подальша динаміка та структурні зміни у народжуваності в Україні значною мірою залежатимуть від наявності позитивних зрушень у рівні життя, від активності та виваженості соціально-демографічної політики тощо. При цьому навряд чи можна бути впевненим у довготривалості нинішнього процесу підвищення народжуваності у майбутньому. В сучасних умовах сприятливий динаміці народжуваності, ймовірно, ще певний (не виключено, що

тривалий) час протидіятиме застійна не вирішеність житлової проблеми, низький рівень оплати праці та значне майнове розшарування населення, що, за інших рівних умов, загострює суб'єктивне сприйняття мало-забезпеченості і тим самим стимулює обмеження числа дітей у сім'ї.

Крім того, у найближчій перспективі та й упродовж подальшої трансформації суспільства на народжуваність в Україні справлятимуть вплив такі чинники, як розвиток аспірацій до дедалі вищих стандартів матеріального добробуту (не в останню чергу пов'язаний з інтеграцією країни до європейської спільноти), поширення фемінізму й актуалізація цінностей індивідуальної свободи і незалежності, домінування у життєвих планах молоді стратегій досягнення особистого успіху, її більша зацікавленість у цінностях, пов'язаних з освітою і професійною кар'єрою. Тож розраховувати на вагоме і невинне підвищення народжуваності і досягнення сумарним показником народжуваності рівня простого відтворення населення навіть за сприятливих соціально-економічних умов ми навряд чи можемо.

Водночас з поступовим зростанням загального рівня добробуту населення, з дією своєрідного «ефекту ліфта», який ослаблює гостроту суб'єктивного сприйняття матеріально-дохідної нерівності чи професійно-посадових відмінностей, втрачатиметься безпосередня прив'язка дітородної поведінки до соціально-економічних чинників, а відтак — активізувати останню все більшою мірою будуть здатні соціально-психологічні важелі та фактор соціального престижу. Не виключено, що й прагнення особистості до культурно-стильової винятковості, яке нині здебільшого реалізується у формі задоволення ексклюзивних матеріальних потреб, елітного споживання, у перспективі трансформується «на користь» потреб духовно-психологічних, при цьому «...сама винятковість дітей порівняно з іншими благами повинна підвищити попит на них»²¹. На нашу думку, необхідним для цього вже нині є рух до того соціокультурного типу розвитку, пріоритетним в якому став би ціннісний аспект. Адже на відміну від «користі», що означає вигоду для себе, «цінність» передбачає самопожертву, тобто цінувати — означає віддавати²², отож на відповідність дефініції «істинна цінність» з повним правом може претендувати саме народження та виховання дітей.

Загалом зміни на краще в дітородній активності населення України, що засвідчували б перелом у кризовій ситуації з задоволенням потреб

²¹ Романюк А. Демографічні студії (вибрані праці канадсько-українського демографа А. І. Романюка). — К.: Ін-т економіки НАН України, 1997. — С. 56.

²² Бауман З. Индивидуализированное общество / Пер. с англ. — М.: Логос, 2002. — С. 208.

у материнстві і батьківстві, слід пов'язувати з неординарними зусиллями, спрямованими на докорінне поліпшення умов дітородної діяльності населення і на формування відповідних потребам сім'ї і суспільства демографічної свідомості й дітородних установок, реалізація яких зможе забезпечити хоча б близьке до простого відтворення населення (у кількісному аспекті) та позитивні якісні зміни у відтворенні людського потенціалу на початкових стадіях його формування (у дитинстві, в межах інститутів сім'ї, освіти тощо).

Формування цілісного уявлення про сучасні і перспективні чинники дітородної активності населення, прогнозування на цій основі динаміки народжуваності та структурних зрушень у ній, а також розробка комплексу заходів щодо поліпшення умов дітородної діяльності населення і трансформації його дітородних установок неможливі без аналізу сучасних дітородних орієнтацій різних верств населення та умов їх реалізації, взаємозв'язків демографічних установок з об'єктивними соціально-економічними характеристиками респондентів тощо. Інформаційною базою такого аналізу можуть бути лише спеціальні соціально-демографічні обстеження з питань шлюбної і дітородної поведінки населення, які повністю виправдовують себе як метод дослідження демографічних установок і дають змогу уточнити матримоніальні й дітородні орієнтації, дослідити фактори обмеження числа народжень у сім'ї та умови виховання і соціалізації дітей, встановити місце цінностей, пов'язаних із сім'єю та дітьми, в ієрархії життєвих пріоритетів різних соціально-економічних груп населення.

II. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ОБСТЕЖЕННЯ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ШЛЮБНОЇ І ДІТОРОДНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1. Досвід проведення соціально-демографічних обстежень з питань шлюбної і дітородної поведінки

Концептуальні засади організації обстежень. Цілеспрямований вплив на шлюб та сім'ю потребує широкого діапазону інформації. Традиційна державна статистика не може сповна задовольнити ці потреби, особливо в сучасних умовах посиленого динамізму соціальних змін. Структурно-функціональна трансформація шлюбно-сімейної сфери в нинішній Україні визначається глобалізацією світових тенденцій людського розвитку та поширенням нових форм шлюбно-сімейних відносин, загостренням демографічної кризи тощо.

Демографічна криза, що розгорнулася ще за часів колишнього СРСР і була посилена кризовим станом економіки 90-х років XX ст., зумовлює необхідність збільшення уваги до сімей як головних осередків відтворення населення і робочої сили. Перш за все це стосується шлюбних орієнтацій молоді та дітородної і виховної ситуації у молодих сім'ях, а також щодо осіб дітородного віку (15–49 років). Саме молоді сім'ї та подружжя сприятливого дітородного віку набувають вирішальної ваги як *суб'єкти і об'єкти* економічної, соціальної, сімейної, молодіжної та всієї демографічної політики. З ними пов'язано перспективи призупинення тенденцій поглиблення демографічної кризи та реалізація стратегій розвитку людності України, насамперед її якісних характеристик (здоров'я, добробуту, соціально-професійного та освітнього статусу тощо).

Розробка напрямів і заходів, визначення пріоритетів державної політики щодо сім'ї, а також *забезпечення адресності й ефективності* її формування та реалізації передбачають ґрунтовне з'ясування шлюбно-сімейної ситуації. Мають значення глибина конфліктності, «вузли напруги», проблеми і мотивації стосовно умов формування і реалізації шлюбних орієнтацій, дітородних установок і умов або термінів їх реалізації, свідомої бездітності чи відмови від дітей тощо. Згадувана інформація може бути отримана шляхом *проведення спеціальних соціально-демографічних вибіркових досліджень (обстежень)*. Вона доповнює знання про загальні тенденції структурної трансформації населення за шлюбним і сімейним станом, а також видами і формами сімейної кооперації та трудової організації, рівнем доходів і структурою споживання домогосподарств тощо.

Необхідність проведення соціально-демографічних обстежень шлюбів і сімей зумовлена:

- науковими потребами з цільовою функцією поглибленого дослідження механізму взаємодії шлюбно-сімейних і соціально-економічних процесів у контексті цілеспрямованого коригування прямих і зворотних демоекономічних макрозв'язків;
- науково-практичними завданнями посилення скоординованості дій державного, місцево-регіонального і громадського регулювання з метою підвищення ефективності заходів сімейної та всієї демографічної політики з урахуванням оцінок і мотивацій населення;
- необхідністю досягнення партнерських відносин державних інституцій, спеціалізованої інфраструктури та сімей у вирішенні проблем їх функціонування у контексті протидії демографічній кризі в Україні та подальшого демографічного розвитку країни;
- потребою створення засад впливу на сімейний мікроклімат з метою збереження національно-культурних традицій щодо гармонізації і зміцнення міжособових подружніх, батьківських та родинних стосунків;
- необхідністю збереження цінностей шлюбу та сім'ї, щасливого материнства і дитинства, їх значущості у житті людей та суспільства;
- недостатністю інформації державної статистики (регулярних переписів населення тощо) щодо шлюбності та формування і розвитку сімей для реалізації згадуваних цільових потреб науки і практики.

Зазвичай шлюбна і сімейна структури населення вивчаються за даними переписів населення та за станом на певний час, а соціально-демографічні процеси формування цих структур — за даними поточної статистики про природний рух населення: шлюбність, розлучуваність, народжуваність, розділення сімей, а також смертність, міграцію тощо. Соціально-економічна структура домогосподарств, їх виробнича, споживча й обслуговуюча функції домашньої праці досліджуються за даними вибірових обстежень умов життя домогосподарств, які регулярно проводяться органами державної статистики. Поряд з перевагами щодо якості збору, отримання, надійності цієї інформації вона не забезпечує належних можливостей для розгляду шлюбно-сімейної ситуації в її причинно-наслідкових зв'язках, становленні і розвитку та з урахуванням соціальних у широкому розумінні ознак-характеристик сімей та їх членів, мотивацій, намірів і орієнтацій, а також думок, оцінок тощо. За таких обставин виникає потреба у спеціальних соціально-демографічних обстеженнях-зондажах. Їх проведення необхідне і з огляду на тривалі міжпереписні періоди (10 років), що не відповідає сучасному

посиленому динамізму економічних, політичних та соціальних перетворень у суспільстві. Мають значення й екстремальні ситуації, а також потреби термінового вирішення локальних проблем, для чого необхідні оперативні отримані відомості про сучасний стан і перспективи змін шлюбно-сімейного складу населення. Зокрема це стосується житлового будівництва, розвитку соціальної сфери, комунікацій, постачання споживчих товарів тощо.

За сучасних демографічних умов нагальна потреба у соціально-демографічних обстеженнях виникає насамперед у зв'язку з пошуками ефективних шляхів і засобів протидії демографічній кризі. Особливого значення тут набувають думки, оцінки, мотивації населення, сімей. Необхідність знань про них диктується завданнями розробки сімейної, молодіжної та всієї соціально-демографічної політики. Отже, ***спеціальні соціально-демографічні обстеження виконують, крім пізнавальної, багатозначну науково-практичну функцію.*** За сучасних обставин життя вони стають невід'ємною складовою в системі засобів підвищення оперативності отримання соціально-демографічної інформації та продуктивним компонентом у мережі пошуку ефективних шляхів і засобів сприяння демографічному розвитку країни з залученням до цієї справи думок, намірів, інтересів населення.

Критерії для узагальнення досвіду та визначення доцільності соціально-демографічних обстежень-зондажів. Вони мають стосуватись оцінок ***програм дослідження (ПД)*** щодо їх відповідності: концептуально-методичним засадам, вимогам комплексності та проблемно-орієнтованого підходу, гіпотетично очікуваним результатам тощо. У даному контексті мають розглядатись критерії оцінок структурних підрозділів ПД стосовно:

А. Визначення мети, змісту та завдань обстеження.

Б. Обґрунтування об'єкта та предмета дослідження.

В. Статистико-демографічної характеристики обстеження, яка включає вид вибірки, одиницю спостереження, генеральну сукупність і чисельність, репрезентативність тощо²³.

Г. Організації обстеження, яка передбачає розробку інструментарію (анкети, інструкції тощо); визначення засобу отримання інформації (анкетування, інтерв'ю); мережі відбору об'єктів і респондентів; сприятливого терміну проведення обстеження; його організаційно-технічного забезпечення тощо.

²³ Див.: Демографический энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — С. 397, 445–446; Статистический словарь. — М.: Финансы и статистика, 1989. — С. 72–74.

Д. Обробки й узагальнення матеріалів обстеження:

а) оцінки змісту програми розробки інформації та її відповідності меті, завданням, програмній структурі анкети, а також відповідних комбінаційно-аналітичних таблиць;

б) ефективності програми комп'ютерної обробки інформації;

в) літературно-аналітичного узагальнення та науково-практичних висновків, рекомендацій.

Види соціально-демографічних вибірових обстежень сімей, домогосподарств, доцільність їх проведення та пізнавальні можливості щодо отриманої інформації у цілому розрізняються (диференціюються) за різними програмами досліджень, а в їх межах — за структурними складовими. Проте пріоритет слід віддавати організації проведення таких обстежень-зондажів.

Досвід вибірових обстежень сімей у мережі державної статистики. До них належать як регулярні, так і одноразові спеціальні обстеження, які проводяться на базі переписів населення та в міжпереписні періоди.

Серед періодичних обстежень набула поширення та заслуговує на увагу практика так званих обстежень умов життя домогосподарств. Збираються дані не лише стосовно бюджету, а й соціально-економічного становища — зайнятості, житлових умов, забезпеченості предметами тривалого користування тощо, а також щодо соціально-демографічного складу домогосподарств. Ці обстеження придатні також для проведення *оперативних, ексклюзивних зондажів* — дослідження бюджетів часу, становища багатодітних або неповних сімей, одиноких матерів тощо. Достойнством даних обстежень є забезпечення широкого кола соціально-економічної інформації, яка розробляється за широкою програмою, у комбінації з демографічними характеристиками респондентів і видами сімей, їх соціальною приналежністю та ін. Дані щодо грошових і сукупних доходів і витрат домогосподарств з угрупованням за широким колом соціально-демографічних характеристик дозволяють аналізувати диференціацію населення за рівнем матеріального добробуту, житловими умовами тощо. Вибір сімей для таких обстежень здійснюється за методом *двоступеневої механічної вибірки* в межах типових соціальних прошарків населення — генеральної сукупності²⁴. Така вибірка відповідає вимогам репрезентативності і дає змогу отримати достатньо представницьку та відносно надійну інформацію. Отже, ці обстеження *заслужовують на увагу насамперед з методичних міркувань*, тобто апробованого, відпрацьованого довтривалою практикою досвіду

²⁴ Статистический словарь. — М.: Финансы и статистика, 1989. — С. 74–75.

їх організації та проведення. До їх переваг належить також можливість застосування, реалізації або вивчення додаткових питань та мікропрограм. Водночас до недоліків таких обстежень можна віднести жорсткі вимоги до «стабільності» їх програми, «чутливість» до перевантаження, обмежені можливості вивчення мотивацій, думок, орієнтацій, а також оцінок і ставлення населення. Йдеться, зокрема, про демополітичні заходи і сімейну політику. Непридатними вони є і для вивчення сімей у розвитку, тобто на послідовних стадіях їх формування та переходу в інший демографічний статус.

Вибіркові соціально-демографічні обстеження населення та сімей у міжпереписні періоди. Перше у радянській статистиці колишнього СРСР крупномасштабне вибіркове обстеження населення та сімей за типом мікроперепису було проведено станом на 0 годин 2 січня 1985 р. (у тому числі в Україні як складовій колишнього СРСР).

«Соціально-демографічне обстеження населення — 1985» — це репрезентативне для всього населення обстеження, програма якого включала п'ять тематичних розділів: «А», «Б», «В», «Г», «Д». Особливою повнотою інформації вирізнялись розділ «Б» — «Відомості про шлюби» і розділ «В» — «Відомості про народження»²⁵. У міжпереписний період (1979–1989 рр.) виникла нагальна потреба відстежити зміни, які відбулися у складі населення після 1979 р., включаючи його розподіл за шлюбним і сімейним станом. Вибірка становила близько 5% населення, що забезпечувало надійність результатів обстеження. *Вперше методом анамнезу*, детальніше порівняно з переписом, вивчались шлюбність і народжуваність: рік взяття першого шлюбу, рік та причини його припинення, очікувана кількість дітей, дата їх народження. Докладно обстежували і житлові умови сімей, особливо молодих. Згідно з програмою обстеження враховувалося п'ять категорій шлюбного стану (замість двох за переписом 1959 р. та чотирьох — 1970 і 1979 рр.); також було отримано детальні характеристики складу сімей, необхідні для їх розподілу за демографічними типами; ставились запитання щодо оцінки демополітичних заходів і пільг жінкам по догляду за новонародженим немовлям та стосовно умов життя сімей тощо.

З огляду на ту обставину, що обстеження сімей здійснювалось методом анамнезу, на особливу увагу заслуговує можливість дослідження за його матеріалами впливу заходів демографічної політики на демографічну поведінку подружжів, сімей²⁶. Йдеться про надання жінкам по-

²⁵ Докладніше про це див.: Демографический энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — С. 426.

²⁶ Див.: Статистический словарь. — М.: Финансы и статистика, 1989. — С. 74.

довженої відпустки по догляду за немовлям (оплачуваної та неоплачуваної) на початку 80-х років XX ст. Різке падіння народжуваності в Україні наприкінці 70-х років викликало потребу у дослідженнях дітородної поведінки сімей та умов, необхідних (за мотиваціями респондентів дітородного віку) для поліпшення дітородної і виховної ситуації у сім'ях. З огляду на високий рівень зайнятості жінок і скрутні житлові умови сімей виникла нагальна потреба у глибинних дослідженнях народжуваності. Шлюбно-сімейна ситуація ускладнювалась також високим рівнем розлучуваності. Отже, насамперед прискорене накопичення негативних тенденцій у шлюбно-сімейних процесах, поява у них кризових проявів загострили необхідність їх глибинного дослідження в середині 1980-х років.

Досвід організації та проведення соціально-демографічного обстеження 1985 р., його програма у згадуваному контексті тим більше заслуговують на увагу в сучасних умовах демографічної кризи в Україні. Крім того, глобалізація та посилення динамізму суспільно-демографічних змін ставлять на порядок денний питання про необхідність скорочення міжпереписних періодів, бо результати переписів швидко «старіють» і не задовольняють потреб науки і практики. Проте перепис населення потребує значних коштів. За умов їх обмеженості у пригоді має стати досвід згадуваного вибіркового обстеження, який потребує узгальнення і вдосконалення для сучасних економічних умов.

Останній радянський перепис населення було проведено напередодні набуття Україною незалежності — у 1989 р. В умовах становлення нової соціально-політичної структури українського суспільства, ринкової трансформації економіки у 1990-ті роки матеріали згадуваного перепису не лише втрачали свою актуальність, а, найголовніше, не відповідали тим змінам, які відбувалися в суспільстві та формували певну (нову) демографічну, соціальну, міграційну поведінку²⁷. До того ж матеріали перепису 1989 р. не було розроблено й опубліковано за повною програмою у зв'язку з розвалом СРСР. Зарадити справі оперативного інформаційного забезпечення практики розбудови нової України на той час могли спеціальні вибіркові обстеження-зонажі у мережі державної статистики. У цей період найгостріше постала проблема різкого падіння рівня життя населення, що спричинило обвальне падіння народжуваності, погіршення якісних характеристик населення, розгортання гострої демографічної кризи. Особливого значення у цих умовах набуло до-

²⁷ Див.: Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. — К.: ІВУ Держкомстату України, 2004. — С. 118–119.

слідження соціально-економічного становища домогосподарств і дітородної ситуації в сім'ях. Зокрема, слід звернути увагу на соціально-демографічне вибіркове обстеження сімей 1992 р., яке було проведене у системі державної статистики²⁸.

Вибіркове обстеження «Народжуваність і сім'я — 1992» охоплювало 3 277 сімей: з них 1 796 — у міських поселеннях і 1 481 — у сільській місцевості. Вибірку можна вважати прийнятною за критеріями репрезентативності, оскільки її мережа розповсюджувалась переважно на молоді сім'ї та сім'ї подружжів з чоловіків і жінок дітородного віку — 15–49 років. Програма обстеження стосувалася формування і розподілу сімей за дітністю, а саме: наявної кількості дітей (або їх відсутності) залежно від віку, тривалості шлюбу чоловіків і жінок, їх освіти, житлових умов та інших чинників; бажаної, оптимальної та очікуваної кількості дітей в її обумовленості соціальним статусом респондентів, соціально-економічним становищем сімей, бюджетом часу жінки-матері на виховання дітей і домашню роботу тощо. Докладно вивчались мотивації щодо впливу доходів сімей на реалізацію бажаних дітородних орієнтацій, а також прийнятних режимів професійної праці жінок у поєднанні з домашньою працею по вихованню дітей та обслуговуванню сім'ї. Таким чином, обстеження дозволяло розкрити основні соціально-демографічні чинники, що впливають на формування сімей і дітородних орієнтацій подружніх пар, а також проаналізувати думки опитуваних щодо найбільш сприятливих заходів сімейної та всієї демографічної політики і особливо — бажаних режимів праці для жінки-матері. Результати обстеження були покликані задовольнити запити перехідного періоду стосовно можливостей і шляхів вирішення нагальних проблем сімей з дітьми та пом'якшення «вузлів» напруги щодо їх матеріального забезпечення.

Досвід вибіркового соціально-демографічного обстеження в Україні на базі переписів населення. Вибірковий метод при розробці матеріалів перепису населення про сім'ї вперше було застосовано після Другої світової війни за даними перепису 1959 р. Проте при збиранні відомостей про населення вперше в радянській статистиці він був складовою частиною програми перепису населення 1970 р. (25-ти відсоткова вибірка). Вибірка передбачала отримання додаткової соціально-економічної інформації про домогосподарства та сім'ї. Зокрема, окремий переписний лист (картка) заповнювався на членів сімей працездатного віку, зайнятих у домашньому й особистому підсобному господарстві,

²⁸ Див.: Народжуваність і сім'я (за даними вибіркового обстеження) // Статистичний бюлетень за I півріччя 1993 року. № 1. — К.: Міністерство статистики України, липень 1993. — С. 143–146.

з метою вивчення можливостей їх залучення до суспільного виробництва. У наступних радянських переписах вибірковий метод продовжував практикуватися для отримання додаткової соціально-економічної і демографічної інформації про сім'ї та генеративну функцію жінок тощо. Так, під час перепису 1979 р. вперше включалися в анкету нові питання щодо *кількості народжених жінкою дітей*; у розгорнутій формі ставилося також питання про шлюбний стан (перебувають у шлюбі, холостяки (дівчата), овдовілі, розлучені та ті, які розійшлися); заповнювалась і картка на зайнятих в особистому підсобному господарстві; докладніше вивчалася міграція тощо²⁹.

Найбільш розширеною (серед радянських переписів повоєнних років) була програма суцільного опитування та вибіркового обстеження (25-ти відсоткова вибірка) у рамках перепису населення 1989 р. Було значно збільшено кількість питань стосовно шлюбного та сімейного стану, дітності, які включались у вибіркове обстеження. Крім того, вперше після перепису 1926 р. докладно вивчалися житлові умови сімей і житловий фонд. Останнє мало особливе значення у справі вирішення житлової проблеми, яка з огляду на поширення ранньої шлюбності й орієнтації на відокремлення від сімей батьків значно загострилася. За таких обставин житло стало одним із вагомих чинників народження бажаної кількості дітей.

Перший Всеукраїнський перепис населення 2001 р. вирізняється його відповідністю міжнародним стандартам та інноваціями щодо отримання і обробки інформації з широким застосуванням вибіркового методу³⁰. Вперше одиницею переписного обстеження в Україні було домогосподарство, а не сім'я. Крім основної першої частини програми суцільного опитування, практикувалася друга частина «особливих запитань», яку можна характеризувати як *перманентну програму вибіркового обстеження*. Перепис населення 2001 р. супроводжувався також суцільним переписом житлового фонду країни.

Щодо шлюбно-сімейного статусу, то перепис 2001 р. вперше фіксував зареєстровані і незареєстровані шлюби, вивчення яких є надзвичайно актуальним за сучасних умов їх значного поширення в Україні. Звертає на себе увагу також розширення діапазону інформації про шлюбно-родинний склад домогосподарств і сімей, що дозволяє повніше охарактеризувати всю палітру їх демографічних типів (видів).

²⁹ Див.: Демографический энциклопедический словарь. — С. 323–324; Статистический словарь. — С. 342–387.

³⁰ Принципы и рекомендации переписей населения и жилого фонда. — 1-е изд. — Нью-Йорк: Изд-во ООН, 1999.

Щодо загальної оцінки пізнавальних можливостей вибірових соціально-демографічних обстежень домогосподарств на базі переписів населення, то їх перевагою є надійність інформації. Вона забезпечується репрезентативністю вибірки, високим рівнем представництва генеральної сукупності тощо. Має значення також «зручність» щодо визначення мережі обстеження, його організації і проведення тощо. Водночас вони, за невеликим винятком, не забезпечують комплексності дослідження, оскільки можуть бути ефективними (щодо витрат коштів) лише при глибинному вивченні окремих питань (проблем) (що і мало місце на практиці).

З огляду на складну структуру зовнішніх зв'язків сімей і чинників, що впливають на її трансформацію, а також на специфіку внутрішньої шлюбно-родинної організації виникає потреба у дослідженнях, які б відповідали таким вимогам і критеріям: комплексності та дотримання нових концептуальних засад; вивчення розвитку і життєдіяльності сімей у межах повного життєвого циклу сім'ї; з'ясування думок і мотивацій щодо демографічної (шлюбної, дітородної та іншої) поведінки; оцінки ставлення різних контингентів населення до сімейної і всієї демографічної політики тощо. Дані переписів населення і регулярної статистики не можуть сповна задовольнити ці потреби. З цією метою проводяться *спеціальні наукові дослідження, глибинні зондажі*, які ґрунтуються на вибірових соціально-демографічних обстеженнях і моніторингу проблемної ситуації.

З історії започаткування спеціальних соціально-демографічних обстежень шлюбів і сімей в Україні. Відродження демографічних досліджень в Україні «після довгого їх забуття» активізувалося та набуло відповідного розмаху в другій половині ХХ ст., коли у жовтні 1966 р. в Інституті економіки Академії наук УРСР було створено спеціальний науковий підрозділ — «Відділ демографічних досліджень». На базі цього відділу згуртувалися і скоординувалися поодинокі дослідники демографічної проблематики окремих науково-дослідних установ (Ради з вивчення продуктивних сил АН України, кафедри статистики колишнього Київського інституту народного господарства та інших).

Соціально-демографічні обстеження шлюбної ситуації та дітородної поведінки сімей відділу демографічних досліджень Інституту економіки НАН України. Проведення спеціальних вибірових обстежень шлюбів і сімей цей науковий підрозділ започаткував з 1969–1970 рр. Необхідність у них виникла з огляду на посилення тенденцій ранньої шлюбності, різке підвищення показників розлучуваності та зниження народжуваності.

«Обстеження причин розлучень — 1968» можна назвати специфічним вибіркоким дослідженням, оскільки воно здійснювалося на базі глибинної розробки за спеціальною програмою особових справ про розлучення народних судів міста Києва за 1968 р. Сукупність обстеження становила 3 423, що дорівнювало 43,4% від загальної кількості розлучень, зареєстрованих у Києві за цей рік, та 2,5% від їх чисельності по Україні в цілому. Обстеження було спрямовано на виявлення чинників, причин, мотивів і приводів розлучень; вони вивчалися у широкому діапазоні комбінаційних зв'язків із соціально-демографічними й економічними характеристиками подружніх пар, які припинили шлюб, та їх сімей³¹.

Високий рівень представлення вибіркою генеральної сукупності, обсяг і глибина дослідження дозволяють віднести його до *обстеження монографічного типу для Києва* та репрезентативного для міського населення України, особливо великих міст. Заслугує на увагу досвід теоретико-методичної класифікації чинників і причин розлучень з урахуванням соціально обумовленої трансформації шлюбно-сімейних процесів і суб'єктивної мотивації — оцінки причинної ситуації щодо дисгармонії шлюбних відносин тощо³².

«Обстеження когорти шлюбних пар — 1970» — це перше в Україні соціально-демографічне обстеження контингенту осіб молодого віку, які брали перший шлюб у київському палаці одружень. Проведене відділом демографічних досліджень Інституту економіки АН УРСР у рік перепису населення (1970 р.), воно належить до специфічних наукових спостережень з точки зору сукупності, періоду проведення та розробки матеріалів. Його вирізняє та обставина, що анкетуванню підлягали всі ті шлюбні пари, які подавали заяву про одруження упродовж 1970 р. саме у палаці одружень, де на той час реєструвалась основна маса перших шлюбів молодят Києва. Отже, воно здійснювалося методом суцільного анкетування, але певної вибіркової сукупності (шлюбної когорти) спостереження. Анкети заповнили 20 062 респондента: з них женихів віком до 30 років — 94,1% і наречених віком до 25 років — 92,2%. Отже, обстеженням було охоплено 10 031 шлюбну пару. За ознаками суцільності та «повноти» соціально-демографічних і економічних характеристик

³¹ Розробка класифікації чинників і причин розлучуваності та програми обстеження, його проведення, обробка й узагальнення матеріалів здійснювалися за безпосередньою участю під керівництвом Л. В. Чуйко — відомого українського демографа, дослідника проблем шлюбу та сім'ї.

³² Докладніше про обстеження див.: Чуйко Л. В. Браки и разводы. Демографическое исследование на примере Украинской ССР. — М.: Статистика, 1975. — С. 38–41, 139–171.

респондентів його можна віднести до обстежень монографічного типу. При розробці його матеріалів застосовувалася 10-ти відсоткова вибірка.

Програма обстеження надавала можливість для вивчення взаємозв'язків між демографічними та соціально-економічними характеристиками молодят і загальними чинниками соціально-економічного і демографічного розвитку, для дослідження шлюбної ситуації «на порозі» створення сім'ї³³. До «оригінальної інформації» належали відомості про такі сторони шлюбно-сімейного життя: «матеріальні» зв'язки молодих шлюбних пар з батьками; спадковість шлюбної та дітородної поведінки у взаємодії поколінь; участь батьків у створенні матеріальної бази молоді сім'ї та особливості організації бюджету і домашнього господарства у випадку спільного проживання та ін.

У контексті використання досвіду цього обстеження особливу увагу слід приділити його організації і проведенню. Кожен зі шлюбних партнерів самостійно заповнював анкету одночасно з формуляром заяви про реєстрацію шлюбу. Щирості відповідей сприяло дотримання принципу анонімності. В анкеті спочатку фіксувалася лише дата подачі заяви про шлюб та її номер. Пізніше у неї вносилися необхідні реквізити для подальших спостережень. Це принципово важливе організаційне питання, оскільки сукупність шлюбних пар планувалося використати для відстеження процесів формування і розвитку їх сімей. Отже, згадуване обстеження мало як самостійне значення для поглибленого вивчення шлюбності, так і слугувало вихідною шлюбною когортою для започаткування відповідних досліджень розвитку сімей на послідовних стадіях їх життєвого циклу.

«Когортне обстеження молодих сімей — 1975–1976» — це другий етап анкетного обстеження когорти шлюбних пар 1970 р. на стадії молоді сім'ї після п'яти років шлюбу. Вихідна сукупність обстеження 10,0 тис. шлюбних пар, з них 7,2 тис. сімей, подружжя яких зберегло шлюб. Анкети надсилалися сім'ям поштою. Було апробовано два варіанти анкетного опитування — розширений і звужений (оскільки обстеження мало не лише пізнавальне, а й експериментальне значення). Відповіді на запитання анкети надіслали 1,4 тис. шлюбних пар, які не припинили шлюб.

Програма обстеження передбачала вивчення ситуації в молодих сім'ях у контексті їх дітородної поведінки — формування і реалізації дітородних установок. Поглиблено вивчалися взаємозв'язки дітородних орієнтацій із завершенням освітньо-професійної соціалізації подружніх пар, особливо жінок; проблеми соціально-економічного становища сімей, по-

³³ Докладно про програму та організацію, анкету, обстеження, пізнавальні можливості його матеріалів див.: *Чуйко Л. В.* Браки и разводы. Демографическое исследование на примере Украинской ССР. — М: Статистика, 1975. — С. 26–38.

ліпшення житлових умов, матеріального забезпечення, облаштування побуту та їх вплив на формування дітності сімей; зв'язки сімей із соціальною інфраструктурою; мотивації відсутності дітей та щодо необхідних умов для формування бажаної дітородної і виховної ситуацій у сім'ях тощо.

Програма і досвід організації цього обстеження використовувалися в одноразових та інтервальних (за часом) обстеженнях молоді сім'ї³⁴. Вони не втратили актуальності й у наш час, про що йтиметься далі.

Когортне обстеження «Ваша сім'я — 1981». Його об'єктом були сім'ї з 10-літнім стажем шлюбу, предметом — особливості соціально-демографічного та демоекономічного їх розвитку у відповідних взаємозв'язках. Це третій етап повздовжньо-поетапного обстеження сімей когорти подружжів, які зареєстрували перший шлюб у 1970 р. в київському палаці одружень. Вихідна первинна сукупність обстеження 10 тис. шлюбних пар, «вторинна» вибіркова сукупність 1,4 тис. молодих подружжів після п'яти років шлюбу, які надіслали інформацію про свої сім'ї. Обстеження на другому і третьому етапах здійснювалося за методом «анкетування поштою». Сукупність надісланих відповідей на запитання анкети третього етапу обстеження «Ваша сім'я» становила 0,5 тис. (5% від вихідної шлюбної когорти і 35% від сукупності обстежених молодих сімей)³⁵. Вона з певними обмеженнями прийнятна для *поглибленого демографічного вивчення* дітородної ситуації та для формування сімейної політики.

Стосовно *мети і завдань* даного обстеження, то при їх визначенні бралось до уваги, що подружжя за десять років шлюбу набули досвіду щодо більш компетентних оцінок дітородної поведінки та демоекономічних макрозв'язків сімей у контексті формування сімейної політики. Це якісно нова стадія розвитку сімей з точки зору їх функціонування як осередків відтворення населення. Вона дозволяє уточнювати бажані й очікувані дітородні орієнтації у співставленні з наявною кількістю дітей та щодо їх відповідності суспільно необхідній дітності сімей. Зміст і завдання обстеження стосувалися ґрунтового вивчення взаємозв'язків формування освітнього та соціально-професійного статусу подружніх пар з вихованням дітей і виконанням сімейних функцій; демоекономічної обумовленості дітородної ситуації; ситуації щодо створення умов для демографічного розвитку сімей та ін. Особливістю третього етапу

³⁴ Чуйко Л. В. Українські сім'ї та їх дітність // Гендерний аналіз українського суспільства. — К.: ПРООН, 1999. — С. 247–269; Соціологічне дослідження «Молода сім'я України 90-х років» Інституту соціальних досліджень. — Див. там само. — С. 271.

³⁵ Див.: Програму анкети «Ваша сім'я»: Чуйко Л. В. Вивчення розвитку сім'ї: демоекономічний аспект // Демографічні дослідження. Республіканський міжвідомчий збірник. — Вип. 7. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 23–25.

когортного обстеження сімей було також поглиблене вивчення їх зв'язків з державними інституціями, сферою зайнятості (особливо щодо жінок) та соціальною інфраструктурою, включаючи відповідність (чи невідповідність) якості її послуг потребам сімей, виховання дітей тощо; приділялась увага питанням поліпшення стосунків у сім'ях, зміцнення шлюбів шляхом надання кваліфікованої допомоги подружжям через спеціалізовану службу сім'ї.

Щодо оцінки пізнавальних можливостей даного когортного обстеження сімей (і його окремих етапів), то для них характерні обмеження, властиві всім несущільним спостереженням взагалі та обстеженням монографічного й анкетного типів зокрема. Проте воно має безумовну науково-практичну цінність для формування сімейної і всієї демографічної політики. Крім того, оригінальність згадуваного обстеження полягає в тому, що йому притаманне не лише пізнавальне, а й експериментально-методичне значення для вдосконалення когортного і монографічного методів дослідження сімей. Сучасні комп'ютерні технології отримання інформації (інтернетні, моніторингу та ін.) дозволяють застосувати цей метод для проведення масштабних репрезентативних пролонгованих соціально-демографічних обстежень сімей у межах їх повного життєвого циклу (від утворення до стадії «пустого гнізда»). Теоретико-методичне їх забезпечення може здійснюватися шляхом об'єднання зусиль, співпраці науково-дослідних установ з мережею органів Держкомстату України.

Одноразове соціально-демографічне обстеження «Сім'я молодих людей — 1996». Об'єктом дослідження були молоді сім'ї, предметом — дітородна ситуація в них у її соціально-економічній обумовленості. Під час цього обстеження до молодих відносились ті сім'ї, в яких вік подружжя не перевищував 29 років. Обстеження було проведено у грудні 1996 р. в системі державної статистики (на той час — Міністерство статистики України) у співпраці з НДІ статистики України. Воно було здійснене методом анкетування. Сукупність вибірки — 3 514 молодих сімей (2 498 — міських, 1 016 — сільських), що становить 0,1% генеральної сукупності, за умови пропорційного її розподілу за 24 областями та АР Крим, а також у розрізі місто-село. Це перше в Україні обстеження молоді сім'ї, репрезентативне для України в цілому, а також для міських поселень і сільської місцевості (проте його пізнавальні можливості в обласному розрізі обмежені)³⁶. Була застосована ба-

³⁶ Чуйко Л. В., Савченко І. М., Карнауценко О. В. Сім'я молодих людей в сучасних умовах. За підсумками одноразового соціально-демографічного обстеження // Статистичний бюлетень за січень — травень 1997 р. — К.: Міністерство статистики України, червень 1997. — С. 213–223.

гатоступенева територіальна типологічно-гніздова вибірка у комбінації з методом «квот». Помилка репрезентативності вибірки несуттєва: 1,8–2,0% для всіх сімей, близько 2% для міських і 3% для сільських.

Програма обстеження. Докладно вивчалися зміни у соціально-демографічних характеристиках подружніх пар молодого віку та їх сімей; соціально-економічне становище: доходи і споживання, стан харчування і матеріальної бази сімей, житлові умови тощо; дітородна і виховна ситуація у сім'ях — наявна кількість дітей, бажана та очікувана, терміни відкладання народження дітей в їх взаємозв'язках і мотиваціях; проблеми молодих сімей та напрями і мотивації поліпшення їх становища; створення умов для реалізації дітородних і виховних орієнтацій та ін.

Загальна оцінка досвіду організації, програми та результатів обстеження. Переваги та пізнавальні можливості обстеження:

- це було перше репрезентативне для всього населення (міського і сільського окремо) соціально-демографічне обстеження молоді сім'ї в Україні у перехідний період, яке відповідало запитам практики;
- широта діапазону інформації та її розробки забезпечувала комплексність дослідження;
- уперше вивчалася і порівнювалася дітородна ситуація у сім'ях подружжів із зареєстрованим і незареєстрованим шлюбом;
- з'ясовано «вузли напруги» у формуванні і реалізації дітородних установок із застосуванням ретроспективних методів аналізу та порівняння дітородної ситуації на послідовних стадіях розвитку сімей у 1990-х роках з обстеженнями 1970–1980-х років;
- визначено пріоритетні напрями державної сімейної політики з урахуванням оцінок і мотивації подружніх пар;
- обстеження відповідало критеріям спадковості і зіставності програми запитань анкети та отриманих результатів, що забезпечувало можливість їх порівнянь у часі та використання переваг порівняльного аналізу³⁷.

Заслуговує на увагу досвід проведення досліджень сімей у рамках підготовки щорічних державних доповідей з проблем сім'ї, дітей, молоді під егідою Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту. Доповіді узагальнюють спеціальні комплексні розробки стосовно сімей

³⁷ Останній нині набуває поширення у міжнародній практиці демографічних досліджень як продуктивний метод. Див.: Anatole Romaniuk, Liubov Chuiko. Matrimonial behaviour in Canada and Ukraine: The Enduring Hold of Culture // Journal of Comparative Family Studies. Dept of Sociology University of Calgary. — Vol. XXX, Num. 3. — Calgary (Canada), 1999. — P. 335–363.

і тематичні їх аспекти у загальному контексті проблем молоді, жінок, дітей тощо. Їх підготовка здійснюється Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень з проведенням відповідних обстежень Центром «Соціальний моніторинг» у співпраці з Держкомстатом, іншими міністерствами і відомствами, науково-дослідними установами, які вивчають проблеми шлюбу та сім'ї, а також центрами, що відстежують соціально-політичну ситуацію в Україні та її регіонах, вивчають думки й оцінки різних соціально-демографічних контингентів населення.

Соціально-демографічне обстеження «Молода сім'я в нових умовах — 1992». Виконувалося у межах дослідження по темі: «Формування молоді сім'ї в нових економічних умовах і проблеми її соціального захисту» Українським НДІ проблем молоді Міністерства України з проблем молоді та спорту у співпраці з Інститутом економіки НАН України.

Характеристика обстеження:

- об'єкт дослідження — молода сім'я;
- предмет вивчення — шлюбно-сімейні процеси, формування і розвиток сімей у контексті адаптації молоді до нових умов життя;
- мета і завдання: вивчення особливостей і змін механізму адаптації сімей в нових умовах; формування матеріальної бази молоді сім'ї; зміни дітородної поведінки, формування і реалізації дітородних установок; уточнення проблемної ситуації молоді сім'ї у контексті формування соціальної і демографічної політики з урахуванням її молодіжних аспектів;
- програма анкети розроблялася згідно з критеріями забезпечення можливостей для порівняльного аналізу та співставності з дослідженнями 1970–1980-х років.

Обстеження здійснювалося методом анкетування чоловіків і жінок віком до 30 років у рамках моніторингу соціально-політичної думки молоді; його було проведено у 10 областях України (міських поселеннях і сільській місцевості). Вибірка — 0,5 тис. сімей — відповідала вимогам репрезентативності для відібраних регіонів, проте не для населення країни в цілому та для міського і сільського окремо.

Досвід обстеження зберігає своє значення для організації тематичних обстежень контингентів сімей різного демографічного типу; прийнятий також для оперативного з'ясування проблематичної ситуації з метою прискорення розробки нагальних тактичних заходів сприяння нормалізації процесів функціонування сімей та ін.³⁸

³⁸ Чуйко Л. В., Яковенко В. В. Проблемы формирования и социальной защиты молодой семьи в новых экономических условиях // Проблемы социального за-

Фрагменти соціально-економічної інформації щодо сімей містяться також у чисельних соціологічних дослідженнях Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка (Центру «Соціальний моніторинг»), Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова та ін. У більшості випадків вони здійснюються на замовлення Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту для підготовки державних доповідей. Перші доповіді «Про становище сімей в Україні» висвітлювали загальний стан і проблемну ситуацію щодо функціонування сімей і поліпшення їх становища як соціальних інституцій і осередків відтворення населення. Пізніше ці доповіді стали тематичними. Слід звернути увагу на спеціально проведені для їх підготовки соціологічні обстеження.

Опитування «Моніторинг громадської думки — червень 2002». Проведене для підготовки тематичних Державних доповідей: «Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку (за підсумками 2003 р.)», «Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991–2003 рр.)» та ін. Організоване Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень і здійснене Центром «Соціальний моніторинг» у всіх областях України, АР Крим та в місті Києві. Сукупність опитаних: 2 113 респондентів віком від 18 років і старше. Вибіркова сукупність репрезентативна для дослідження сімей осіб молодого віку України у цілому та в розрізі місто-село³⁹.

Цінність досвіду проведення таких обстежень визначається:

- можливостями розширення знань про чинники, які впливають на соціально-демографічний розвиток сімей і залучення соціологічної інформації до демографічних досліджень;
- підвищенням аргументованості і надійності отриманих результатів;
- розширенням програм обстеження і збільшенням числа запитань у разі потреби;
- забезпеченням оперативності проведення обстеження;
- можливостями використання досвіду організації обстежень методом «моніторинг» для демографічних досліджень;
- комплексністю отриманої інформації і залученням до цієї справи науковців і практичних працівників з проблем шлюбу та сім'ї.

хисту молоді в умовах зміни соціально-економічних відносин. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ 25–28 листопада 1992 р. — К.: Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Український НДІ проблем молоді, 1993. — С. 112–118.

³⁹ Див.: Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку. Тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року. — К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. — С. 6–7.

Лонгітюдне опитування молодих сімей «Молода сім'я 1990-х».

Перший етап дослідження здійснено Українським НДІ проблем молоді у 1996 р. Опитано 4 000 респондентів віком від 17 до 29 років, що представляють 2 106 молодих сімей в 11 регіонах України. Другий етап обстеження проведено в 1999 р.

Щодо методичних засад, досвіду організації та пізнавальних можливостей інформації слід зазначити, що для таких обстежень ці питання надто важливі, оскільки це довгочасні і регулярні обстеження, періодичність проведення яких визначається об'єктом, предметом, програмою та метою дослідження. Застосування цього методу обстеження до вивчення процесів розвитку сімей передбачає вирішення таких головних питань:

- вибір виду лонгітюдного обстеження (інтервального чи когортного);
- спосіб формування вихідної сукупності спостереження (відстеження розвитку сімей однієї і тієї ж когорти шлюбних пар або відібраних за певною ознакою сукупностей);
- періодичність (дотримання регулярності) спостереження;
- наявність наскрізних і перемінних запитань-характеристик;
- забезпечення репрезентативності вибірки з огляду на зменшення її чисельності та ін.

При виборі виду обстеження сімей у їх розвитку переваги за так званим когортним методом у його поєднанні з поперечним розрізом. Згідно з цим лонгітюдне опитування «Молода сім'я 1990-х — 2015» можна віднести до інтервальних (динамічних) спостережень. У контексті оцінки його пізнавальних можливостей автори мали б зазначати цю обставину, адже після десяти років шлюбу сім'я переходить до якісно нового етапу розвитку — зі стадії молодості у стадію зрілості. Взагалі прийнятна сукупність вибірки у цьому обстеженні не може вважатися репрезентативною для всього населення країни (генеральної сукупності сімей), вона репрезентативна лише за відібраними регіонами проживання респондентів.

У цілому досвід залучення соціологічних обстежень до підготовки державних доповідей про становище сімей прийнятний у контексті можливостей забезпечення: комплексності та скоординованості зусиль спеціалістів науки і практики; розширення діапазону актуальних тематичних розробок, таких як бездоглядність дітей, посилення соціального захисту сільських дітей, поліпшення становища сімей малих міст тощо; дослідження проблемної ситуації у сім'ях різних демографічних типів та диференційованих за соціальними і територіальними ознаками (молоді, неповні, багатодітні сім'ї, а також студентські, сім'ї військовослужбовців, міські, сільські та ін.); оперативності проведення обстежень та розробки їх матеріалів із залученням нових комп'ютерних технологій,

досвіду моніторингу тощо. Проте з огляду на специфіку сім'ї як соціально-демографічної та демо економічної інституції, функції якої полягають у народженні, матеріальному утриманні та батьківській соціалізації дітей, соціально-демографічні аспекти обстежень потребують посилення, насамперед ті, що стосуються дітородної і виховної поведінки подружніх пар. В організаційно-методичному аспекті їх «вузьким місцем» (за невеликим винятком) є досягнення репрезентативності.

У комплексному вимірі шлюбної і дітородної поведінки, демографічного і трудового потенціалів домогосподарств самостійне значення мають соціально-демографічні аспекти програм тематичних соціальних досліджень науково-практичного значення. Зокрема, заслуговує на увагу досвід соціологічного дослідження здоров'я дітей і жінок та ролі жінки у трудовому потенціалі села.

Соціологічне обстеження «Здоров'я — 1996 р.» було проведене Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Міністерства охорони здоров'я та ПРООН в Україні методом інтерв'ю. Опитуванню підлягали жінки дітородного віку (15–49 років). Вибірка становила 4 009 жінок, які представляли жіночу частину населення всіх областей України. Була використана одноступенева випадкова вибірка, репрезентативна для всіх регіонів, але з різною похибкою. Об'єктом дослідження були домогосподарства, в які входили жінки дітородного віку. Програма обстеження та анкети передбачали всебічне вивчення умов життя та включали достатньо широкий діапазон характеристик домогосподарств, сімей, жінок, дітей⁴⁰.

Обстеження проведене з дотриманням усіх вимог і критеріїв до вибіркового польових спостережень такого виду, що забезпечує надійність інформації. Аналітичне і літературне узагальнення його результатів, розробку рекомендацій здійснював авторський колектив компетентних наукових і практичних працівників.

Соціально-демографічні (шлюбно-сімейні) аспекти обстеження. Вони розглядалися у контексті взаємозв'язків умов життя сімей та їх впливу на здоров'я і дітородну поведінку. Із залученням матеріалів державної статистики та результатів обстеження були висвітлені такі питання: загальна характеристика шлюбно-сімейної ситуації; доходи, споживання і здоров'я; соціальний захист сімей з низьким рівнем доходів; витрати сімей на лікування і можливості оздоровлення; житлові умови; вплив умов життя сімей на їх величину; соціально-економічний статус жінок

⁴⁰ Див.: Здоров'я жінок та дітей в Україні / Авт. кол. — К.: ПРООН в Україні, 1997. — С. 92–98; Становище дітей в Україні за підсумками 2004 р. — К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2005. — 250 с.

і дітність. Досвід проведення цього обстеження та програму вивчення шлюбно-сімейних характеристик доцільно використовувати у соціально-демографічних обстеженнях шлюбної та дітородної поведінки.

Соціологічне обстеження «Жінки в трудовому потенціалі села — 1992–1996». Виконано в Інституті аграрної економіки Української академії аграрних наук під керівництвом та за безпосередньою участю К. І. Якуби у рамках дослідження ролі жінок у трудовому потенціалі села⁴¹. Соціально-демографічні аспекти обстеження стосуються таких його складових: поєднання економічних і демографічних функцій селянок; вивчення демографічних ідеалів сільської жінки та їх вплив на формування молодой сім'ї; з'ясування впливу соціально-психологічних чинників і трудової зайнятості на демографічну поведінку сільських жінок. Обстеження проведене у 10 різних природно-економічних регіонах України. Сукупність опитаних — 1 516 сільських жінок; вона репрезентативна для жіночої частини населення регіонів проживання респондентів.

Значення досвіду проведення і результатів цього обстеження визначаються труднощами організації і цінністю отриманої інформації; складним становищем жінки-селянки та її особливою роллю у формуванні і реалізації демографічного і трудового потенціалів села; деформациями процесів відтворення сільського населення; занедбаністю соціальної інфраструктури сіл, що є головним гальмом їх демографічного відродження. Апробований досвід вивчення шлюбної та дітородної поведінки сільських жінок прийнятний і для сучасних умов у контексті розробки заходів державної політики щодо соціального розвитку села.

Обстеження на стику наук. Вивчення соціально-демографічних аспектів шлюбів і сімей є невід'ємним атрибутом тематичних обстежень, які виконуються науково-дослідними установами різного профілю: з філософії і соціології, етнографії, соціальної психології тощо. З огляду на багатозначність ролі шлюбу та сім'ї у житті людей практика таких обстежень в Україні набула значного поширення. Їх матеріали використовуються в комплексних дослідженнях шлюбно-сімейних процесів, а також для з'ясування етногенезу українського народу.

У нових умовах ринкової трансформації набуває практичного значення організація демоекономічних обстежень для вивчення попиту на різноманітні товари, житло, соціальні послуги. Таким чином, посилюється значення обстежень різних сторін життя сімей у зв'язку з їх соціально-демографічними характеристиками для вирішення проблем економіч-

⁴¹ Якуба К. І. Жінки у трудовому потенціалі села. — К.: Аграрна наука, 1998. — 280 с.

ного і демографічного розвитку країни, поліпшення життя людей. За таких обставин особливої актуальності набуває організація оперативних і довгострокових соціально-демографічних обстежень шлюбів та сімей в Україні з урахуванням апробованого в країні та поза її межами досвіду. На нашу думку, самостійного значення набувають також обстеження шлюбної та дітородної поведінки населення, сімей у різних регіонах України, які вирізняються специфікою природно-кліматичних і соціально-економічних умов життя, етнічного складу населення, демографічної ситуації тощо.

2.2. Організаційно-методичні питання вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти» (квітень 2008 р.)

Мета дослідження полягала у визначенні шлюбних і дітородних орієнтацій різних соціально-демографічних груп населення України, з'ясуванні основних перепон для формування і реалізації бажаних демографічних установок та формулюванні пріоритетних напрямів політики щодо підтримки розвитку сімей і поліпшення умов дітородної активності населення.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати сучасні особливості шлюбно-сімейної ситуації, дітородної активності населення і дітності сімей в Україні;
- проаналізувати систему ціннісних орієнтацій на сім'ю та дітей, мотивацію сімейного життя та специфіку шлюбної і дітородної поведінки різних соціально-демографічних груп населення України;
- виявити відмінності у дітородних установках залежно від рівня матеріально-дохідної і житлової забезпеченості;
- визначити ставлення населення до багатодітності і багатодітних сімей та думки стосовно найбільш прийнятних форм утримання і виховання дітей, позбавлених батьківського піклування;
- виявити проблеми і фактори, що протидіють повному задоволенню потреби в дітях у різних верств населення;
- сформулювати уявлення про вірогідні зміни у матримоніальній та дітородній поведінці населення на перспективу і можливості впливу на них;
- вивчити ставлення населення до різних заходів демографічної політики та розробити рекомендації по підвищенню ефективності сімейної і пронаталістської політики в Україні.

Відповідно до завдань було розроблено дослідницький інструментарій, який складався з анкети (див. додаток 1) та карток до окремих запитань. Підготовлений варіант анкети було апробовано на групі потенційних респондентів у місті Києві та Київській області. Після проведення тестування інструментарій було доопрацьовано.

До анкети обстеження увійшли такі тематичні блоки та ознаки: соціально-демографічні характеристики респондента, характеристика домогосподарства та житлових умов; шлюбний стан, історія шлюбних стосунків, ставлення до шлюбу та задоволеність шлюбом; загальні шлюбні та дітородні орієнтації, дітородна ситуація та установки; оцінка державної сімейної політики; ставлення до багатодітності; проблеми дітей, які позбавлені батьківського піклування та найбільш прийнятні форми їх виховання; службова інформація про хід інтерв'ю (див. додаток 1).

Цільова група: населення України дітородного віку (від 15 до 49 років).

Тип дослідження: репрезентативне опитування цільової групи населення України віком 15–49 років методом індивідуального інтерв'ю («віч-на-віч») за місцем проживання.

Вибіркова сукупність: багатоступенева, територіально-поселенська, стратифікована, репрезентативна для населення України віком від 15 до 49 років за ознаками: тип поселення, стать, вік, регіон (область).

На підготовчому етапі дослідження розраховано вибірккову сукупність для 24 областей України (Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Луганської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської), АР Крим, міст Києва та Севастополя для населення віком 15–49 років; проведено інструктаж інтерв'юерів у всіх областях опитування; складено та узгоджено плани польового етапу дослідження на рівні окремих областей та міст Києва і Севастополя; розроблено графік передачі анкет до УІСД ім. О. Яременка; здійснено контроль за якістю збору інформації. Для вирішення завдань дослідження було розроблено польові документи для інтерв'юерів і керівників груп інтерв'юерів, форми звітності, реєстрацій відмов тощо. Для реалізації польового етапу дослідження було підготовлено фінансові документи: договір інтерв'юера, договір організатора.

Польовий етап дослідження здійснювали 178 підготовлених інтерв'юерів з числа постійно діючої мережі УІСД ім. О. Яременка.

Загальна кількість опитаних становила 3 112 респондентів.

Відбір респондентів здійснювався маршрутним методом за місцем проживання респондента, згідно з квотою за такими ознаками: стать, вік.

Термін опитування: польовий етап тривав з 5 по 17 квітня 2008 р.

Опитування проведено у 129 населених пунктах України: у 77 містах (включаючи всі обласні центри, міста Київ і Сімферополь), 71 селі в усіх областях України та в Автономній Республіці Крим.

Під час опитування інтерв'юерами зафіксовано 1 199 відмов, тобто **рівень досягнення респондентів становить 72,2%**. Зважаючи на вікову групу опитування, рівень досягнення респондентів дорівнює середньому показнику при масових опитуваннях в Україні.

За результатами перевірки якості заповнення анкет було вибрано (виключено з масиву) 5 анкет.

Основні причини відмов респондентів від участі в опитуванні: немає часу; через хворобу; недовіра до соціологічних опитувань; дратують опитування; не бачать користі в опитуваннях; не приваблює тема опитування. Траплялися респонденти, які без зацікавлення або негативно ставилися до опитування. Іноді двері оселі взагалі не відчиняли, почувши тему опитування. Не завжди охоче йшли на розмову, пояснюючи це недовірою до всього, що відбувається в державі. Багато респондентів запитували: «Кому і для чого це потрібно?».

Серед зауважень інтерв'юерів: щодо обсягу анкети, «гостроти» окремих питань, що стосуються шлюбу та шлюбних стосунків. Інтерв'юерам доводилося переконувати респондентів у необхідності відповісти на всі запитання, дійти до кінця опитування, не переривати його. Крім того, на думку керівників груп інтерв'юерів, анкета складна, зважаючи на наявність значної кількості «переходів». Відкриті запитання не викликали особливих труднощів.

Труднощі у пошуку респондентів. У будні дні всі на роботі та навчанні, важко застати вдома респондента потрібного віку. У селах люди зайняті на городах, іноді відмовлялися відповідати. Важко було знайти молодих людей, багато чоловіків на заробітках.

Серед «проблемних» запитань частіше згадувалися ті, що стосуються характеристики соціального статусу та матеріального статку (питання A7, A12, A13, A18); не всі виявилися обізнаними щодо площі свого помешкання або відмовлялися відповідати на це питання. Відкрите запитання стосовно пропозицій щодо поліпшення державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми подекуди викликало роздратування, тому що в державі діти і сім'я, на думку багатьох респондентів, «занедбані» та «цілком залишені поза увагою», і люди не вірять, що у цьому питанні

щось може змінитися. Для окремих респондентів з числа тих, хто розлучений або розійшовся, запитання щодо причин припинення шлюбних стосунків виявилось надто особистим і болючим. Респонденти не завжди охоче відповідали на запитання блоку про дітородну ситуацію та установки через їхню «відвертість та втручання в особисте життя», не бажали розказувати чужим людям про своє особисте. Виникали труднощі у відповідях на запитання про те, скільки буде дітей, скільки дітей вони радитимуть своїм дітям. З підозрою відповідали на запитання про кількість дітей, їхній вік тощо, відмовлялися відповідати. Над деякими запитаннями респонденти замислювалися вперше в житті, про що повідомляли інтерв'юєрів.

Отже, тема опитування виявилася і цікавою, і болючою. Респонденти жалілися на труднощі виховання малих і дорослих дітей; скаржилися на якість та високу вартість медичного обслуговування, платне навчання у вищих навчальних закладах тощо.

Результати дослідження є репрезентативними для цільової групи населення України віком від 15 до 49 років.

Статистична похибка вибірки з імовірністю 0,95 не перевищує⁴² 1,80% — для показників близьких до 50%; 1,76% — для показників близьких до 40% та 60%; 1,65% — для показників близьких до 30% та 70%; 1,44% — для показників близьких до 20% та 80%; 1,08% — для показників близьких до 10% та 90%.

За результатами польового етапу дослідження кожен інтерв'юєр підготував технічні звіти, в яких зазначено основні перешкоди та відмови від участі в опитуванні, висвітлено обсяг виконаної роботи. Звіти зберігаються у секторі збору первинної інформації УІСД ім. О. Яременка.

Для обробки первинних даних розроблено макет переносу інформації з анкет до електронного формату (в програмі SPSS.PC); здійснено кодування та первинну обробку анкет; інформацію, що міститься в заповнених анкетах, перенесено в електронний формат; підготовлено масив даних у програмі SPSS.PC; здійснено контроль за якістю реалізації вибіркової сукупності; проведено логічний контроль відповідей на запитання анкети; розраховано коефіцієнт зважування масиву для аналізу; підготовлено лінійний розподіл відповідей на запитання анкети та крестабуляційні таблиці.

Для підготовки аналітичної частини дослідження було розраховано агреговані показники, типології, здійснено розрахунки середніх значень.

⁴² Наведені теоретичні величини статистичної похибки без урахування дизайнефекту.

2.3. Окремі концептуальні положення щодо демографічної поведінки та орієнтацій

Зменшення кількості дітей у сім'ях як характерна риса сучасного демографічного розвитку багатьох країн обумовило необхідність ретельного вивчення мотивів людської діяльності, прямо чи опосередковано пов'язаної з дітонародженням. Серед демографів уже давно визнається безперечним фактом те, що соціально-економічні умови впливають на демографічні процеси не безпосередньо, а через демографічну поведінку, через зміни у структурі потреб, цінностей, норм. Демографічна поведінка охоплює систему дій і відносин, спрямованих на зміну або збереження певного демографічного стану. Суб'єктами демографічної поведінки, як правило, виступають окремий індивід, сім'я, мала група, населення певної території. Дослідження тенденцій перебігу демографічних процесів вимагає проведення спеціальних обстежень, спрямованих на з'ясування особливостей такої поведінки, її характеру і динаміки.

Складовими демографічної поведінки є дітородна (репродуктивна)⁴³, шлюбно-сімейна (матримоніальна), міграційна, вітальна (збереження здоров'я і життєздатності) поведінка.

У широкому значенні демографічна поведінка включає також соціальну мобільність. У запропонованому соціально-демографічному обстеженні «Сім'я і діти» основну увагу приділено особливостям формування дітородної і шлюбно-сімейної поведінки населення України в сучасних соціально-економічних умовах.

Демографічна поведінка є результатом «взаємодії фізіологічних і психологічних характеристик індивіда, умов його життєдіяльності, а також духовних норм і цінностей оточуючих його груп і суспільства у цілому»⁴⁴. Перш ніж діяти, людина «репетирує» можливі ситуації в своїй уяві, «проектуює» реакцію оточуючих людей, оцінює ймовірні наслідки своєї діяльності. Індивід сприймає реальність з точки зору, специфічної для тієї групи, до якої він належить. Однак для розуміння особливостей демографічної поведінки важливо взяти до уваги і те, що люди часто переймають взірці (стереотипи, уявлення) тих груп, членами яких вони не визнаються, в яких ніколи безпосередньо не брали участі⁴⁵, але до яких прагнуть нале-

⁴³ У нашому дослідженні термін «дітородна поведінка» є синонімом «репродуктивної поведінки».

⁴⁴ Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Валентей Д. И. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — С. 330.

⁴⁵ Шибутани Т. Социальная психология. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. — С. 217.

жати. Як правило, для тих, хто шукає можливість підвищити свій статус, пріоритетними є погляди — думки вищої соціальної групи, яка сприймається як еталонна. Особливо чутливою до перейняття моделі демографічної поведінки еталонних груп є молодь. Дослідження економічної поведінки молоді у містах і селах виявили, що успішні підприємці перетворюються на референтні групи для значної частки молодих людей⁴⁶. Є підстави очікувати, що і демографічна поведінка найзабезпеченіших верств населення буде сприйматися молоддю як еталонна.

Хоча компоненти демографічної поведінки мають багато спільного, все ж таки доцільніше аналізувати кожен складову окремо. Так, вивчення шлюбно-сімейної поведінки, яка пов'язана з укладанням шлюбу або його припиненням, сімейним життям, передбачає з'ясування таких аспектів, як вік вступу до першого (кожного наступного) шлюбу, тривалість шлюбу, вік, в якому було припинено перший (кожен наступний) шлюб, черговість шлюбу, черговість розлучення тощо.

Шлюбна поведінка тісно пов'язана з дітородною, під якою розуміють систему дій і відносин, які опосередковують народження, його відкладання або відмову від народження дитини.

Дітородна поведінка знаходиться під впливом поточних умов життя і умов минулих років. Поточні умови через повсякденні особисті чи сімейні ситуації сприяють реалізації потреби у дітях або залежно від сформованих ціннісних орієнтацій гальмують її. Умови життя минулих років визначають індивідуальну потребу в дітях, яка, на думку багатьох демографів, залишається незмінною впродовж усього життя окремої людини. Дослідження дітородної поведінки насамперед охоплює питання кількості дітей, віку, в якому народилася перша дитина, інтервалів між вступом до шлюбу і народженням первістка (протогенетичний інтервал), між першим і другим, другим і третім народженням (так звані інтергенетичні інтервали), кількості дітей, народжених у першому і кожному наступному шлюбі, кількості дітей в офіційно зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі тощо.

Поняття «демографічна поведінка» тісно корелює з системою демографічних установок, настанов, мотивів, потреб у шлюбі, сім'ї, дітях. Коротко розглянемо кожен з цих категорій.

Демографічна установка — це психологічний стан особистості, в якому проявляється її схильність — готовність до узгоджених дій, обумовлених позитивним або негативним ставленням до тих чи інших демографічних подій (народження певного числа дітей у тому чи іншому ві-

⁴⁶ Борисова Л. Г., Солодова Г. С. и др. Неформальный сектор: экономическое поведение детей и взрослых. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. гос. ун-та, 2001. — С. 54.

ці, взяття шлюбу, розлучення, міграції тощо). Демографічні установки формуються під впливом різноманітних чинників і проявляються через систему поглядів, міркувань, думок, емоцій особистості, які розкривають її позицію стосовно зміни свого демографічного стану, а також обумовлюють вектор діяльності людини і при цьому мають відносно стійкий характер.

Та обставина, що людина спочатку реалізує установку, що виникає на основі ситуації актуальної потреби, спочатку у вигляді не реальної, а уявної поведінки⁴⁷, утворює підґрунтя для застосування спеціальних соціально-демографічних обстежень з метою визначення характеру установок як психічного регулятора поведінки (у т. ч. і демографічної) та виявлення можливих шляхів її подальшого коректування і впливу з метою забезпечення бажаних змін.

Згідно з загальнопсихологічною теорією установки⁴⁸ для формування будь-якої установки необхідно, щоб наявній потребі (суб'єктивний фактор установки) відповідала об'єктивна ситуація (об'єктивний фактор установки). «Без участі якої-небудь визначеної потреби, тільки за умови впливу середовища, у людини не може виникнути установка певної поведінки», так само як «помилково говорити про установку і там, де існує тільки потреба». Установка певної поведінки виникає лише тоді, коли потреба «зустрічається з об'єктивною ситуацією, за якої виникають умови для її задоволення»⁴⁹.

З огляду на вищезазначене, ми не поділяємо точку зору, згідно з якою «потреба у дітях» не може бути визнана універсальною чи необхідною, а «діти виступають лише як об'єкт, здатний задовольнити потреби батьків»⁵⁰, оскільки в такому випадку втрачається сенс твердження про наявність «установки дітності» (складової дітородної установки), виникнення якої неможливе без існування відповідної потреби.

Кількість дітей, яка вказується опитуваними, є складним підсумком взаємодії потреби у дітях і життєвих умов, в яких вона проявляється⁵¹. У нашому дослідженні «Сім'я і діти» відповідь «немає дітей» на запитання **«Скільки дітей Ви маєте?»** у поєднанні з варіантами «0» або «не знаю» на запитання **«Скільки дітей Ви плануєте мати?»**, давала підстави стверджувати, що у респондента на момент опитування відсутнє

⁴⁷ Узнадзе Д. Н. Общая психология. — М.: Смысл; СПб.: Питер, 2004. — С. 75.

⁴⁸ Феномен установок був покладений в основу теорії установки Д. Н. Узнадзе і його школою.

⁴⁹ Узнадзе Д. Н. Общая психология. — М.: Смысл; СПб.: Питер, 2004. — С. 77–79.

⁵⁰ Дарский Л. Е. Рождаемость и репродуктивная функция семьи / Демографическое развитие семьи. Под ред. А. Г. Волкова. — М.: Статистика, 1979. — С. 92–93.

⁵¹ Антонов А. И., Медков В. М. Второй ребенок. — М.: Мысль, 1987. — С. 76.

свідоме сприйняття потреби в дітях. Плани щодо народження дитини (дітей) свідчать про існування такої потреби. Однак тільки «зустрівшись» з життєвим середовищем індивіда (об'єктивною ситуацією), потреба у дітях формує в його свідомості декілька «сценаріїв» дітородної поведінки, які спочатку «програються» в уяві. За одним з них (найприйнятнішим сценарієм) індивід виявить готовність діяти і усвідомлюватиме значущість наслідків своїх дій. Схильність—готовність дотримуватися цього сценарію визначає певну дітородну поведінку. А от чому саме такий, а не інший «сценарій» став прийнятним для індивіда, розкривають мотиви. За їх допомогою людина ніби виправдовує свій вибір, запевняє себе і найближче оточення у правомірності та доцільності своїх намірів. Таким чином, «репродуктивні мотиви конкретизують зміст потреби у дітях»⁵².

Поряд з «демографічною установкою» доцільно визначити поняття «демографічна настанова», під якою слід розуміти вказівки, наполегливі поради або рекомендації з боку осіб із найближчого оточення індивіда, як правило, родичів, через які вони схиляють — готують його до певних демографічних дій. Переконання родичів у необхідності змінити або зберегти демографічний стан (наприклад, не одружуватися, доки не здобудеш освіту, народити другу дитину, розлучитися або, навпаки, зберегти шлюб тощо) є зовнішньою для особистості дією, але регулярність, наполегливість, частота вказівок поступово орієнтують її на поведінку, яка здебільшого влаштовує найближче оточення. Втім, не випадковістю може бути і те, що з часом особистість повністю приймає поради рідних як власне прагнення (особливо у випадках безконфліктних ситуацій). Хоча термін «демографічні настанови» ще не використовувався у літературі у такому тлумаченні, чимало соціально-демографічних досліджень намагались виявити, які поради щодо кількості дітей, віку одруження надаватимуть респонденти своїм дітям⁵³. Поради матері або батька відіграють важливу роль у формуванні установки, тому в наше дослідження також було включено запитання **«Яку кількість дітей Ви порадите народити своїм дітям?»**.

З одного боку, «потреба сім'ї в дітях утворюється з погоджених репродуктивних очікувань батьків»⁵⁴, з іншого — чимало минулих досліджень виявили неспівпадання (незбіг) дітородних установок членів

⁵² Антонов А. И. Социология рождаемости. — М.: Статистика, 1980. — С. 143.

⁵³ Див.: Медков В. Дети — какими хотят их видеть родители / Подрастающее поколение: Демографический аспект. — М.: Статистика, 1981. — С. 19–29.

⁵⁴ Антонов А. И. Потребность семьи в детях: проблемы теории и методологии исследования // Демографическое поведение семей. — Ереван, 1975. — С. 86.

подружжя. У зв'язку з цим в анкеті було поставлено запитання щодо думки партнера (чоловіка/жінки) про бажану кількість дітей, що надає змогу з'ясувати: по-перше, чи узгоджувались партнерами дітородні наміри (адже необізнаність опитуваного є прямим свідченням замовчування-уникання обговорення цієї важливої для подружжя теми), по-друге, чи співпадають у них бажання щодо певної кількості дітей, по-третє, чи вплинула думка партнера на дітородну установку респондента. Так, якщо дружина вказала, що всього заплановано 2 дитини, бажаною кількістю дітей визначила 3 дитини, і при цьому зазначила, що її чоловік хотів би мати 2 дитини, то, можливо, її початковий намір народити три дитини був скоригований схильністю чоловіка до моделі дводітної сім'ї. Підтвердити або спростувати це припущення допоможуть відповіді на інші запитання (наприклад, зазначення як основної перепони для народження бажаної кількості дітей відповіді *«небажання шлюбного партнера мати більше дітей»*).

Людина є носієм численних різноманітних потреб, які визначають її соціальну поведінку. У деяких випадках потреби суттєво суперечать одна одній, конкурують між собою. Вважається, що потреба в дітях усе частіше й частіше «програє у конкуренції» низці інших матеріальних і духовних потреб. Формування «суспільства споживання» негативно відбивається на ціннісних орієнтаціях щодо сім'ї і дітей. На думку російського демографа А. І. Антонова, «...соціальні зміни, обумовлені людською активністю, ведуть до історичного перевороту у системі життєвих цінностей, до ослаблення цінності сім'ї і дітей (відповідно — до самовбивчої одинитності і депопуляції)»⁵⁵. Для того, щоб з'ясувати слушність цього твердження, опитуваним було запропоновано оцінити значущість сім'ї та дітей у переліку загальних життєвих цінностей.

Однак якими б не були результати дослідження, зауважимо, що «потреба у дітях» належить до вищого рівня потреб, є надзвичайно складною категорією і будь-яке обстеження тільки частково розкриває механізм її дії. У практику демографічного аналізу ввійшов постулат, що потреба у дітях як соціально-психологічна властивість людини характеризує прагнення соціалізованого індивіда «обзавестися» певною кількістю дітей, адже без їх наявності (і належної кількості) «індивід зазнає труднощів у своїй самореалізації як особистість»⁵⁶. Однак очевидно, на початку ХХІ ст. слід говорити про прагнення людини «обзавестися» не тільки (і мабуть, не стільки) «певною кількістю

⁵⁵ Антонов А. И. Демографическое будущее России: депопуляция навсегда? / Социологические исследования, № 3, 1999. — С. 85.

⁵⁶ Антонов А. И., Медков В. М. Социология семьи. — М.: Изд-во МГУ, 1996. — С. 214.

дітей», скільки «дітьми певної якості», без чого особистість також відчуватиме «труднощі у самореалізації», як і у випадку відсутності дітей. Поганий стан здоров'я дітей, їх низький освітній рівень можуть породжувати відчуття дискомфорту, що є ознакою наявної незадоволеної потреби.

Такий важливий елемент планування сім'ї, як вибір між кількістю дітей і їх якістю, був уперше проаналізований Г. Беккером. Він виявив, що кількість і якість взаємозамінні та пов'язані між собою складною нелінійною залежністю. Потреба в дітях історично змінюється не тільки у площині «збільшення — зменшення кількості дітей»; логічно припустити, що відбувається зміщення акценту з потреби «у певній кількості дітей» до потреби «у певній (як правило, високій) якості дітей»⁵⁷. Через усвідомлення потреби у високій якості дітей послаблюється конкуруючий характер відносин між матеріальним забезпеченням сім'ї і потребою у дітях, адже підвищення матеріального добробуту стає підґрунтям для поліпшення якісних характеристик дітей.

Дітородна установка має такі компоненти:

1) Установка дітності, яка включає:

- установки на кількість дітей взагалі і певної статі зокрема;
- установки на бажані інтервали народження дітей (між вступом до шлюбу і народженням первістка, між першим і другим, другим і третім народженням і т. д.);
- установки на всиновлення (удочеріння).

2) Контрацептивні установки (запобігання і переривання вагітності⁵⁸, тобто обмеження числа дітей у сім'ї); до цієї ж групи можна включити і відкладання народження дитини).

Проведене дослідження було спрямоване на з'ясування дітородних орієнтацій, пов'язаних зі схильністю–готовністю народити і виховувати певну кількість дітей; необхідністю–бажанням обмежити кількість дітей у сім'ї, відкласти їх народження або взагалі обрати модель бездітної сім'ї.

⁵⁷ Коли потреба якості не стоїть гостро, як правило, говорять про потребу у чомусь загалом. Але, наприклад, для людини з хворим шлунком уже існуватиме не просто потреба в їжі, а тільки у тій, яка легко засвоюється. В індустріальному суспільстві, в якому якість не мала вирішального значення, сенс був говорити про «потребу в дітях» у цілому. Перехід до інформаційного суспільства посилює значущість якісних аспектів усіх явищ. Якість для дітей стає необхідною умовою їх «виживання», їх адаптації до ринкової економіки. Батьки (свідомо чи інтуїтивно) це відчують і намагаються через підвищення якості забезпечити захищеність своїх дітей у майбутньому, що по суті є ніщо інше як відповідальне батьківство.

⁵⁸ Антонов А. И., Медков В. М. Второй ребенок. — М.: Мысль, 1987. — С. 70.

Оскільки дітородні установки характеризують психічну схильність—готовність до певного результату дітородної поведінки, тобто передають психічний стан особистості, навряд чи можна представити їх числовим виразом. Соціально-демографічні обстеження виявляють **характер** дітородних установок, їх **типи** (наприклад, установка на модель одно- або дводітної сім'ї, установка на «чайлд-фрі» (життя без дітей) тощо), а також їх **поширеність** у різних субгрупах населення і мотивацію. Для цього застосовують такі показники, як «ідеальна», «бажана», «запланована» (або «очікувана») кількість дітей у сім'ї.

«Ідеальна» кількість дітей — це уявлення індивіда про найкращу кількість дітей у сім'ї взагалі без урахування конкретної життєвої ситуації і особистих переваг, безвідносно до сім'ї респондента. Запитання **«Як Ви думаєте, скільки дітей має бути у сучасній сім'ї (в ідеалі, безвідносно до Ваших планів)?»** саме спрямоване на виявлення думки респондентів про ідеальну кількість дітей.

«Бажана» кількість дітей — це та їх кількість, яку індивід хотів би мати у своїй сім'ї, враховуючи особисті схильності, але без конкретних обставин його життя та індивідуальної біографії. З метою з'ясування бажаної кількості дітей в анкеті було поставлено запитання **«Скільки всього дітей Ви хотіли б мати за наявності необхідних умов?»**.

«Запланована» кількість дітей — це кількість дітей, яку респондент планує мати в сім'ї до кінця дітородного періоду. Оскільки певна частина респондентів уже має дітей, було доцільно поставити запитання **«Скільки (ще) дітей Ви плануєте мати?»** і уточнити намір респондента твердженням **«Це означає, що всього Ви плануєте мати ____ дітей»**. Хоча індикатор «запланована кількість дітей» порівняно з попередніми показниками характеризується більшою конкретністю, все ж таки він відрізнятиметься від фактичної кількості дітей у сім'ї. Тому необхідно було виявити «реальність» планів респондентів. З цієї метою запитувалося, чи планують вони народити дитину в найближчі три роки. Негативна відповідь насамперед респондентів зрілого дітородного віку викликає сумніви щодо «щирості» їх бажання народити ще дитину.

Як правило, про наявність дітородних установок ідеться, коли індивід має нормальну плідність. У випадку безпліддя готовність мати дітей може з часом трансформуватися в установку на всиновлення (вдочеріння), яку бажано розглядати як компонент установок дітності. Відповіді щодо ймовірності всиновити дитину респондентом, бачення їм вагомих перепон для цього тощо дають змогу виявити потенційну (ще реально не існуючу, але яка могла б виникнути) установку на всиновлення / вдочеріння.

Усі запитання про бажану або заплановану кількість дітей апіорі передбачають не тільки схильність особистості народити певну кількість дітей, а й доглядати, піклуватися, виховувати їх, тобто готовність взяти на себе відповідальність за народжених дітей, оскільки «специфікою сім'ї як спільності людей та її основним (сутнісним) відношенням є народження, матеріальне утримання і батьківське виховання дітей»⁵⁹. У зв'язку з цим доцільно доповнити визначення дітородної установки, під якою слід розуміти схильність (психічний стан) особистості, що «обумовлює взаємну узгодженість різного роду дій, зумовлених позитивним або негативним ставленням»⁶⁰ не тільки до народження, а й до піклування, догляду, виховання певної кількості дітей та сприяння набуттю ними певних якостей. Це логічно вписується в теорію установок, оскільки сучасна об'єктивна ситуація (або життєве середовище) стикається з посиленням потреби у дітях високої якості, що зумовлює виникнення установки на народження і виховання таких дітей.

З певною умовністю установка тільки на народження дитини без подальшого опікування нею стосується так званого сурогатного материнства (втім, у даному випадку мова може йти про дітородну установку, носієм якої виступає не одна особистість, а декілька: сурогатна матір бере на себе відповідальність за народження дитини, сім'я-замовник — за її утримання і виховання). Ще складнішим є питання щодо жінок, які народжують дитину, але відразу ж відмовляються від неї. «Обмеження дітей у сім'ї» в такому випадку не заперечує сам факт її народження, а проявляється як відмова від уже народженого малюка. Така жінка є носієм парадоксальної дітородної установки. Через ставлення до соціального сирітства, безпритульності, бездоглядності дітей, через бачення респондентами найімовірніших причин такого явища розкривається підґрунтя для з'ясування шляхів вирішення цієї проблеми.

Демографічні мотивації розкривають якісну сторону і зміст демографічних установок. Суть будь-якої мотивації, в тому числі й демографічної, полягає у пошуку та знаходженні такої поведінки, яка найкраще «відповідає головній установці особистості»⁶¹.

У структурі мотивації демографічної поведінки завжди присутні зовнішні та внутрішні компоненти, співвідношення яких характеризує розвиток суспільства. Історична тенденція, на думку А. Г. Вишневського, полягає в тому, що внутрішні компоненти мотивації витісняють

⁵⁹ Чуйко Л. В. Демоэкономическая сущность семьи // Экономика демопрцесса. — К.: Ин-т економики АН УССР, 1981. — С. 52–68.

⁶⁰ Антонов А. И. Социология рождаемости. — М.: Статистика, 1980. — С. 115.

⁶¹ Узнадзе Д. Н. Общая психология. — М.: Смысл; СПб.: Питер, 2004. — С. 151.

зовнішні, і перевагу набувають внутрішні спонука до дій, індивідуальні бажання, прагнення, цілі⁶². У запропонованому обстеженні ми намагалися з'ясувати, до яких компонентів мотивації демографічної поведінки належить лідерство: до зовнішніх (житлові умови, матеріальне становище, соціальний захист материнства і дитинства, послуги освіти, медичне обслуговування тощо) чи внутрішніх (власні інтереси, проблема вільного часу, кар'єрне зростання, здобуття освіти або підвищення її рівня тощо).

Мотивація шлюбно-сімейної поведінки включає мотиви укладання шлюбу (пошуку шлюбного партнера), мотиви сімейного життя, мотиви розлучення та суттєво залежить від статі, віку, освіти, соціального статусу особистості, системи її життєвих цінностей та інших факторів. Потреба у шлюбі, сім'ї, як і потреба в дітях, також знаходиться на найвищому рівні ієрархії людських потреб. Як і інші соціальні потреби вищого рівня, потреби у шлюбі, сім'ї прямо не пов'язані з потребами нижчих рівнів.

Мотиви укладання шлюбу можна згрупувати у п'ять типів:

- 1) шлюб, який базується на коханні;
- 2) шлюб, в основі якого духовна близькість;
- 3) шлюб, побудований на матеріальному інтересі (вигоді);
- 4) через психологічну адекватність;
- 5) шлюб з моральних міркувань⁶³.

Існують різноманітні комбінації вказаних типів.

Зважаючи на те, що у масовій свідомості укорінилася престижність вибору «кохання, любов» на запитання стосовно шлюбу і шлюбних відносин, а також деякі сумніви щодо щирості відповідей усіх респондентів, у дослідженні ми уникали у формулюваннях варіантів відповідей слів «любов», «кохання».

Оскільки у індивідів можуть бути установки як на зареєстрований, так і на незареєстрований шлюб, певний інтерес представляє дізнатися наскільки різними є їх мотиви.

Як зазначалося раніше, дітородна поведінка може бути спрямована на народження дитини або на відкладання її народження, чи навіть на відмову від народження дитини. Зрозуміло, що кожному з цих напрямів дітородної поведінки притаманний свій набір мотивів. Як правило, серед них один мотив є основним, базовим, а інші відіграють роль додат-

⁶² Вишневский А. Г. О мотивационной основе рождаемости / Демографическое развитие семьи. — М.: Статистика, 1979. — С. 135.

⁶³ Голод С. И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. — Ленинград: Наука, 1984. — С. 26.

кової стимуляції»⁶⁴. Дітородні мотиви визначають як психічні стани особистості, які спонукають її до досягнення різного роду цілей через народження певної кількості дітей⁶⁵. Однак в умовах низької народжуваності є сенс більше уваги приділити мотивам відкладання народження дітей та обмеження їх кількості у сім'ї нижче бажаного рівня, що й було зроблено в дослідженні.

Низка запитань, у цілому близьких за суттю, але з різними змістовними «відтінками», дозволяє виявити різні сторони проблеми низької народжуваності. Респондентам спочатку було запропоновано висловити свою думку щодо ймовірних причин відкладання народження дітей в Україні, а потім визначити ті причини, через які безпосередньо респондент відкладає народження дитини, зважаючи на конкретні обставини його життя. Крім того, ще з'ясовувались і основні перепони для народження бажаної кількості дітей у респондентів. Передумовою простого відтворення населення є чітка орієнтація переважної більшості сімей на 2–3 дитини. Фактори, які обумовлюють обмеження кількості дітей, відмову від народження другої, третьої дитини, тобто відхиляють від суспільно-необхідного типу сім'ї, потребують ретельного вивчення.

Психологами обґрунтовується логічність виникнення у людини станів спонуки без усвідомлення мотиву. Це може означати ситуацію «неопредмеченої» потреби, яка виникає за відсутності минулого досвіду задоволення потреби. У тих, хто ще не має дітей, саме і утворюється така ситуація. Тому важливо розглянути мотиви відкладання і обмеження кількості дітей у сім'ї залежно від їх наявної кількості, коли досвід задоволення потреби (повною мірою чи частково) вже існує.

Ситуації неусвідомленого мотиву спричинені тим, що людина не завжди здатна чітко встановити дійсні мотиви, мотивуючі чинники своєї поведінки і діяльності. Більше того, доволі часто людина, навіть не підозрюючи того, може бути «носієм парадоксальної свідомості і поведінки»⁶⁶, і тому необхідно зважено підходити до результатів опитування, особливо стосовно дітородних установок. Відповіді на запитання **«Що для Вас є основними перепонами для народження бажаної кількості дітей?»** не свідчать, що усунення вказаних респондентами перепон «забезпечить» бажання народити ще одну дитину. Особистість може поєднувати намір народити трьох дітей, і впевненість

⁶⁴ Психологический энциклопедический словарь.

⁶⁵ Антонов А. И. Социология рождаемости. — М.: Статистика, 1980. — С. 147.

⁶⁶ Тоценко Ж. Т. Кентавр-проблема как особый случай парадоксальности общественного сознания // Вопросы философии, № 6, 2002. — С. 35.

у тому, що ніколи не здійснить цей намір у реальному житті, й навіть за наявності необхідних умов обмежитися двома дітьми. Чимало дій людей суперечить їх щирим запевненням, що у психології дістало назву «несвідомого ваблення»⁶⁷. На початку 1980-х років А. І. Антонов писав, що «психологічна особливість багатьох подружніх пар, які проголошують бажання мати більше дітей, ніж вони вже мають, і які не реалізують його, полягає у своєрідному самообмані», що «усунення труднощів поліпшує умови життя сім'ї і сприяє більш повній реалізації рівня потреби у дітях, яка вже існує, але не підвищує саму потребу у дітях»⁶⁸. Парадоксальність особистої та суспільної поведінки різко посилюється у періоди кризи і деформацій суспільних відносин, порушення соціальних зв'язків.

Як дітородні мотиви, так і мотиви відкладання народження дитини або обмеження кількості дітей у сім'ї складаються з трьох видів: економічних, соціальних і психологічних. Економічні мотиви пов'язані з добробутом сім'ї. Відповіді *«Недостатність матеріально-го забезпечення сім'ї»*, *«Відсутність належних житлових умов»*, які називаються як основні перепони для народження бажаної кількості дітей, вказують на переважання економічних антимотивів народження дитини. Соціальні мотиви стосуються соціального статусу особистості, її суспільного авторитету і престижу. Виявити поширеність серед респондентів мотивів цієї групи стає можливим через такі варіанти відповідей: *«Хочу досягти успіхів у кар'єрі»*, *«Через зайнятість і професійне навантаження не маю достатньо часу для догляду і виховання дітей»*, *«Зниження конкурентноздатності та втрата заробітку у зв'язку з народженням дітей»*, *«Бажання зосередитись на власних інтересах»* тощо. Психологічні мотиви характеризують різноманітні особисті інтереси людей. Між цими групами не існує чіткого розмежування, особливо коли мова йде про відкладання або відмову від народження дитини. Так, з точки зору підвищення соціального статусу прагнення професійного зростання можна оцінити як соціальний мотив, а з точки зору самореалізації особистості — це психологічний мотив.

Психологічні мотиви є найбільшою групою, в якій виділяють три підгрупи:

- 1) мотиви, обумовлені потребою у наповненні життя сенсом, потребою батьків у любові їхніх дітей, пошані; прагненням продовжити

⁶⁷ Шибутани Т. Социальная психология. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. — С. 156.

⁶⁸ Антонов А. И. Снижается ли ценность детей? / Рождаемость: известное и неизвестное. — М.: Финансы и статистика, 1983. — С. 73–74.

себе в дітях, потребою через спілкування з дітьми відкривати для себе невідомі допоки сторони життя;

2) мотиви, обумовлені потребою піклуватися про маленьку дитину, любити її, під час дорослішання дитини самим направляти її розвиток, передавати свій життєвий досвід;

3) мотиви, які об'єднують решту психологічних мотивів: бажання уникнути самотності у старості, бажання подружжя зміцнити шлюб тощо⁶⁹.

Результати багатьох досліджень свідчать про вагомий вплив етнокультурних і конфесійних факторів на дітородну поведінку⁷⁰. Питання віросповідання, а також самовизначення «віруючий / невіруючий / переконаний атеїст» надають можливість виявити значущість цих чинників в Україні за сучасних умов.

У цілому людська поведінка цілеспрямована і дивовижно гнучка, рідко буває автоматизованою і стереотипною. Одна і та ж система стимулів, внутрішніх або зовнішніх, не спричиняє жорстко визначеної реакції. Поведінка людини залежить від специфіки конкретних обставин, в яких вона опинилася⁷¹.

Таким чином, демографічна поведінка — це складний, конструктивний і, в певному сенсі, творчий процес, що складається з ряду пристосувань до життєвого середовища. Її формування відбувається під впливом різноманітних культурних, соціальних, економічних факторів, характер яких або сприяє наближенню демографічної поведінки до суспільних потреб, або відхиляє від них. Складність демографічної поведінки як ґносеологічного об'єкта потребує застосування спеціальних методів дослідження, серед яких найдоцільнішим є проведення соціально-демографічного обстеження. Створювана ним можливість реалізації комплексного підходу дозволяє виявити дійсні чинники демографічної поведінки.

⁶⁹ Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Валентей Д. И. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — С. 330.

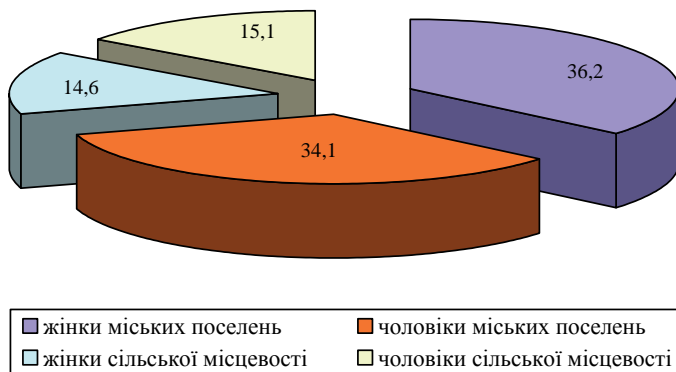
⁷⁰ Див., наприклад, *Зинурова З. И.* Особенности репродуктивного поведения в российских регионах / Социологические исследования. 2005. № 3. — С. 82–87.

⁷¹ *Шибутани Т.* Социальная психология. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. — С. 154.

ІІІ. ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ДІТОРОДНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ (за підсумками вибіркового соціально- демографічного обстеження «Сім'я і діти»)

3.1. Соціально-демографічний склад респондентів та економічне становище їхніх сімей

Вибірковим соціально-демографічним опитуванням з питань шлюбної та дітородної поведінки, проведеним в Україні у квітні 2008 р., було охоплено 31 тис. осіб у репродуктивному віці (від 15 до 49 років включно). Жителі міських поселень представляли 70,3% опитаних, решта (29,7%) респондентів проживали у сільській місцевості. У загальній кількості обстежених жінки становили 50,8%, відповідно чоловіків серед респондентів було 49,2%. Більш повне уявлення про склад обстежених осіб за типом поселення та статтю дає рис. 3.1.1.

**Рис. 3.1.1. Розподіл респондентів за типом поселення та статтю
(у % до загальної кількості опитаних) (квітень 2008 р.)**

Значну частину респондентів з міських поселень (понад 43% опитаних городян або 30% усіх респондентів) було представлено жителями обласних центрів, а також міст Києва та Сімферополя. В інших великих

містах України з чисельністю населення від 100 тис. осіб проживало 13,4% усіх респондентів (або майже 1/5 опитаних городян). Кожен одинадцятий респондент був жителем міста з чисельністю населення від 50 до 100 тис. осіб, на мешканців міських поселень з чисельністю жителів від 20 до 50 тис. осіб припадало 7,6% усіх опитаних, дещо більше 4% респондентів мешкало в малих містах (з чисельністю населення менше 20 тис. осіб), а 5,7% усіх опитаних — у селищах міського типу.

Про розподіл сукупності респондентів за областями України дає змогу судити рис. 3.1.2. Детальніше кількісні характеристики опитаних у регіональному розрізі (а також за статтю та віком) представлено в додатку 2.

Рис. 3.1.2. Розподіл респондентів за регіонами України (у % до загальної кількості опитаних) (квітень 2008 р.)

Суттєвий вплив на формування демографічної поведінки (дослідження якої було однією з цілей проведеного соціально-демографічного обстеження) справляють фактори інституціонального характеру і зокрема неформальні інститути, як-от: особливості способу життя, звичаї та традиції (у т. ч. національні, релігійні тощо). Тому абсолютно необхідними

для обґрунтування положень і висновків дослідження були відомості щодо національного та релігійного складу респондентів.

На запитання анкети стосовно національної приналежності переважна більшість респондентів — майже 83% жінок і 85% чоловіків — відповіли, що за національністю відносять себе до українців. Більш-менш численною (14,7% опитаних жінок та 12,7% чоловіків) виявилась також національна група «росіяни», на представників інших національностей припадало понад 2% від загальної кількості респондентів. Дещо більшою порівняно з середніми величинами за сукупністю респондентів виявилась частка респондентів-росіян, а почасти — і представників інших національностей серед опитаних у крупних містах України — обласних центрах і містах з населенням від 100 тис. осіб⁷². Так, наприклад, серед респондентів з обласних центрів майже кожна п'ята жінка і двоє з кожних тринадцяти чоловіків були росіянами, а на осіб інших (крім українців і росіян) національностей тут припадало 2,6% опитаних. Натомість у респондентів з малих міст, селищ міського типу та сіл чисельна перевага представників корінної національності (українців) була ще більшою, ніж у середньому за сукупністю.

Три чверті усіх респондентів заявили, що вони є *«віруючими або, скоріше, віруючими»*; *«невіруючих або, скоріше, невіруючих»* серед опитаних була майже шоста частина, решту представляли переконані атеїсти, а також ті, кому було важко відповісти на це запитання⁷³. Переважна більшість респондентів (семеро з кожних восьми опитаних) були прихильниками християнства (на прихильників ісламу, іудаїзму та інших релігій припадало 0,5%, 0,3% та 0,3% відповідно), дещо більше десятої частини опитаних не мали жодних релігійних поглядів. Серед християн безумовну перевагу мали прихильники православної церкви (таких було понад 3/4), греко-католиком був один з кожних тринадцяти опитаних християн, скільки-небудь численими (однак значно меншими, ніж вищевказані) виявились також групи прихильників римо-католицької церкви та протестантизму. Отже, судячи з розподілу опитаних за національною та релігійною приналежністю, сукупність респондентів репрезентує за цими ознаками найбільш типового жителя нашої країни — українця (рідше — росіянина), скоріше, віруючого, православного християнина.

Проведене обстеження було спрямоване на виявлення матримоніальних і дітородних установок і дослідження дітородної ситуації в цілому

⁷² Які переважно зосереджені у промислово розвинених регіонах країни.

⁷³ Частка віруючих серед сільських респондентів була більшою, а питома вага невіруючих і переконаних атеїстів — помітно меншою, ніж серед опитаних городян.

у сім'ях осіб, які за віковою ознакою потрапляють до складу дітородного (репродуктивного) контингенту⁷⁴. Але представники різних вікових груп у межах даного узагальненого контингенту суттєво різняться за своєю соціально-демографічною «біографією» та орієнтаціями, а отже, принципове значення має їх розподіл (і відповідно — належне «представництво») за окремими віковими групами. Про розподіл опитаних за статтю та віком і його відповідність статеві-віковому складу всього дітородного контингенту населення України дає змогу судити рис. 3.1.3.

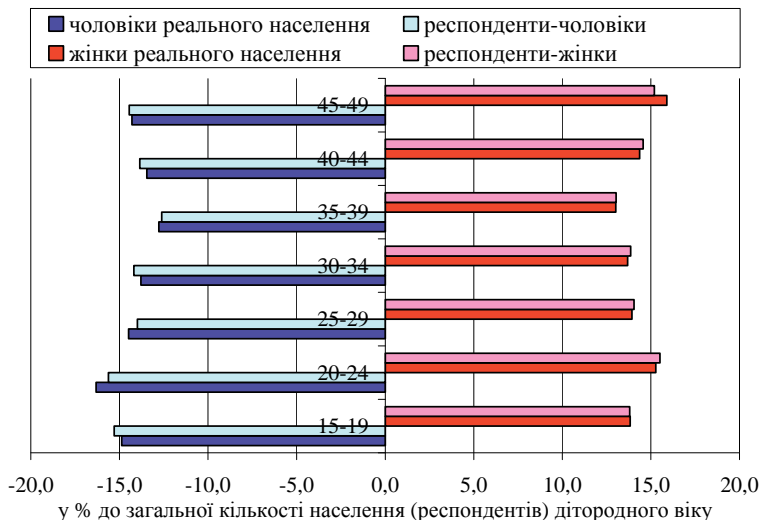

Рис. 3.1.3. Розподіл населення України дітородного віку і респондентів за статтю та віком

Важливою якісною соціально-демографічною характеристикою, яка, хоч і не так безпосередньо й однозначно як стать та вік, однак не менш суттєво впливає на шлюбну і дітородну поведінку індивіда, на його роль у відтворенні населення та місце у суспільній ієрархії, є освітній рівень. Розподіл обстежуваної сукупності за даною ознакою у головних рисах співпадає з освітнім складом усього населення України відповід-

⁷⁴ Нижньою його віковою межею у демографії прийнято вважати вік 15 років, верхньою — 50. Усвідомлюючи умовність такого виділення дітородного контингенту (особливо стосовно чоловіків), ми все ж вважаємо слушним при дослідженні дітородної ситуації й установок зосереджувати увагу саме на групах населення, які належать до цього вікового інтервалу.

ного віку. Так, модальним для респондентів є рівень повної загальної середньої освіти: ті, хто закінчив середню школу та особи, які закінчили професійно-технічні навчальні заклади (ПТНЗ) у сумі склали майже 46% опитаних. Численними виявились і контингенти осіб з базовою і неповною вищою освітою (23%) та з повною вищою освітою (22,4%, у тому числі 0,2% було представлено тими, хто має науковий ступінь). Особи з базовою загальною середньою освітою становили майже 7% респондентів, а ті, хто має лише початкову загальну середню освіту — дещо більше 2,2%.

Особливості розподілу за освітнім рівнем окремих категорій респондентів (за статтю і типом поселення) відзеркалює рис. 3.1.4.

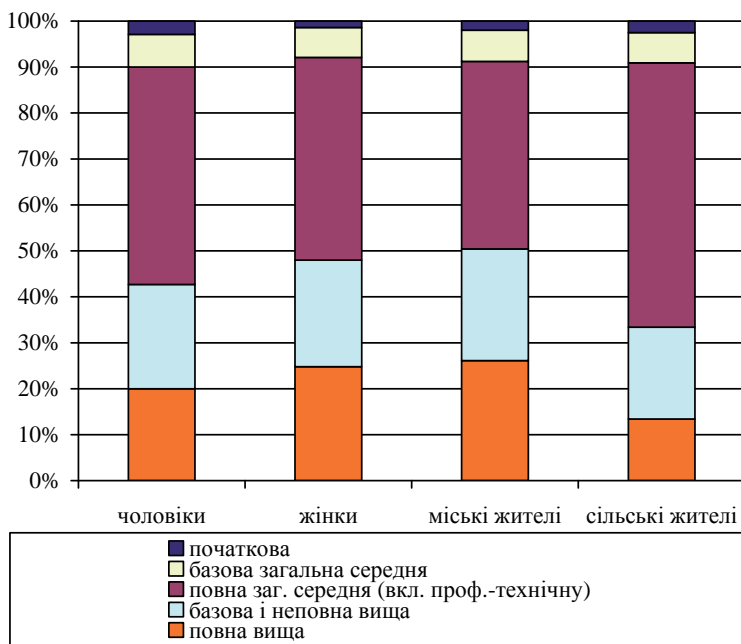

Рис. 3.1.4. Розподіл різних категорій респондентів за рівнем освіти (квітень 2008 р.)

Як видно з рисунка, основні міжпоселенські і статеві співвідношення щодо освітнього рівня респондентів відповідають таким для всього дорослого населення країни: опитані жінки мають дещо вищий освітній рівень порівняно з чоловіками (зокрема, випереджають останніх за за-

льною часткою осіб з вищою освітою), а найбільш істотні освітні відмінності лежать у площині поділу населення на міське і сільське та характеризуються помітним відставанням сільських жителів від городян за рівнем освіти.

Освітній склад населення зазвичай більш-менш тісно пов'язаний з його розподілом за професійними групами. За даною ознакою серед респондентів своєю численністю вирізняються дві групи: одна із числа зайнятих переважно розумовою працею, а саме «рядові спеціалісти та їх помічники»; інша — «кваліфіковані працівники переважно фізичної праці». До першої з названих груп належало близько 15% опитаних осіб (при цьому у складі чоловіків-респондентів — двоє з кожних шістнадцяти, а серед жінок — одна з кожних шести опитаних); на другу ж групу припадало понад 18% усіх респондентів (троє з кожних одинадцяти чоловіків і близько десятої частини жінок).

Кожен дванадцятий респондент (а серед жінок — кожна десята) за професійною ознакою був віднесений до групи «державні службовці, керівники та управлінці середньої ланки», один із кожних п'ятнадцяти — представляв групу «професіоналів, зайнятих висококваліфікованою розумовою працею», понад 5% (а у чоловіків — майже 7%) припадало на «власників і менеджерів дрібних підприємств, фермерів і самозайнятих», 7% респондентів становили «напів- і некваліфіковані працівники переважно фізичної праці», близько 5% — «працівники рутинної нефізичної праці (технічні службовці)». На зайнятих осіб із «соціально-професійної верхівки» суспільства — «топ-менеджерів та власників великих (і середніх) підприємств і фірм» і «державних службовців вищого рівня» припадо відповідно 0,6% та 1,0% від загальної кількості опитаних.

Водночас в обстеженні доволі широко були представлені різні групи незайнятого населення: учні та студенти, зайняті у домогосподарствах, безробітні. Так, зайняті у домогосподарствах становили майже 9% (при цьому серед жінок-респондентів домогосподарками було представлено більш ніж двоє з кожних тринадцяти опитаних). Кожна дев'ятнадцята опитана особа на момент обстеження відносилась до безробітних. Майже десяту частину респондентів становили студенти ВНЗ (у тому числі 7,5% — ті, хто навчається у ВНЗ університетського (III–IV) рівня, 2,4% — студенти ВНЗ I–II рівня акредитації). Учнями загальноосвітніх шкіл на момент обстеження були понад 5% респондентів, учнями ПТНЗ — 2%. Решта (2%) опитаних відносилася до непрацюючих, пенсіонерів-інвалідів та інших категорій респондентів.

Розподіл за заняттями сільських жителів, які взяли участь в опитуванні, вирізнявся на вищеокресленому загальному тлі більш високими частками зайнятих переважно фізичною працею — кваліфікованих працівни-

ків переважно фізичної праці, напів- і некваліфікованих працівників — і, відповідно, нижчою питомою вагою зайнятих з усіх груп переважно розумової праці, а також студентів ВНЗ університетського рівня. Крім того, серед сільських респондентів порівняно більш високою була питома вага безробітних і зайнятих у домогосподарствах (особливо жінок).

Освітні та професійні характеристики індивіда на сьогодні є важливою складовою, що визначає його позицію у суспільно-економічній ієрархії, формує соціальний статус. За відповіддю на питання стосовно приналежності до того чи іншого соціального прошарку (за самовизначенням) респонденти розподілились таким чином: дещо більше 3/5 віднесли себе до «середньої страти», майже 2/9 — до прошарку «нижче середнього», один із кожних тринадцяти — до соціальної групи «вище середньої», троє з кожних п'ятидесяти визначили свій соціальний статус як «низький», один із шестидесяти — як «високий», приблизно один із вісімдесяти потрапив до «дуже низького» прошарку, а незначна решта — до «дуже високого». Про специфічні ж риси розподілу за соціальними прошарками окремих категорій респондентів дозволяє судити рис. 3.1.5.

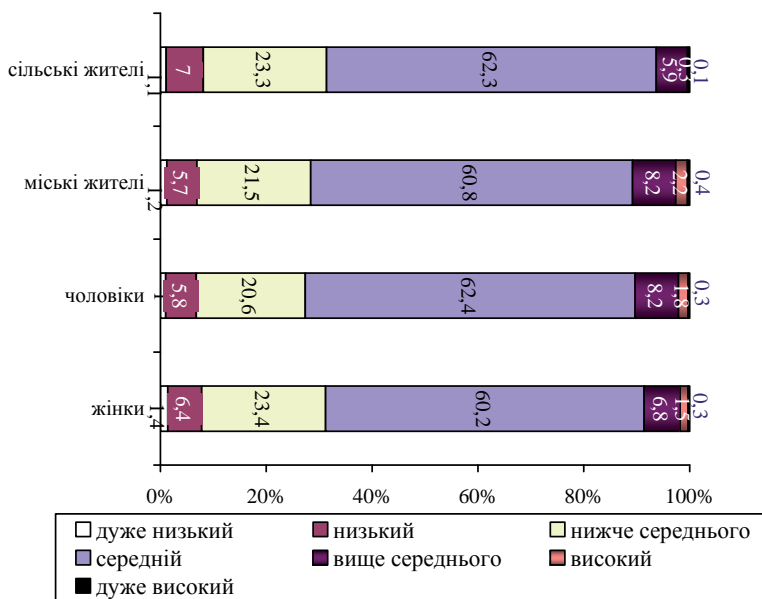

Рис. 3.1.5. Розподіл різних категорій респондентів за соціальними прошарками (квітень 2008 р.)

Складовою формування сукупного соціального статусу є також рівень життя індивіда та його сім'ї (зокрема, рівень матеріальної забезпеченості). Цікаво, що соціальний склад респондентів (за самовизначенням) найбільш тісно корелює саме з розподілом опитаних за самооцінкою матеріального становища їхньої сім'ї (порівняно зі середньостатистичною українською родиною) (рис. 3.1.6).

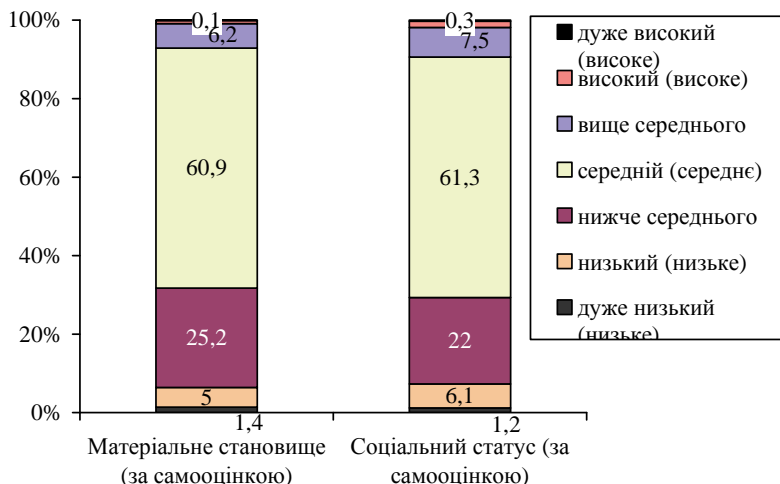

Рис. 3.1.6. Розподіл респондентів за соціальними прошарками та за матеріальним становищем їхніх сімей (згідно з самооцінкою, квітень 2008 р.)

Дуже близькі співвідношення вищезгаданих самооцінок відображають, на наш погляд, специфіку сучасних ціннісних орієнтацій населення, а саме: орієнтацію переважно на фінансово-майнове становище при визначенні позиції (своїєї й інших індивідів) у суспільній ієрархії. З іншого боку, в самооцінках (матеріального становища, соціального статусу) респонденти, очевидно, орієнтуються не на певні об'єктивні критерії досягнутого ними рівня добробуту, а радше просто «тяжіють» до відносної оцінки на кшталт «не гірше за інших», «маю те, що й оточуючі (або посідаю таку ж позицію, як вони)». Якщо при самооцінці матеріального становища такий підхід при відповіді на питання значною мірою зумовлювався характером його постановки (оскільки передбачалося порівняння свого становища з середньою родиною), то у самооцін-

ках соціального статусу відбивається певною мірою саме звичка «не вибиватися» з загального (середнього) ряду, а почасти — і бажання видаватися «не гіршим за інших»⁷⁵.

Водночас більш конкретні оцінки матеріального становища сімей з використанням певних об'єктивних критеріїв є, на наш погляд, більш показовими (але менш оптимістичними) і підтверджують той доволі відомий факт, що перепоною для реального входження значної частини працюючого населення країни до лав «середнього класу» часто є дефіцит матеріально-фінансових ресурсів⁷⁶. Так, у рамках проведеного соціально-демографічного обстеження лише кожен десятий респондент вказав, що його сім'ї цілком вистачає коштів на харчування, одяг, взуття та дорогі покупки (телевізор, холодильник тощо), один з кожних вісімдесяти п'яти заявив, що його родина може зробити будь-які покупки у будь-який час, а четверо з кожних дев'яти визнали, що коштів вистачає на харчування, одяг і взуття та інші недорогі покупки. Решті ж опитаних (а це сумарно майже 44%) або вистачає на харчування та необхідний одяг, взуття⁷⁷ (близько третини усіх респондентів), або вистачає лише на харчування (майже десята частина), або вони змушені заощаджувати навіть на харчуванні (один з кожних п'ятидесяти респондентів). При цьому серед респондентів — сільських жителів (а також мешканців малих міст) відсоток осіб, яких за матеріальним становищем ніяк не можна віднести до «середніх» соціальних прошарків, помітно вищий, ніж серед опитаних городян (рис. 3.1.7).

Серед інших співвідношень між групами опитаних (та їх сімей) за матеріальним становищем привертає увагу в цілому більш висока частка найбільш вразливих респондентів серед осіб, які мають дітей (і особливо багатодітних осіб). Так, якщо у респондентів, які не мають дітей, частка трьох низькодохідних груп (тих, яким вистачає на харчування, необхідний одяг і взуття; тих, яким вистачає лише на харчування; тих, хто змушений заощаджувати і на харчуванні) сумарно наближається до 42%, то серед осіб, які мають від однієї дитини до трьох, ця частка близька до 45%, у тих, хто має четверо дітей — становить понад 53%.

⁷⁵ До якого, очевидно, схилив і метод опитування (інтерв'ювання).

⁷⁶ Основною причиною цього є низькі стандарти оплати праці в Україні.

⁷⁷ А для таких покупок, як добротний костюм, мобільний телефон, мала побутова техніка (праска, пилосос тощо), необхідно збирати або позичати гроші, брати кредит.

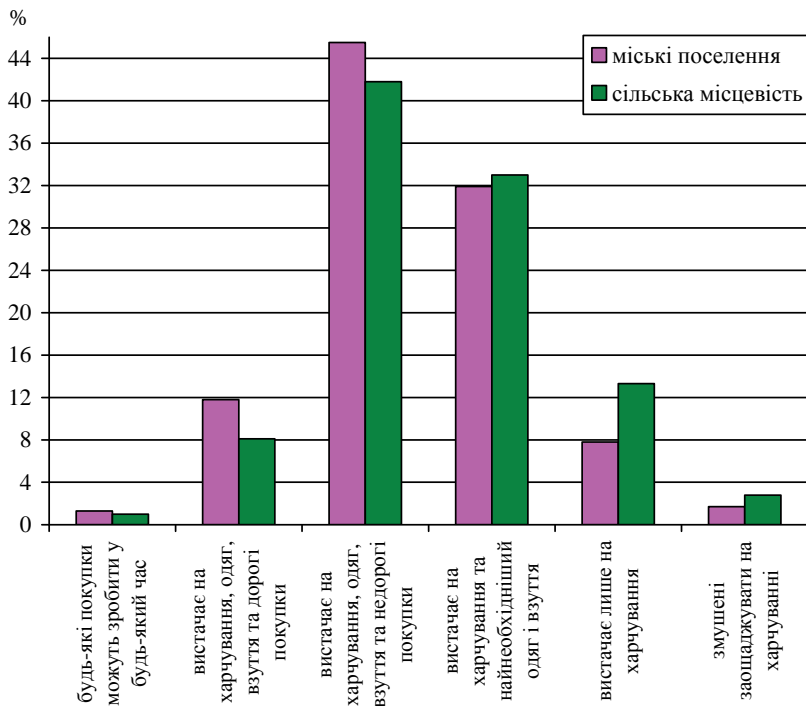

Рис. 3.1.7. Частка респондентів, які відносяться до різних груп за оцінками матеріального становища, серед міських і сільських жителів (квітень 2008 р.)

Про те, в яких житлових умовах проживають респонденти (у розрізі за типом поселення) дають змогу судити показники, наведені у табл. 3.1.1.

Оцінка житлових умов респондентів за показником середнього розміру загальної площі житла у розрахунку на одного члена сім'ї показує, що найкращі умови проживання мають ті, хто мешкає з сім'єю у приватному будинку (майже 21,3 м² на особу); приблизно однаковий розмір загальної площі (по 17,1 м²) припадає на кожного мешканця у тих сім'ях, які займають частину приватного будинку, і в тих, які проживають в окремій квартирі. Удвічі меншою є середня площа, що припадає на одного члена сім'ї, лише у тих респондентів, які займають кімнату в гуртожитку.

**Табл. 3.1.1. Розподіл опитаних за видами житлових приміщень,
в яких проживають їх сімейні домогосподарства, % (квітень 2008 р.)**

Вид житла	Усі поселення	Міські поселення	Сільська місцевість
усі сімейні домогосподарства респондентів	100,0	100,0	100,0
У тому числі мешкають у приватному будинку (займають увесь будинок)	42,9	25,4	84,4
займають частину приватного будинку	4,6	4,2	5,7
в окремій квартирі	49,5	66,7	8,7
займають частину квартири	1,7	2,1	0,9
займають кімнату в гуртожитку	1,0	1,2	0,3
інший вид житла	0,3	0,4	0,0

Середньодушовий розмір загальної площі житлового приміщення у сільських респондентів (20,8 м²) дещо вищий, ніж у городян (18,7 м²), що пояснюється поширеністю проживання селян в індивідуальних будинках. Однак це не дозволяє зробити однозначний висновок про кращі житлові умови на селі, оскільки, як відомо, рівень благоустрою житла у сільській місцевості, обладнання житлового фонду комунальними зручностями (центральним опаленням, водогоном, каналізацією тощо) є надзвичайно низьким.

3.2. Сімейний склад, шлюбний стан і шлюбні установки респондентів та їх вплив на дітородну активність

Сімейний склад респондентів. Сім'я є первинним осередком відтворення населення, який забезпечує відтворення і наступність сімейних поколінь, соціалізацію дітей і підтримку її членів. Проведене соціально-демографічне дослідження підтвердило, що традиція проживати сім'ями збережена населенням України, хоча форми шлюбних стосунків і сімейних об'єднань трансформуються з розвитком суспільства. Переважна більшість осіб, опитаних у ході проведення дослідження (97,7%)

вказали, що вони проживають у сім'ї. Лише 2,3% респондентів є одинаками, тобто проживають самотньо: 2,6% — серед чоловіків, 2,0% — серед жінок; 2,6% городян і 1,8% жителів сіл. Більшість респондентів проживає у домогосподарствах, які складаються з трьох осіб (36% опитаних) і чотирьох осіб (майже 29% опитаних) (рис. 3.2.1).

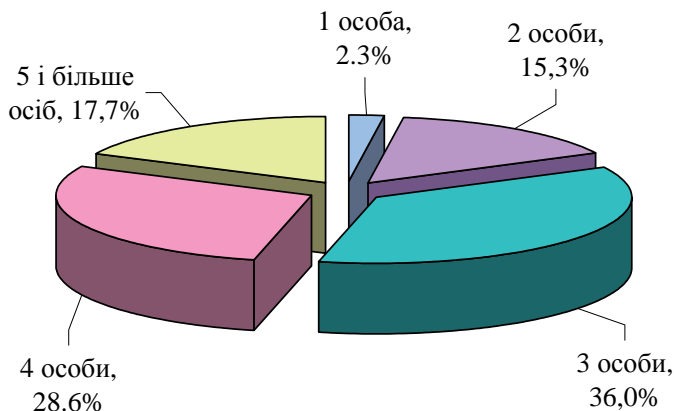

Рис. 3.2.1. Розподіл респондентів за розміром домогосподарств, в яких вони проживають, % (квітень 2008 р.)

Якщо найбільша частка міських респондентів (майже 40%) проживає у невеликій сім'ї з 3 осіб, і лише 13,4% з них — у великих (за сучасними стандартами) сім'ях з 5 і більше осіб, то у сільській місцевості найбільша частка респондентів (31,4%) мешкає у домогосподарствах, які складаються з 4 осіб, а 28% опитаних — у сім'ях, які складаються з 5 і більше осіб (рис. 3.2.2). Отже, сільська сім'я традиційно лишається більшою за розміром, ніж міська. Згідно з результатами проведеного дослідження, середній розмір домогосподарства респондентів становив 3,52 особи, у тому числі у міських поселеннях — 3,37, а у сільській місцевості — 3,90.

Більш ніж у половині (55,2%) домогосподарств респондентів дітородного віку проживають діти віком до 18 років, у тому числі в міських поселеннях — у 52,4% домогосподарств, у сільській місцевості — у 61,7% (рис. 3.2.3).

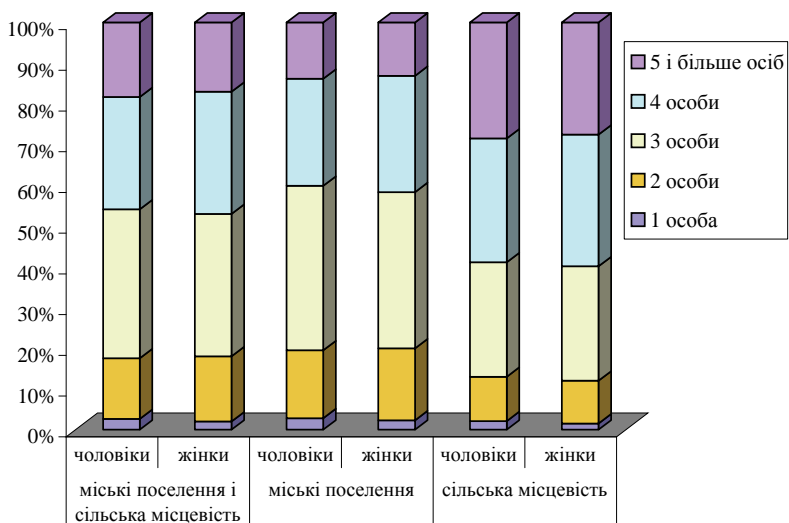

Рис. 3.2.2. Розподіл чоловіків та жінок за розміром домогосподарств, в яких вони проживають, % (квітень 2008р.)

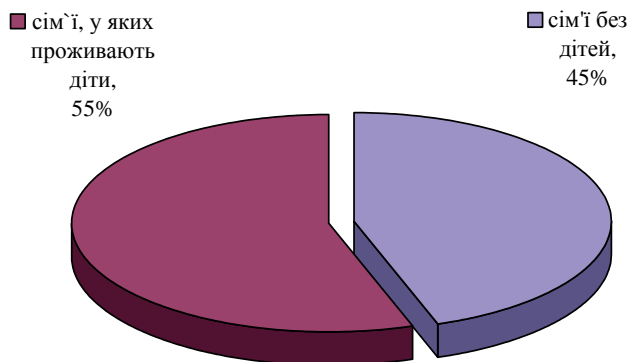

Рис. 3.2.3. Розподіл домогосподарств респондентів за наявністю дітей в їх складі, % (квітень 2008 р.)

Проведене соціально-демографічне дослідження ще раз підтвердило масове поширення одностатності у нашій країні, особливо у міських поселеннях: 68,5% домогосподарств респондентів, які мають дітей, є одностатними (у містах — 72,7%, у селах — 60,2%); лише у 4,3% домогосподарств проживає троє і більше дітей (у містах — 2,8% домогосподарств, у селах — 7,2%) (табл. 3.2.1).

Табл. 3.2.1. Частка домогосподарств респондентів, в яких проживають діти віком до 18 років, та їх розподіл за кількістю дітей, %

	Частка домогосподарств респондентів, у яких проживають діти віком до 18 років (у % від загального числа домогосподарств)	у тому числі:		
		1 дитина	2 дитини	3 дітей і більше
Усі поселення	55,2	68,5	27,2	4,3
Міські поселення	52,4	72,7	24,5	2,8
Сільська місцевість	61,7	60,2	32,6	7,2

Шлюбний стан та безшлюбна самотність і її причини. Важливою характеристикою, яка безпосередньо детермінує демографічну (у тому числі власне дітородну) поведінку особи, є шлюбний стан, який показує, чи перебуває вона у шлюбі, чи була у ньому раніше, чи ніколи не перебувала у шлюбі. З 3 112 осіб, опитаних під час проведення соціально-демографічного обстеження, 60% (1 874 особи) зазначили, що вони перебувають у шлюбі, 29% (904 особи) — ніколи не перебували у шлюбі, 11% (334 особи) — перебували у шлюбі раніше, з них 83% (276 осіб) — розлучені, решта — овдовілі (рис. 3.2.4).

Якщо серед опитаних віком 15–19 років понад 90% ніколи не перебували у шлюбі (зареєстрованому або незареєстрованому), то вже у віці 20–24 роки 40% опитаних мають досвід шлюбних відносин, у 25–29 років — лише 24% опитаних ніколи не були у шлюбі, а майже 70% зазначили, що наразі перебувають у шлюбі. Серед опитаних віком 30–39 років понад 75% перебувають у шлюбі, віком 40–49 років — понад 80%. Водночас кожний сьомий з опитаних віком 30–39 років перебував у шлюбі раніше (з них 90% — розлучені або розійшлися), а у віці 40–49 років уже майже кожен п'ятий перебував у післяшлюбному стані (з них 72% — розлучені, 28% — овдовілі) (рис. 3.2.5).

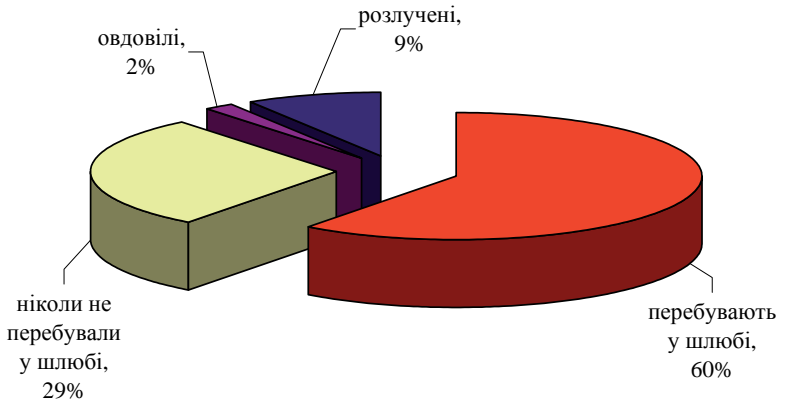

Рис. 3.2.4. Розподіл опитаних за шлюбним станом, % (квітень 2008 р.)

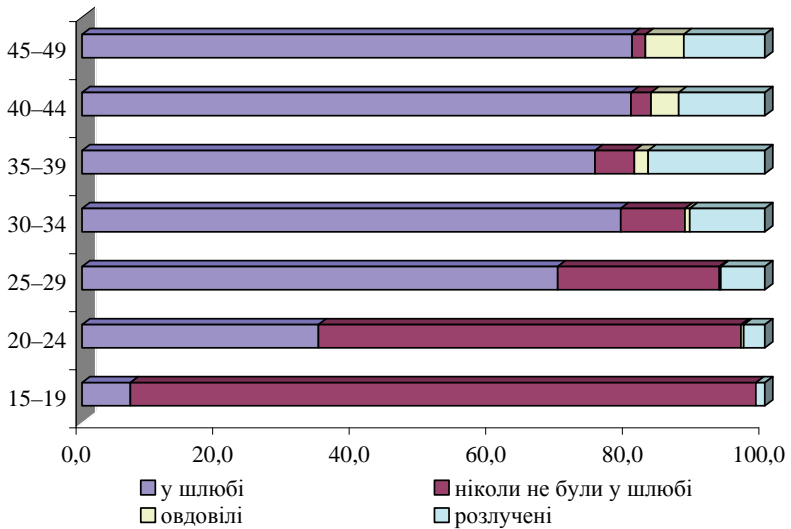

Рис. 3.2.5. Розподіл респондентів різного віку за шлюбним станом, % (квітень 2008 р.)

Серед осіб, які перебувають у шлюбі, переважна більшість (85,6%) вказали, що це їх перший шлюб, більше 13% визнали, що це другий шлюб, і лише десь 1% вказали, що шлюб третій або більш високої черговості (рис. 3.2.6). Отже, якщо виходити з цих даних, повторні шлюби не дуже поширені серед осіб дітородного віку.

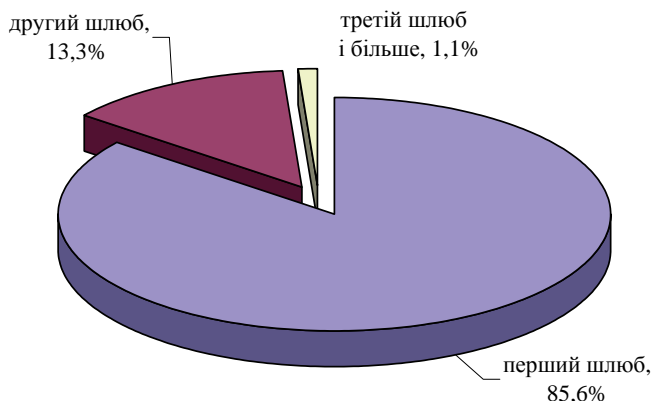

Рис. 3.2.6. Розподіл респондентів, які перебувають у шлюбі, за черговістю шлюбу, % (квітень 2008 р.)

Населення України характеризується високим рівнем шлюбності, безшлюбна самотність не поширена у нашій країні. Традиційна налаштованість на шлюб і сім'ю зберігається і в наш час, про що свідчить проведене дослідження. За його результатами лише 5% населення віком 30 років і старше ніколи не були і не перебувають зараз у шлюбі (5,3% чоловіків і 4,6% жінок), а віком 35 років і старше — лише 3% населення (3,2% чоловіків і 3,7% жінок). Високий рівень «охоплення шлюбом» є характерним як для міського, так і для сільського населення, а особливо — для сільських жінок, що можна пояснити як їх схильністю до більш традиційної шлюбної поведінки, так і характерною для України «нестачею жінок-наречених» у сільській місцевості та їх надлишком у містах, унаслідок чого

в містах показник безшлюбної самотності більш високий у жінок, а в селах — у чоловіків (табл. 3.2.2).

Табл. 3.2.2. Частка осіб віком 30 років і старше, які не перебувають і ніколи не перебували у шлюбі, %

	Усі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Усього віком: 30 і старше	5,3	4,6	5,4	5,5	5,1	2,3
35 і старше	3,2	3,7	2,9	4,6	3,9	1,5
у т. ч.: 30–35	11,5	7,3	12,8	8,4	8,8	4,7
35–39	5,7	5,8	6,2	7,4	4,8	1,7
40–49	2,1	2,8	1,4	3,3	3,5	1,4

Серед осіб, які зараз не перебувають у шлюбі, 63% висловили бажання взяти шлюб у майбутньому (рис. 3.2.7).

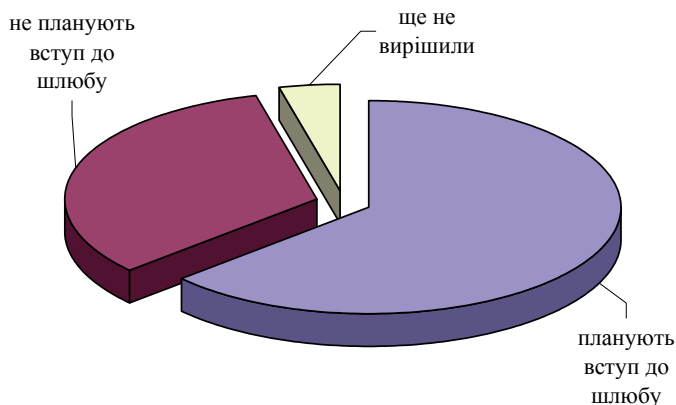

Рис. 3.2.7. Розподіл осіб, які не перебувають у шлюбі, щодо їхніх матримоніальних планів на майбутнє, % (квітень 2008 р.)

Серед тих, хто не планує вступати у шлюбні стосунки, майже половина — це особи у післяшлюбному стані (овдовілі та розлучені), і кожен другий з них — респондент віком 40 років і старше. Плани стосовно шлюбу залежать від шлюбного стану особи на момент опитування, а також від статі та віку. Серед осіб, які ніколи не були у шлюбі, 75% планують вступ до шлюбу в майбутньому, серед розлучених — 38%, серед овдовілих — лише 14%. Відповідно не планують у майбутньому тривалі шлюбні стосунки 81% овдовілих і 55,5% розлучених; однак серед осіб, які ніколи не були у шлюбі, таких лише 23,5% (29,1% — серед жінок і 15,6% — серед чоловіків) (рис. 3.2.8).

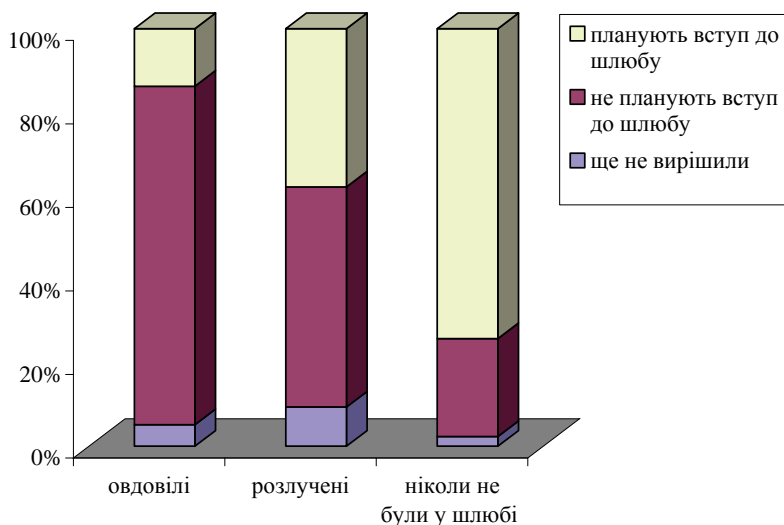

Рис. 3.2.8. Розподіл осіб різного шлюбного стану щодо їхніх матримоніальних планів на майбутнє, % (квітень 2008 р.)

Слід зазначити, що більшість чоловіків і жінок віком 35 років і старше, які ніколи не були у шлюбі (їх питома вага, як уже зазначалось, є незначною), не планують його і в майбутньому. Однак і серед осіб віком 15–34 років, які ніколи не були у шлюбі, кожен четвертий чоловік і кожна десята жінка з числа опитаних заявили, що не планують подружнє життя у майбутньому (рис. 3.2.9).

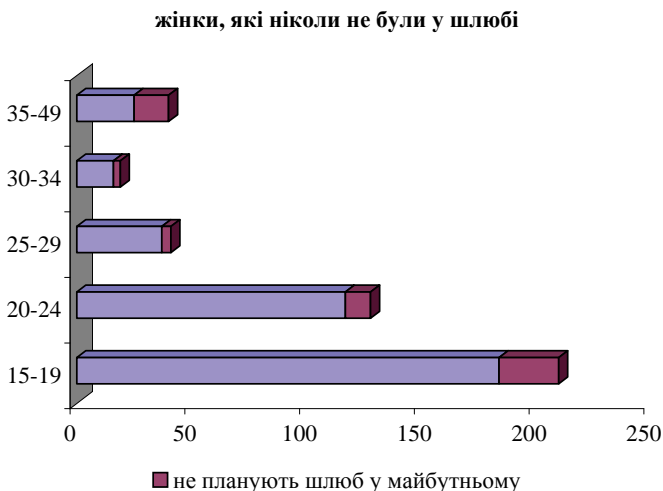
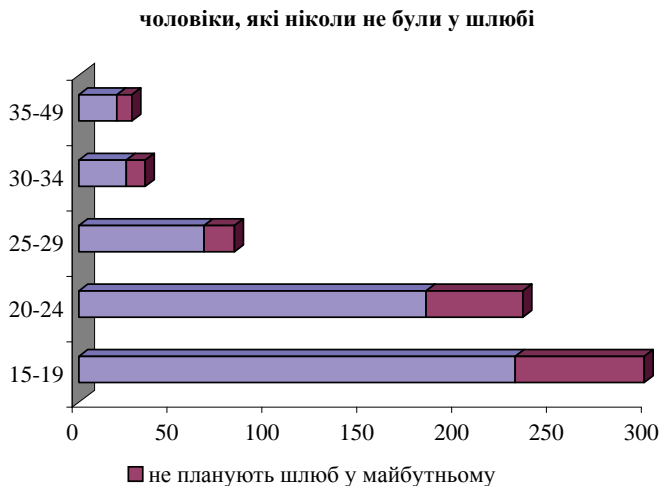

Рис. 3.2.9. Розподіл чоловіків і жінок різного віку, які ніколи не були у шлюбі, щодо їхніх матримоніальних планів на майбутнє, % (квітень 2008 р.)

Важливо визначити, чому частина опитаних відмовляється брати шлюб у майбутньому. Це питання було задано у ході опитування, і особи у різному шлюбному стані обрали різні варіанти відповідей (табл. 3.2.3).

Табл. 3.2.3. Причини, через які особи різного шлюбного стану відмовляються від шлюбу в майбутньому, %

	Ніколи не були у шлюбі	Овдовілі	Розлучені (розійшлись)
Відмовляються від шлюбу в майбутньому	100,0	100,0	100,0
у тому числі через:			
стан здоров'я	12,0	13,5	9,1
бажання бути незалежним, не обмежувати свою свободу	51,1	16,2	28,6
суперечність з інтересами своїх рідних та близьких (дітей, батьків)	1,6	16,2	1,3
бажання сконцентруватися на кар'єрі	26,6	0	1,3
негативний досвід шлюбних стосунків	2,7	16,2	51,9
рішення присвятити себе вихованню дітей, онуків	0, 0	29,7	4,5
інше	6,0	8,2	3,3

Більшість вдів і вдовців вказали на своє **бажання присвятити себе вихованню дітей і онуків**, а також назвали такі причини, як **бажання бути незалежним, стан здоров'я**, а жінки — **негативний досвід попереднього шлюбу**, а також небажання брати шлюб **через те, що це не узгоджується з інтересами їх близьких (дітей або батьків)**. Для більшості розлучених головною причиною відмови від шлюбу стали **негативний досвід попереднього шлюбу** (особливо для жінок), а також **бажання бути незалежним**. Особи, які ніколи не були у шлюбі і не планують брати шлюб, причиною свого рішення у більшості випадків назвали **бажання бути незалежним і сконцентруватися на кар'єрі**.

Як було зазначено вище, 63,4% осіб, які зараз не перебувають у шлюбі, планують у майбутньому подружнє життя. На запитання «З

якої причини Ви ще не уклали шлюб?» більше половини з них відповіли, що ще не зустріли людину, з якою можливі шлюбні стосунки, і майже половина — що ще не готові до шлюбу (переважна більшість осіб, які так відповіли — юнаки і дівчата віком до 25 років). Майже кожен сьомий респондент (13%) вказав як причину відсутність відповідних житлових умов, і кожен шостий (17%) — недостатній рівень доходів (табл. 3.2.4).

Табл. 3.2.4. Розподіл респондентів, які планують взяти шлюб у майбутньому, за причинами, через які вони ще не здійснили свій намір, %

	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Планують взяти шлюб у майбутньому, але відкладають його через те, що:	100,0	100,0	100,0
ще не готові до шлюбу	47,0	54,9	38,9
ще не зустріли людину, з якою можливі шлюбні стосунки	53,1	48,9	57,7
сексуальний партнер не хоче брати шлюб	2,9	2,0	3,9
пройшло замало часу після втрати шлюбного партнера	3,3	2,5	4,2
не мають відповідних житлових умов	13,0	14,0	12,0
не мають належних доходів	16,9	18,5	15,4
через своїх рідних і близьких (батьків, дітей)	0,6	0,7	0,5
інші причини	2,2	2,5	1,8

Показово, що чоловіки частіше, ніж жінки, вказують таку причину, як неготовність до шлюбних стосунків, а також звертають увагу на відсутність матеріальних умов — відповідних доходів і житла; жінки ж частіше пояснювали свій незаміжній статус відсутністю людини, з якою можливий шлюб, а також небажанням сексуального партнера брати шлюб.

Форми шлюбних стосунків. Найсуттєвішою рисою змін у шлюбно-сімейних відносинах у сучасному світі є плюралізація форм сімейного життя, різноманітність форм сімейних об'єднань і шлюбних стосунків. В Україні, як і в інших країнах, нетрадиційні форми шлюбних стосунків, насамперед незареєстрований шлюб, стають звичною формою організації сімейного життя, що є наслідком складних процесів трансформації шлюбно-сімейних відносин, а також зменшення державної регламентації особистого життя. Незареєстрований шлюб не розглядається суспільством як аномальне явище, більшість населення ставиться до нього позитивно, що підтверджують відповіді респондентів на запитання «**Яке Ваше ставлення до незареєстрованого шлюбу?**», отримані у ході нашого опитування (рис. 3.2.10). Водночас слід зазначити, що все ж таки майже кожен четвертий респондент (24,7%) засвідчив своє негативне ставлення до незареєстрованого шлюбу.

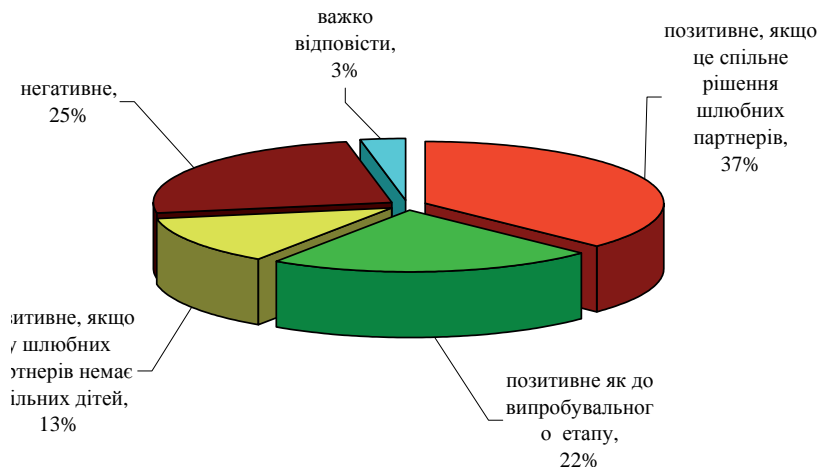

Рис. 3.2.10. Розподіл респондентів за ставленням до незареєстрованого шлюбу, % (квітень 2008 р.)

Більшою мірою схвалюють незареєстровані шлюби міські жителі порівняно з селянами, і молодь віком 15–29 років порівняно з особами старшого віку. Особи старше 30 років більш позитивно сприймають незареєстрований шлюб, коли подружжя не має дітей, а для молоді цей фактор (наявність дітей) у даному контексті не є таким важливим (табл. 3.2.5).

Табл. 3.2.5. Розподіл міських і сільських респондентів різного віку за ставленням до незареєстрованого шлюбу, %

Вікові групи (років)	Ставлення до незареєстрованого шлюбу:				
	позитивне, якщо це спільне рішення шлюбних партнерів	позитивне, якщо до випробувального етапу перед офіційним шлюбом	позитивне, якщо у шлюбних партнерів немає спільних дітей	негативне	важко відповісти
Усі поселення					
15–29	39,0	25,1	11,9	20,7	3,4
30–49	35,9	19,9	13,5	27,9	2,9
Міські поселення					
15–29	42,1	27,1	10,6	17,2	3,0
30–49	38,0	21,7	12,6	24,5	3,2
Сільська місцевість					
15–29	30,9	20,1	14,9	29,6	4,4
30–49	31,3	15,7	15,3	35,4	2,2

Однак слід підкреслити, що згідно з результатами нашого дослідження (як і за даними перепису населення), хоча нові форми шлюбних відносин стають звичною формою шлюбних стосунків, найпоширенішою формою організації шлюбних відносин між чоловіком і жінкою в Україні залишається офіційно зареєстрований шлюб (90% опитаних жонатих чоловіків і заміжніх жінок проживає у цій традиційній формі шлюбу). Серед 60,2% опитаних, які перебувають зараз у шлюбі, лише близько 10% — і серед проживаючих у міських поселеннях, і в сільській місцевості — живуть у незареєстрованому шлюбі (табл. 3.2.6; рис. 3.2.11).

Табл. 3.2.6. Частка осіб, які перебувають у шлюбі (в тому числі у зареєстрованому і в незареєстрованому), серед міських і сільських респондентів, %

	Чоловіки			Жінки		
	перебувають у шлюбі	з них у шлюбі:		перебувають у шлюбі	з них у шлюбі:	
		зареєстрованому	незарєєстрованому		зареєстрованому	незарєєстрованому
Усі поселення	59,0	89,6	10,4	61,4	90,6	9,4
Міські поселення	56,8	89,9	10,1	58,5	90,2	9,8
Сільська місцевість	64,0	89,0	11,0	68,3	91,6	8,4

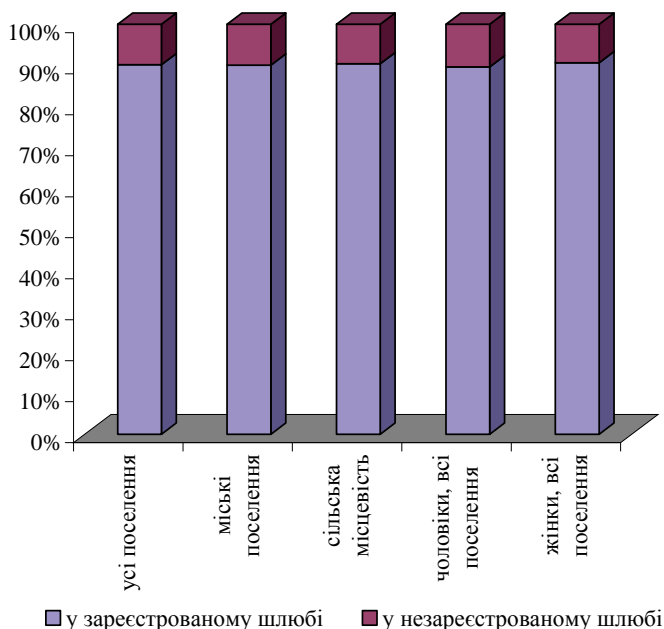

Рис. 3.2.11. Співвідношення кількості респондентів, які перебувають у шлюбі (зареєстрованому і незареєстрованому), % (квітень 2008 р.)

Водночас 16,8% осіб (тобто шоста частина респондентів) з числа тих, хто зараз перебуває у зареєстрованому шлюбі, вказали, що спочатку проживали у шлюбі незареєстрованому (тобто їх шлюб передувало шлюбне співжиття без реєстрації). При цьому 22,4% особи, які нині перебувають у післяшлюбному стані (розлучені та овдовілі) зазначили, що проживали в незареєстрованому шлюбі, який передував офіційно оформленому.

Незареєстрований шлюб найбільш поширений серед молоді, яка вже перебуває у шлюбі. Серед опитаних осіб віком 15–24 років кожен третій одружений чоловік і кожна п'ята заміжня жінка зазначили, що вони проживають у шлюбі незареєстрованому. Однак серед опитаних віком 25–29 років, які є заміжніми чи жонатими, лише 12,5% не реєструють свій шлюб, а у старших вікових групах таких менше 10% (табл. 3.2.7, рис. 3.2.12).

Табл. 3.2.7. Частка осіб різного віку, які перебувають у шлюбі, та їх розподіл за формою шлюбу (зареєстрований і незареєстрований), %

Вікові групи (років)	Чоловіки			Жінки		
	перебувають у шлюбі	з них у шлюбі:		перебувають у шлюбі	з них у шлюбі:	
		зареєстрованому	незареєстрованому		зареєстрованому	незареєстрованому
15–24	10,8	68,6	31,4	32,2	81,2	18,8
25–29	64,0	86,1	13,9	75,1	88,6	11,4
30–34	82,0	88,8	11,2	75,3	92,1	7,9
35–39	77,1	91,9	8,1	73,3	90,7	9,3
40–49	89,8	93,1	6,9	72,0	95,0	5,0
Усього	59,0	89,6	10,4	61,4	90,6	9,4

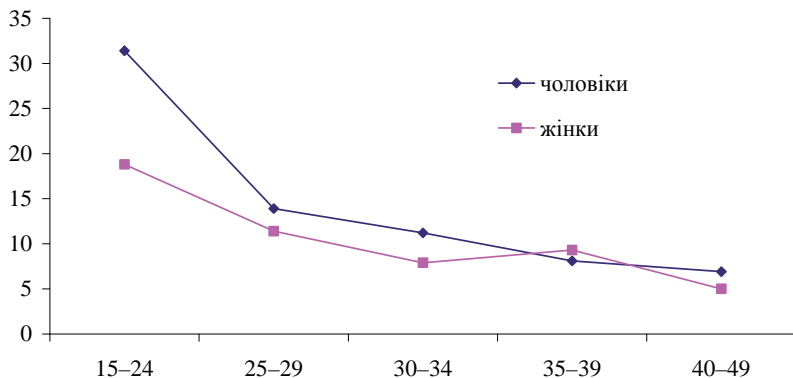

Рис. 3.2.12. Частка заміжніх жінок і одружених чоловіків, які перебувають у незареєстрованому шлюбі, % (квітень 2008 р.)

Однак оскільки у шлюбі перебуває лише невелика частка опитаної молоді віком 15–19 років, найбільша кількість осіб, які наразі перебувають у незареєстрованому шлюбі, — це чоловіки віком 30–34 років, а також 25–29 і 40–44 років, та жінки віком 25–29 років (рис. 3.2.13). Отже, поширена думка про те, що незареєстрований шлюб — це суто «молодіжне» явище, не відповідає дійсності.

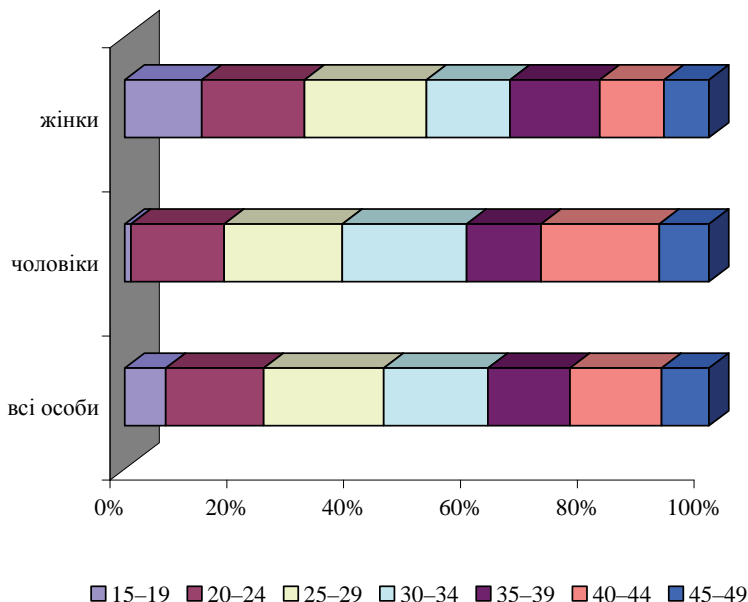

Рис. 3.2.13. Розподіл респондентів, які перебувають у незареєстрованому шлюбі, за віком, % (квітень 2008 р.)

Особам, які проживають у незареєстрованому шлюбі, було поставлено запитання «**Чи плануєте Ви зареєструвати шлюб зі своїм партнером?**». 42,2% з них зазначили, що планують офіційно зареєструвати свій шлюб, 20% — не планують, 37,8% — ще не вирішили. Більшість осіб, які не мають наміру реєструвати свій шлюб (не планують або ще не визначились) вказали на такі причини свого рішення: *вони не вважають, що реєстрація шлюбу взагалі потрібна* (34,6%), або *не готові до офіційного шлюбу* (24,3%), або *не мають відповідних житлових умов* (21,5%) (табл. 3.2.8). Отже, частина опитаних відмовляється від реєстрації шлюбу через свої погляди на подружні відносини, частина — через невирішеність житлової проблеми. Водночас 30% опитаних цієї категорії вказали на таку причину, як *одиночне небажання одного з членів подружжя (самого опитуваного чи його партнера) реєструвати шлюб*.

Табл. 3.2.8. Причини, через які особи, які проживають у незареєстрованому шлюбі, не реєструють шлюб, %

Причини	% опитаних, які вказали дану причину
ми не готові до офіційного шлюбу	24,3
вважаємо, що реєстрація нам не потрібна	34,6
мій партнер не бажає реєструвати шлюб	15,0
я не бажаю реєструвати шлюб	15,0
мій партнер не може реєструвати шлюб	3,7
я не можу реєструвати шлюб	2,8
немає відповідних житлових умов	21,5
немає належних доходів	0,0
через рідних і близьких	1,9
через стан здоров'я	0,0
через негативний досвід попереднього шлюбу	9,3
інше	0,9
Усі вказані причини	100,0

Актуальним лишається питання, яка форма незареєстрованого шлюбу найбільш поширена в Україні: випробувальний етап перед офіційним шлюбом; певний етап у шлюбі; незареєстрований фактично традиційний шлюбний союз, маргінальний союз. Проведене дослідження підтверджує, що в більшості випадків незареєстрований шлюб є своєрідним випробувальним етапом перед офіційною реєстрацією шлюбу. Це підтверджує і оцінка даної форми шлюбних відносин населенням (нагадаємо, що 35% опитаних позитивно оцінили його саме як етап перед шлюбом або етап, коли подружжя не має дітей (рис. 3.2.10), а також і поширеність цієї форми шлюбних стосунків здебільшого серед молоді.

Опитування засвідчило, що серед осіб, які зараз не перебувають у шлюбі, але планують його в майбутньому, значна частина (більше половини чоловіків і майже половина жінок) налаштовані на незареєстрований шлюб, і більшість з них — саме як на випробувальний етап у шлюбних стосунках (табл. 3.2.9). На запитання **«Чи плануєте Ви взяти офіційний шлюб?»** 50,5% опитаних відповіло: *«так, одразу»*, 4,1% — *«ні, планую жити у незареєстрованому шлюбі»*, 45,4% — *«так, але хотів би, щоб шлюб починався з випробувального етапу (незареєстрованого шлюбу) з подальшою реєстрацією»*.

Табл. 3.2.9. Розподіл осіб, які планують взяти шлюб, за формою шлюбних відносин, на які вони налаштовані, %

	Планують одразу взяти офіційний шлюб	Планують, щоб шлюб починався з випробувального етапу (незареєстрованого шлюбу)	Планують жити у незареєстрованому шлюбі
Обидві статі	50,5	45,4	4,1
Чоловіки	47,1	47,9	5,0
Жінки	54,2	42,7	3,1

Щодо особливостей вибору форми майбутніх шлюбних стосунків особами різного віку, то з підвищенням віку опитаних збільшувалась частина відповідей, у яких вони висловлювали бажання повністю відмовитися від реєстрації майбутнього шлюбу. Найчастіше цю відповідь давали особи найстаршого віку (35–49), що можна пояснити значною кількістю серед них осіб, які вже були у шлюбі раніше і планували повторний шлюб.

Серед налаштованої на шлюб молоді від 15 до 24 років більше половини бажали відразу зареєструвати шлюб, понад 45% — хотіли б спочатку «перевірити» почуття у незареєстрованому шлюбі, і лише кілька відсотків планували весь час жити у незареєстрованому шлюбі (рис. 3.2.14).

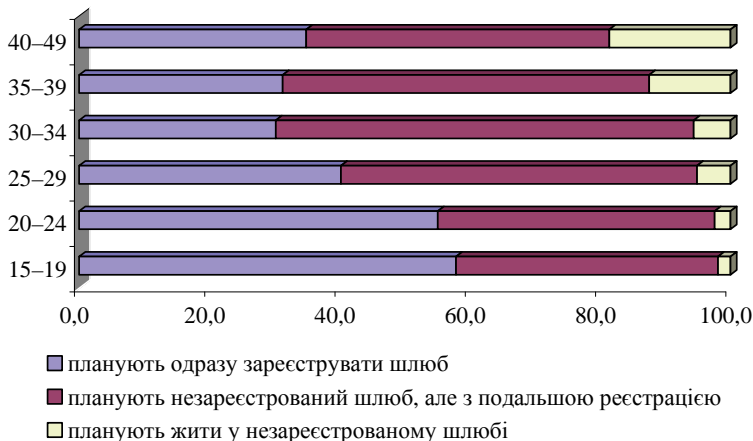

Рис. 3.2.14. Розподіл осіб різного віку, які планують взяти шлюб, за формою шлюбних відносин, на які вони налаштовані, % (квітень 2008 р.)

Однією з нових форм шлюбних стосунків, які набувають поширення у розвинених країнах, є шлюб, в якому подружжя проживає окремо, «дистанційний шлюб», або «гостьовий шлюб». Однак проведене дослідження продемонструвало, що ця форма шлюбу мало поширена в Україні. На запитання **«Ви проживаєте разом чи окремо?»** 95% опитаних осіб, які є заміжніми або жонатими, відповіли: **«ми живемо постійно разом»**, 4% — **«більшість часу ми живемо разом, іноді окремо»**. Лише близько 1% подружніх пар живуть іноді або постійно окремо (табл. 3.2.10).

Табл. 3.2.10. Розподіл респондентів, які перебувають у шлюбі, за формою проживання, %

	Усі поселення	Міські поселення	Сільська місцевість
живуть постійно разом	94,9	95,3	94,0
живуть більше часу разом, іноді окремо	3,6	3,2	4,4
живуть постійно чи більшість часу окремо	1,1	1,2	1,0
інше	0,4	0,3	0,6

На запитання **«Чому ви не живете постійно разом?»** майже половина опитаних відповіли, що **«це пов'язано з характером трудової діяльності»**, кожен четвертий — **«не маємо відповідних житлових умов»**, близько 16% — **«через сімейні обставини»**. Лише 8% зазначили, що обидва шлюбні партнери або один із них не хоче жити разом (табл. 3.2.11).

Табл. 3.2.11. Причини, через які особи, які перебувають у шлюбі, проживають окремо, %

Причини	% опитаних, які вказали дану причину:
я і мій партнер, або тільки я, чи тільки партнер хочемо жити окремо	8,3
відсутність відповідних житлових умов	26,0
це пов'язано з характером трудової діяльності	49,0
через сімейні обставини (через батьків, дітей)	15,6
партнер перебуває у шлюбі з іншою особою	1,0
інше	1,0

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що рівень безшлюбності в Україні є невисоким: більшість опитаних перебувають у шлюбі або перебували раніше, а ті, хто не має шлюбних стосунків зараз, у більшості випадків планують їх у майбутньому. Хоча нові форми шлюбних відносин — незареєстрований шлюб, дистанційний тощо — стають звичною формою шлюбних стосунків, основною формою шлюбу залишається традиційний офіційно зареєстрований шлюб. Незареєстрований шлюб у більшості випадків є випробувальним етапом перед офіційним шлюбом, особливо для молоді.

Міцність шлюбу, розлучення та їх причини. Щасливий шлюб є неодмінним атрибутом щастя й успіху в житті людини, у той час як розпад шлюбу неодмінно впливає на світосприйняття особистості, робить життя менш привабливим. Проведене опитування ще раз продемонструвало, що руйнація шлюбу не тільки негативно впливає на шлюбну і дітородну ситуацію у суспільстві, а й погіршує морально-психологічний клімат, оскільки особа, яка пережила розлучення чи овдовіння, проходить через важку психологічну кризу, повертаючись у стан безшлюбності.

На запитання «**Чи можете Ви сказати, що щасливі?**» більшість опитаних відповіла позитивно (четверо з п'яти опитаних вважають себе *дуже щасливими* або *досить щасливими*). Однак відповіді осіб у різному шлюбному стані мають суттєві відмінності.

Якщо 85% осіб, які зараз перебувають у шлюбі, і стільки ж тих, хто ще не був у шлюбі, вважають себе щасливими (*дуже* або *досить щасливими*), то серед розлучених відчувають себе щасливими лише половина, 46% — *не дуже щасливими*, а більше 3% — *зовсім нещасливими*. Гіршим є сприйняття власного життя лише у вдів та вдівців (рис. 3.2.15).

Респонденти, які перебувають у шлюбі, позитивно оцінили своє подружнє життя. На запитання «**Чи задоволені Ви своїм шлюбом?**» негативну відповідь дали менше 5% опитаних (*скоріше незадоволені* та *повністю незадоволені*), водночас *цілком задоволені* шлюбом 56% опитаних (рис. 3.2.16).

Разом з тим, на запитання «**Чи виникали у Вас наміри щодо розлучення / розірвання стосунків?**» кожен п'ятий з тих, хто перебуває у шлюбі, відповів: «*так, іноді*», хоча відповідь «*так, часто*» дали менше 2% одружених. Отже, можна зробити висновок, що через складність сучасних внутрішньосімейних стосунків наміри щодо розлучення іноді виникають навіть у подружніх пар, які цілком задоволені своїм шлюбом.

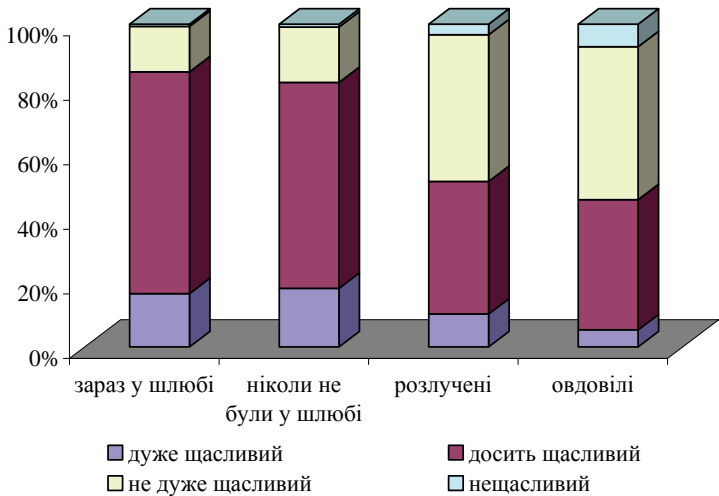

Рис. 3.2.15. Розподіл осіб різного шлюбного стану за ступенем задоволеності життям, % (квітень 2008 р.)

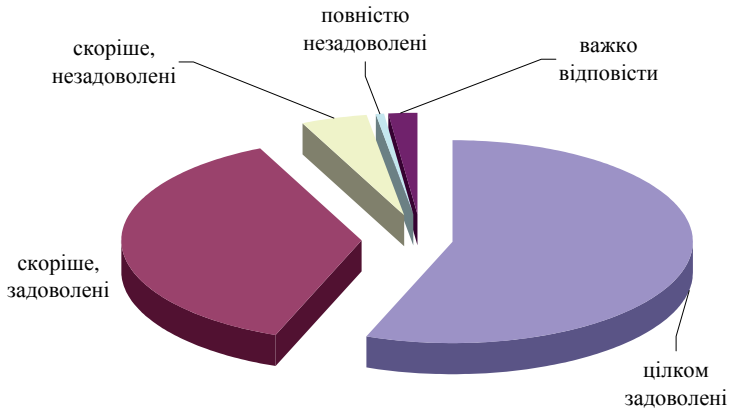

Рис. 3.2.16. Розподіл респондентів за оцінкою свого шлюбу, % (квітень 2008 р.)

За даними опитування, думки щодо розлучення частіше виникають у чоловіків і жінок у незареєстрованому шлюбі, ніж у зареєстрованому (що природно, адже більшість осіб обирають цю форму шлюбних стосунків саме для того, щоб вирішити, чи можуть вони брати шлюб офіційно); і при цьому частіше у жінок, ніж у чоловіків. З підвищенням віку критичне ставлення до власного шлюбу посилюється в осіб, які проживають в офіційному шлюбі, а щодо незареєстрованого шлюбу важко визначити чітку тенденцію: у чоловіків з віком наміри розлучитися виникають все рідше, у жінок — усе частіше (табл. 3.2.12).

Табл. 3.2.12. Частка осіб, у яких ніколи не виникало намірів щодо розлучення, серед женатих чоловіків і заміжніх жінок, %

	Зареєстрований шлюб		Незареєстрований шлюб	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
15–19	–	94,4	–	83,3
20–24	88,2	85,3	57,1	70,6
25–29	83,2	83,0	66,7	68,4
30–34	85,4	78,1	85,0	76,9
35–39	77,8	66,4	83,3	60
40–49	75,7	71,3	85,2	56,3
Усього	79,5	75,8	76,1	68,5

Нестабільність шлюбних відносин, висока ймовірність розпаду сім'ї через розлучення є однією з найбільш складних і актуальних проблем у шлюбно-сімейній сфері. Серед осіб, опитаних у рамках обстеження, розлученими виявилися 9%, а віком 35–49 років — майже 14%, тобто кожен сьомий респондент.

Проведене соціально-демографічне дослідження дало змогу одержати цікаву інформацію про причини розлучення з точки зору осіб, яким довелося пережити цю демографічну подію. Опитаним було задано питання **«Що стало причиною (останнього) розлучення, припинення шлюбних стосунків?»** і запропоновано визначити головну причину з певного переліку, а потім визначити інші важливі причини.

Головною причиною припинення шлюбу більшість осіб, які розлучилися, назвали **конфлікт інтересів, відчуженість у сімейних стосунках** (25% опитаних), ненабагато менша частка розлучених респондентів (21,4%) вказала на **зловживання чоловіка (дружини) алкоголем**, 15,2% опитаних — на **конфлікти через матеріальні трудно-**

щі, 12,0% визнали причиною розлучення *подружню зраду, ревнощі*, 5,1% вказали на *незадоволеність інтимними (сексуальними) стосунками*, стільки ж — на *житлові проблеми*, 3,6% — *неможливість мати дітей через стан здоров'я*, а 6,2% вказали інші причини, в тому числі насильство у сім'ї, вживання наркотиків чоловіком (дружиною), конфлікти з родичами тощо (табл. 3.2.13).

Табл. 3.2.13. Розподіл розлучених респондентів за причинами розлучення, %

Причини	Усі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	назвали головною причиною, %	назвали однією з важливих причин, %	назвали головною причиною, %	назвали однією з важливих причин, %	назвали головною причиною, %	назвали однією з важливих причин, %
неможливість мати дітей через стан здоров'я	3,6	1,1	4,7	1,4	1,6	0,0
незадоволеність інтимними (сексуальними) стосунками	5,1	2,2	4,7	2,8	6,3	0,0
житлові проблеми	5,1	14,5	6,6	13,2	0,0	18,8
конфлікти через матеріальні труднощі	15,2	29,7	16,9	28,3	9,4	34,4
зловживання чоловіка (дружини) алкоголем	21,4	11,2	21,7	12,3	20,3	7,8
вживання наркотиків чоловіком (дружиною)	0,7	1,8	0,9	1,9	0,0	1,6
насильство в сім'ї	1,1	7,6	1,0	7,0	1,7	13,8
подружня зрада, ревнощі	12,0	13,8	11,3	13,7	14,1	15,6
конфлікт інтересів, відчуженість у сімейних стосунках	25,0	24,6	23,6	22,2	29,7	32,8
конфлікти з родичами чоловіка (дружини)	2,9	15,2	2,4	15,1	4,7	17,2
стан здоров'я шлюбного партнера	0,4	0,7	0,5	0,9	0,0	0,0
інше	1,1	0,4	0,0	—	4,7	—
не відповіли	6,4	12,5	5,7	5,7	7,5	7,8

Отже, провідною причиною розлучень можна вважати напруження у морально-психологічних, емоційних стосунках (42% опитаних вважають відчуженість між подружжям, ревнощі, подружню зраду, а також невдоволеність інтимним життям головною причиною руйнації шлюбу), і це напруження підсилює невирішеність матеріальних і житлових проблем (23% опитаних назвали їх головною причиною розлучення і більше 44% — однією з важливих причин). Однією з найбільш вагомих причин розпаду сім'ї як у містах, так і в селах лишається поширення алкоголізму: п'ята частина опитаних назвала зловживання алкоголем головною причиною, кожний десятий з опитаних — важливою причиною розлучення.

Виходячи з цього, основним напрямом соціально-демографічної політики щодо зміцнення шлюбу, сім'ї, запобігання зростання розлучваності повинно стати морально-психологічне оздоровлення суспільства, допомога шлюбним парам у кризових сімейних ситуаціях, боротьба з алкоголізмом, наслідком якого часто стає насильство у сім'ї. Поліпшення економічної ситуації та соціально-економічних умов життєдіяльності сімей має стати тим обов'язковим фоном, на якому вирішуються ці проблеми.

Вплив шлюбних орієнтацій та відносин на дітородну поведінку. Хоча в сучасному світі матримоніальна і дітородна поведінка населення не поєднані так, як це було на попередніх етапах розвитку людства, однак шлюбні стосунки, їх форма і міцність безпосередньо впливають на дітородну поведінку.

Проведене соціально-демографічне дослідження дає змогу визначити дітородні орієнтації осіб, які перебувають у різних формах шлюбу та у шлюбах різної черговості, з різною міцністю шлюбних стосунків.

Запитання щодо бажаної кількості дітей (**«Скільки всього дітей Ви хотіли б мати за наявності всіх необхідних умов?»**), запланованої кількості дітей (**«Скільки всього дітей Ви плануєте мати?»**), запланованої ще кількості дітей (**«Скільки ще дітей Ви плануєте мати?»**) та планів щодо народження дитини у найближчі три роки (**«Чи плануєте Ви народити дитину у найближчі три роки?»**) було задано особам, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі.

Аналіз одержаних від осіб різної статі й віку відповідей дає можливість зробити цікаві висновки. Значної різниці між дітородними установками (бажаною і запланованою кількістю дітей) в осіб, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, не спостерігається (рис. 3.2.17).

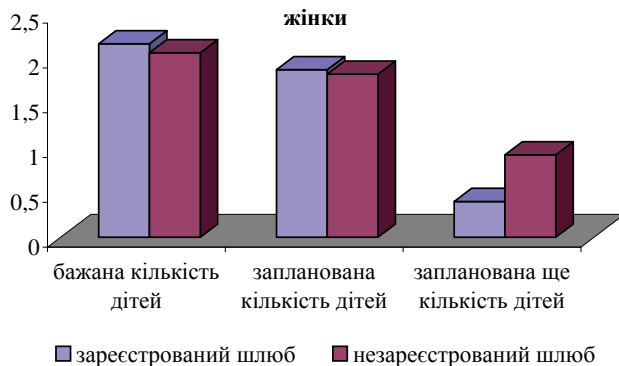
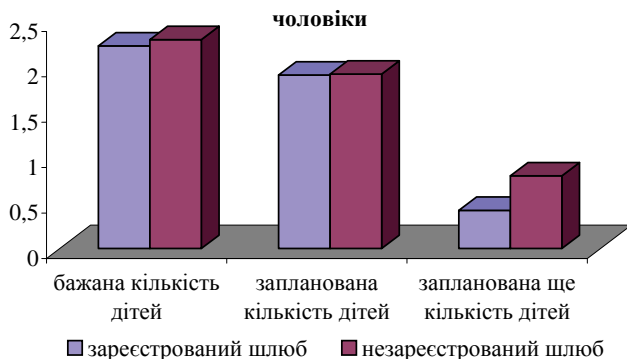
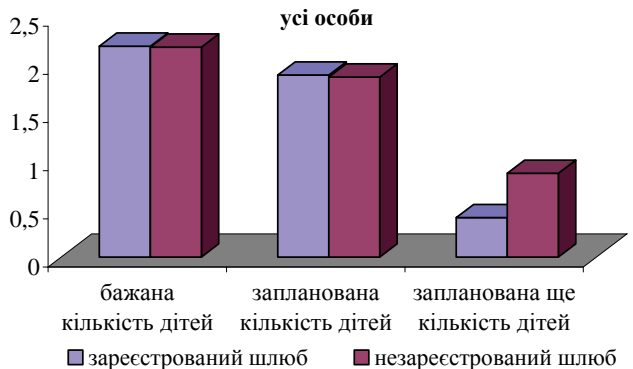

Рис. 3.2.17. Дітородні установки респондентів, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі (квітень 2008 р.)

Як видно з рисунка, дещо більшим є показник середньої кількості дітей, яку бажали б мати та планують мати жінки, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, ніж жінки у незареєстрованому шлюбі (за винятком жінок віком 20–29 років), що можна пояснити більшою «сімейною орієнтованістю» офіційно заміжніх жінок, їх більш традиційними поглядами. Водночас у чоловіків різниця між поглядами осіб, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, є мінімальною, тож середня бажана і запланована кількість дітей в офіційно жонатих є навіть трохи нижчою, ніж у тих, хто перебуває у неофіційному шлюбі.

Спостерігається помітна різниця поглядів у осіб різного віку: якщо серед молодих жінок (до 29 років) на більшу кількість дітей (і бажану, і заплановану) налаштовані особи у незареєстрованому шлюбі, то серед осіб дещо старшого віку — офіційно заміжні. У чоловіків має місце інше співвідношення: серед молодих чоловіків (до 35 років) відносно більше дітей бажують і планують офіційно жонаті, а серед осіб старшого віку — ті, хто перебуває у незареєстрованому шлюбі (табл. 3.2.14).

Дещо іншу картину спостерігаємо у відповідях на питання стосовно дітородних планів на перспективу: особи у незареєстрованому шлюбі (і чоловіки, і жінки) більш налаштовані на дітонародження в майбутньому, ніж їх ровесники у зареєстрованому шлюбі. Вони планують у середньому **мати ще** більшу кількість дітей, ніж ті, хто перебуває у шлюбі зареєстрованому (за винятком жінок віком 40–49 років), та більшою є серед них частка осіб, які планують народити дитину у найближчі три роки (за винятком жінок і чоловіків 20–24 років та жінок 40–49). На нашу думку, це можна пояснити тим, що незареєстрований шлюб — це шлюб молодий; молодий не за віком шлюбних партнерів, а за тривалістю шлюбу. За розрахунками на матеріалах обстеження, середня тривалість зареєстрованого шлюбу респондентів — 12,8 років, незареєстрованого шлюбу — 4,6 років. Отже незареєстрований шлюб у більшості випадків — це перший етап у шлюбі, коли дітородні прагнення подружжя ще не реалізовані. Саме тому майже половина (41%) осіб серед тих, хто проживає у незареєстрованому шлюбі, планують народити дитину в найближчі три роки (39,1% чоловіків і 42,9% жінок), у той час як серед осіб в офіційно зареєстрованому шлюбі — лише кожен четвертий чоловік (25,3%) і кожна п'ята жінка (20,8%).

Табл. 3.2.14. Дітородні орієнтації осіб, які проживають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі

	Середня бажана кількість дітей		Середня запланована всього кількість дітей		Середня запланована ще кількість дітей		Планують народити дитину у найближчі три роки, %	
	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб
Усі особи								
15–19	2,00	1,90	1,86	1,60	1,45	1,52	52,6	53,8
20–24	2,19	2,23	1,88	1,93	1,06	1,55	46,7	50,0
25–29	2,13	2,25	1,96	1,85	0,90	1,13	46,8	62,2
30–34	2,27	1,98	1,93	1,78	0,56	0,90	36,1	51,5
35–39	2,16	2,20	1,83	2,12	0,23	0,61	18,4	30,8
40–44	2,10	2,32	1,78	1,89	0,08	0,11	6,1	10,3
45–49	2,28	2,22	1,95	1,75	0,05	0,07	2,2	13,3
Усього	2,19	2,18	1,89	1,87	0,41	0,87	23,0	41,0
Чоловіки								
15–19	2,00	1,00	2,00	1,00	2,00	1,00	0,0	0,0
20–24	2,47	2,10	2,00	1,75	1,13	1,44	47,1	35,7
25–29	2,16	2,30	2,00	1,74	0,93	1,07	50,0	55,6
30–34	2,25	2,10	1,97	1,78	0,72	0,92	44,7	55,0
35–39	2,19	2,6	1,85	2,70	0,33	0,92	25	41,7
40–44	2,12	2,5	1,77	2,12	0,13	0,17	10,5	15,8
45–49	2,34	2,5	1,96	1,80	0,07	0,12	3,7	25,0
Усього	2,23	2,3	1,91	1,92	0,42	0,80	25,3	39,1
Жінки								
15–19	2,00	1,98	1,85	1,66	1,41	1,56	55,6	58,3
20–24	2,10	2,35	1,85	2,10	1,03	1,66	46,6	62,5
25–29	2,10	2,19	1,92	1,95	0,87	1,18	44,2	68,4
30–34	2,30	1,84	1,89	1,78	0,40	0,88	27,2	46,2
35–39	2,14	1,94	1,80	1,75	0,14	0,41	11,8	21,4
40–44	2,08	1,87	1,78	1,50	0,03	0,0	1,3	0,0
45–49	2,22	2,00	1,95	1,70	0,04	0,0	0,6	0,0
Усього	2,16	2,06	1,87	1,82	0,40	0,92	20,8	42,9

Можна зробити висновок, що поширення незареєстрованого шлюбу як нової форми організації подружніх відносин не є фактором, який сприяє зниженню народжуваності (а така думка зустрічається у літературі доволі часто). Це підтверджує як проведений аналіз дітородних установок осіб, які перебувають у різних формах шлюбу, так і прямі запитання щодо факторів, які спричиняють відкладання народження. На запитання **«Що може спричинити відкладання народження дитини для Вас?»** лише 5% опитаних відповіли **«очікування офіційної реєстрації шлюбу»**. Дітородні установки осіб, які проживають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, майже не відрізняються. Особи у незареєстрованому шлюбі навіть **«більш активні»** у своїх дітородних планах, що пов'язано з тим, що на цьому етапі **«шлюбного шляху»** вони ще не встигли реалізувати свою потребу в дітях, а в умовах масової малодітності більшість населення закінчує свою дітородну діяльність уже в перші роки подружнього життя.

На жаль, визначити вплив дистанційного шлюбу на дітородні установки населення в даному дослідженні не вдалось, оскільки дуже мала частка опитаних проживає у цій формі шлюбу.

В умовах нестабільності шлюбу, високого рівня розлучуваності зростає значення повторного шлюбу як своєрідного компенсатора можливостей, втрачених при розлученні. У сучасній Україні кожен четвертий шлюб, що реєструється — повторний.

Проведене соціально-демографічне дослідження дає змогу визначити дітородні орієнтації осіб, які перебувають у шлюбах різної черговості, і тим самим наблизитися до відповіді на питання про компенсаційні можливості повторного шлюбу. Особам, які перебувають у шлюбі різної черговості (у першому або повторному, тобто другому, третьому і т. д.), були задані питання щодо бажаної, запланованої всього кількості дітей, запланованої ще кількості дітей та планів щодо народження дитини у найближчі три роки: **«Скільки всього дітей Ви хотіли б мати за наявності всіх необхідних умов?»**; **«Скільки всього дітей Ви плануєте мати?»**, **«Скільки ще дітей Ви плануєте мати?»** та **«Чи плануєте Ви народити дитину у найближчі три роки?»**.

Аналіз одержаних відповідей дозволяє констатувати, що особи, які перебувають у повторному шлюбі (можна вважати їх більш шлюбоактивними), мають вищі середні показники бажаної та запланованої кількості дітей (тобто є і більш дітородноактивними). Вищі показники середньої бажаної і середньої запланованої кількості дітей мають жінки і ще більшою мірою чоловіки, які перебувають у повторному шлюбі, фактично в усіх вікових групах. Винятком є лише чоловіки 20–29 років (ті з них, хто

одружений перший раз, мають вищі дітородні установки), та жінки двох вікових груп: 30–34 років — за середньою бажаною кількістю дітей, 35–39 років — за середньою запланованою кількістю дітей (табл. 3.2.15).

На нашу думку, вищі дітородні орієнтації осіб, які перебувають у повторному шлюбі, можна пояснити тією обставиною, що особи, які наважилися взяти шлюб після розлучення — овдовіння, більш сімейно орієнтовані, ніж решта, тому й орієнтації на дітей у них вищі. Певну роль відіграє, очевидно, і традиційне бажання «скріпити» новий шлюбний союз народженням дитини. Щодо чоловіків у повторному шлюбі, то на їх «підвищені дітородні орієнтації» ймовірно деякою мірою впливає і звичне для наших умов їх «дистанціювання» від дітей, народжених у попередньому шлюбі (які залишаються з матір'ю).

Разом з тим, дослідження показало, що на народження дітей у майбутньому (середня запланована ще кількість дітей та плани народити дитину в найближчі три роки) більше всього налаштовані чоловіки і жінки у першому шлюбі. Однак різні вікові групи дають різні співвідношення варіантів відповідей. Хоча більшу кількість дітей народити ще планують особи у першому шлюбі, однак це стосується переважно молодих (до 30 років) та найстарших (після 45 років). Серед чоловіків і жінок віком 30–44 років вищим є відповідний показник для повторно одружених. Відносно більше жінок планують народити дитину у найближчі три роки серед тих, хто у шлюбі перший раз, однак серед чоловіків — ті, хто перебуває у повторному шлюбі.

Слід підкреслити, що значна частина чоловіків і жінок у повторному шлюбі планують народити дитину в найближчі три роки: віком 20–24 років — кожен третій чоловік (33,3%) і кожна шоста жінка (16,7%); віком 25–29 років — половина опитаних (41,7% чоловіків і 54,5% жінок), у 30–34 роки — майже половина чоловіків (44,4%) і третина жінок (27,3%), у 35–39 років — 39,4% чоловіків і 10% жінок (рис. 3.2.18). Отже, у будь-якому разі не можна заперечувати значний вплив повторної шлюбності на народжуваність, її значення і як фактора покращання шлюбного складу населення, і як компенсатора втрат дітородного потенціалу населення внаслідок розлучуваності і раннього овдовіння.

Табл. 3.2.15. Дітородні орієнтації осіб, які перебувають у шлюбах різної черговості

	Середня бажана кількість дітей		Середня запланована кількість дітей		Середня запланована ще кількість дітей		Планують народити дитину у найближчі три роки, %	
	перший шлюб	повторний шлюб	перший шлюб	повторний шлюб	перший шлюб	повторний шлюб	перший шлюб	повторний шлюб
Усі особи								
15–19	1,96	–	1,75	–	1,48	–	53,1	–
20–24	2,20	2,22	1,89	1,94	1,16	0,85	49,4	22,2
25–29	2,15	2,10	1,92	2,00	0,94	0,69	48,6	47,8
30–34	2,23	2,35	1,9	1,98	0,57	0,75	36,6	39,5
35–39	2,15	2,23	1,82	1,94	0,21	0,47	17,9	25,4
40–44	2,09	2,21	1,73	1,93	0,07	0,13	4,3	12,0
45–49	2,24	2,47	1,83	2,16	0,06	0,04	2,6	3,4
Усього	2,17	2,28	1,84	2,00	0,47	0,33	25,3	20,7
Чоловіки								
15–19	1,50	–	1,50	–	1,50	–	–	–
20–24	2,36	2,30	1,93	1,86	1,23	1,28	46,7	33,3
25–29	2,21	1,89	1,94	1,87	0,97	0,64	51,2	41,7
30–34	2,2	2,44	1,91	2,03	0,71	0,89	45,3	44,4
35–39	2,19	2,29	1,84	2,16	0,28	0,76	22,6	39,4
40–44	2,14	2,25	1,74	1,93	0,12	0,17	8,2	16,7
45–49	2,28	2,72	1,81	2,14	0,08	0,04	4,7	4,0
Усього	2,21	2,35	1,85	2,03	0,46	0,45	26,3	27,5
Жінки								
15–19	1,99	–	1,77	–	1,48	–	56,7	–
20–24	2,13	2,18	1,88	2,00	1,13	0,46	50,4	16,7
25–29	2,10	2,28	1,91	2,10	0,91	0,73	46,5	54,5
30–34	2,26	2,17	1,88	1,89	0,43	0,51	28,1	27,3
35–39	2,11	2,15	1,81	1,75	0,15	0,22	13,3	10
40–44	2,03	2,16	1,72	1,94	0,02	0,06	0	6,1
45–49	2,19	2,30	1,85	2,17	0,03	0,05	0	3
Усього	2,14	2,21	1,84	1,97	0,48	0,22	24,3	12,9

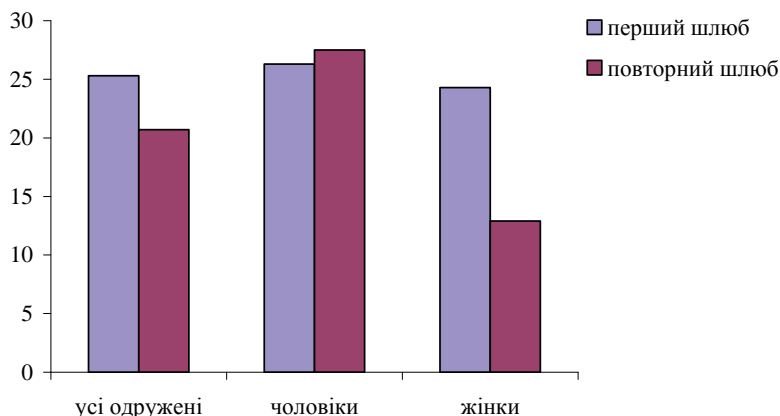

Рис. 3.2.18. Частка одружених, які планують народити дитину в найближчі три роки, серед осіб, які перебувають у першому і повторному шлюбі, % (квітень 2008 р.)

Дітородні орієнтації залежать і від ситуації у сім'ї, від міцності та гармонійності відносин між шлюбними партнерами. На запитання щодо причин відкладання народження дитини «**Що може спричинити відкладання народження першої / наступної дитини для Вас?**» 8,7% опитаних (жінок — 9,1%, чоловіків — 8,5%) зазначили як причину складні взаємовідносини у сім'ї, і приблизно стільки ж опитаних (8,5%) назвали цей фактор як одну з основних перепон для народження бажаної кількості дітей, відповідаючи на запитання «**Що для Вас є (або було раніше, або може бути) основними перепонами для народження бажаної кількості дітей?**». Проведене дослідження дає змогу відстежити зв'язок між міцністю шлюбу і дітородними установками, порівнявши дітородні орієнтації осіб, які зазначили, що у них виникали бажання розірвати свій шлюб, припинити шлюбні стосунки (іноді або часто), та тих, у кого не виникали ці бажання.

У цілому отримані відповіді дають підстави стверджувати, що дітородні орієнтації чоловіків і жінок, які задоволені своїм шлюбом і ніколи не думали про розлучення, є вищими, ніж у тих, у кого з'являлося бажання розлучитись. Однак аналіз відповідей у розрізах статі та віку дають нам більш цікаві комбінації відповідей. Якщо середня бажана кількість дітей вища у чоловіків, які ніколи не бажали розлучення (в усіх ві-

кових групах, окрім 30–34-річних), то в жінок, навпаки, вона вища серед тих, у кого виникало це бажання (як у цілому, так і в більшості вікових груп). Можна припустити, що жінки вказують бажану взагалі кількість дітей, абстрагуючись не тільки від матеріальних умов, а й від подружніх стосунків у сім'ї.

Середня запланована всього кількість дітей вища у тих чоловіків і жінок, які ніколи не думали про розлучення (за винятком жінок 20–24, 40–44 років і чоловіків 30–34, 45–49 років). Середня кількість дітей, яку ще планують народити респонденти, більша у жінок, які задоволені своїм шлюбом (за всіма віковими групами, крім 20–24-річних); у чоловіків різних вікових груп співвідношення показників різне, але в цілому вищим є середнє заплановане число дітей у чоловіків, які ніколи не думали про розлучення (табл. 3.2.16).

Серед респондентів, які ніколи не бажали розлучитись, більша частка чоловіків і жінок планує народити дитину в найближчі три роки, ніж серед тих осіб, у кого виникало бажання розлучитись, що справджується для усіх вікових груп за винятком 25–29-річних чоловіків та жінок віком 30–34 років (рис. 3.2.19).

Отже, дітородні орієнтації в осіб, які задоволені своїм шлюбом, ніколи не думали про розлучення, є вищими, ніж у тих, хто не зовсім задоволений подружніми стосунками. Цей зв'язок простежується більш чітко, коли йдеться про конкретні наміри (народити дитину в найближчі роки), і менш чітко, коли запитуємо взагалі про бажання особи, її дітородні орієнтації за наявності всіх необхідних умов. Більш тісним є зв'язок між стосунками в сім'ї і дітородними планами у жінок, ніж у чоловіків. Ту ж обставину, що окремі вікові групи чоловіків і жінок «випадають» із загальної тенденції, можна пояснити тим, що до осіб, у яких виникало бажання розлучитися, віднесені й ті, у кого виникало це бажання часто, і ті, у кого іноді (особливості вибірки не дали змоги розглядати ці групи окремо). Особи, які зазначили, що іноді думають про розлучення, можуть у цілому бути задоволені своїм шлюбом і мати не менші, ніж інші, плани щодо народження дітей.

Табл. 3.2.16. Дітородні орієнтації осіб, які ніколи не бажали розлучення, і тих, у кого таке бажання виникло

Вікові групи	Середня бажана кількість дітей		Середня запланована кількість дітей		Середня запланована ще кількість дітей		Планують народити дитину у найближчі три роки, %	
	виникали наміри щодо розлучення	не виникали наміри щодо розлучення	виникали наміри щодо розлучення	не виникали наміри щодо розлучення	виникали наміри щодо розлучення	не виникали наміри щодо розлучення	виникали наміри щодо розлучення	не виникали наміри щодо розлучення
Усі особи								
15–19	1,47	2,07	1,19	1,88	1,19	1,55	20,0	59,3
20–24	2,22	2,20	2,02	1,87	1,28	1,12	40,0	49,6
25–29	2,02	2,17	1,75	1,99	0,76	0,97	52,6	47,8
30–34	2,48	2,19	1,9	1,92	0,49	0,62	33,3	38,4
35–39	2,09	2,19	1,71	1,90	0,14	0,31	10,7	23,3
40–44	2,09	2,13	1,73	1,80	0,06	0,09	3,6	7,0
45–49	2,18	2,32	1,92	1,95	0,05	0,06	1,8	3,0
Усього	2,16	2,20	1,82	1,91	0,33	0,49	18,1	26,8
Чоловіки								
15–19	1,50	–	1,50	–	1,50	–	–	–
20–24	2,05	2,44	1,85	1,94	1,43	1,18	30,0	47,4
25–29	2,04	2,21	1,82	2,00	0,90	0,96	61,5	48,2
30–34	2,41	2,21	2,03	1,94	0,74	0,74	38,5	46,7
35–39	1,96	2,28	1,67	1,97	0,13	0,43	9,4	31,3
40–44	2,03	2,20	1,66	1,83	0,14	0,13	8,1	11,1
45–49	2,24	2,38	2,04	1,91	0,09	0,07	3,6	4,9
Усього	2,13	2,27	1,86	1,91	0,40	0,48	19,7	28,4
Жінки								
15–19	1,46	2,07	1,00	1,88	1,00	1,55	33,3	59,3
20–24	2,32	2,09	2,11	1,84	1,20	1,09	45,0	50,5
25–29	2,00	2,14	1,69	1,98	0,64	0,97	45,2	47,4
30–34	2,53	2,17	1,81	1,90	0,34	0,47	29,7	28,7
35–39	2,17	2,09	1,73	1,83	0,15	0,18	11,5	14,0
40–44	2,14	2,03	1,79	1,76	0	0,04	0	1,7
45–49	2,12	2,25	1,81	2,00	0	0,05	0	0,8
Усього	2,19	2,13	1,79	1,91	0,28	0,5	16,8	25,2

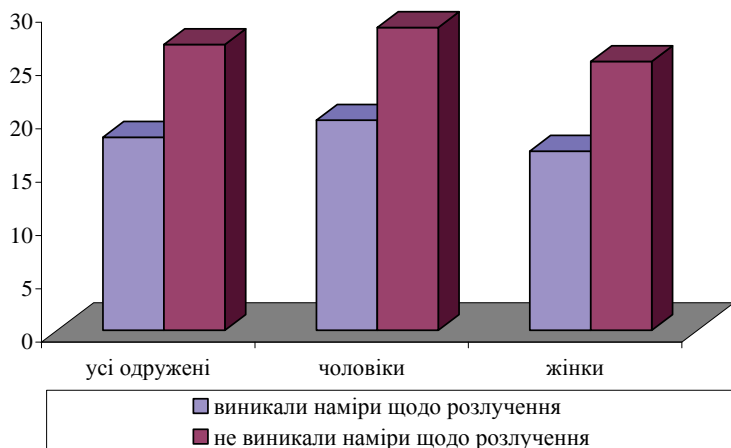

Рис. 3.2.19. Частка одружених, які планують народити дитину у найближчі три роки, серед осіб, у яких виникали наміри щодо розлучення, і тих, у кого ці наміри не виникали, % (квітень 2008 р.)

3.3. Дітність і дітородні установки респондентів

Дітність респондентів. У складі опитаних найбільшою була частка тих, хто на момент опитування ще не мав жодної дитини. Серед опитуваних чоловіків частка бездітних була набагато більшою, ніж серед жінок (відповідно 43,4% і 31,8%). Частки жінок з однією дитиною і двома дітьми (відповідно 34,8% і 28,4%), навпаки, значно перевищували аналогічні показники для чоловіків (частка одnodітних серед них становила 28,0%, дводітних — 23,5%). Суттєвих відмінностей між частками респондентів різної статі, які мають трьох або більше дітей, не виявлено.

Серед респондентів з дітьми 81,0% зазначили, що народження їх останньої дитини було запланованим. Близько 4% респондентів не пам'ятали, чи була ця подія запланованою, а майже 15% опитаних визнали, що не планували її.

Планують народити дитину в майбутньому 46,9% респондентів, але тільки 21,9% опитаних мають намір здійснити ці плани у найближчі три роки.

Із загальної кількості респондентів 37,5% опитуваних на момент обстеження ще не мали дітей; одну дитину мали 31,5% опитуваних; дві дитини — 26,0%; три дитини — 3,7%; чотири і більше — тільки 1,3%. У табл. 3.3.1 представлено розподіл респондентів різних вікових груп за кількістю дітей.

Табл. 3.3.1. Розподіл респондентів за віковими групами і за кількістю наявних дітей, %

Вікові групи	Жодної дитини	1 дитину	2 дитини	3 дитини	4 дитини і більше	Усього
15–19	97,1	2,9	0	0	0	100
20–24	74,8	20,5	4,7	0	0	100
25–29	37,8	45,9	14,7	1,4	0,2	100
30–34	18,3	47,9	29,8	2,5	1,5	100
35–39	14,3	39,6	39,8	5,0	1,3	100
40–44	7,9	38,8	43,6	7,4	2,3	100
45–49	6,5	28,2	52,0	9,5	3,8	100
Усього	37,5	31,5	26,0	3,7	1,3	100

Розподіл опитаних жінок віком 45–49 років за кількістю наявних дітей представляє особливий інтерес, адже їх дітородні установки (за незначним винятком) уже повністю реалізовані. Ми порівняли розподіл жінок віком 45–49 років за запланованою всього кількістю дітей та за наявною кількістю дітей, а також з розподілом усіх опитуваних жінок за запланованою всього кількістю дітей⁷⁸. Беручи до уваги ту обставину, що запланована всього кількість дітей відображає дітородні установки індивідів, можна стверджувати, що подібність вказаних структур свідчить про доволі повну реалізацію цих установок у переважної більшості жінок на кінець дітородного періоду (рис. 3.3.1).

Думки респондентів щодо ідеальної кількості дітей у сім'ї. Ідеальна кількість дітей — це та їх кількість, яка в уявленні індивіда є найкращою для сім'ї. У даному випадку не береться до уваги конкретна життєва ситуація респондента, його особисті схильності. Незважаючи на те, що питання **«Як Ви думаєте, скільки дітей має бути у сучасній сім'ї?»** доповнювалось уточненням **«в ідеалі, безвідносно до Ваших планів»**, залишаються сумніви щодо однозначності трактовки усіма респондентами цього традиційного для подібних досліджень формулювання.

Дві третини усіх респондентів вважають, що в сучасній сім'ї має бути дві дитини. Майже 17% опитуваних зійшлись на думці, що на сьогодні достатньо однієї дитини у сім'ї. Тільки 13,0% респондентів наполягають на тому, що батьки повинні виховати щонайменше три дитини. І менш ніж 2% опитуваних погодилися, що ідеальною кількістю дітей у сім'ї є четверо або більше (рис. 3.3.2).

⁷⁸ До уваги не бралися ті жінки, які вказали «скільки народиться», «не знаю».

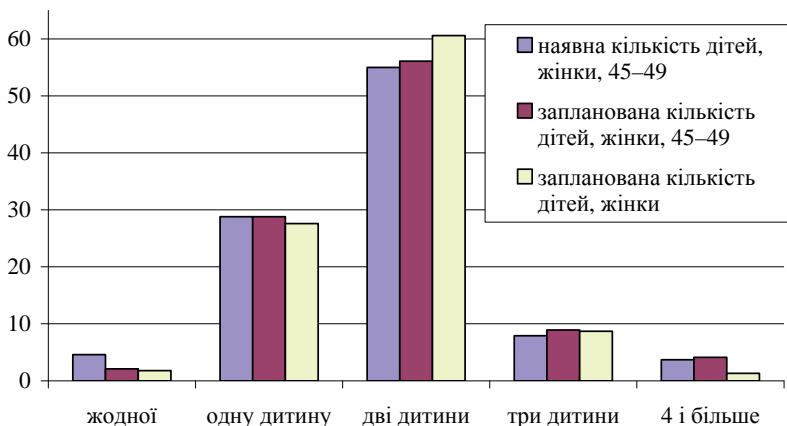

Рис. 3.3.1. Розподіл жінок-респонденток за запланованою всього кількістю дітей і жінок-респонденток віком 45-49 років за наявною і запланованою всього кількістю дітей, %

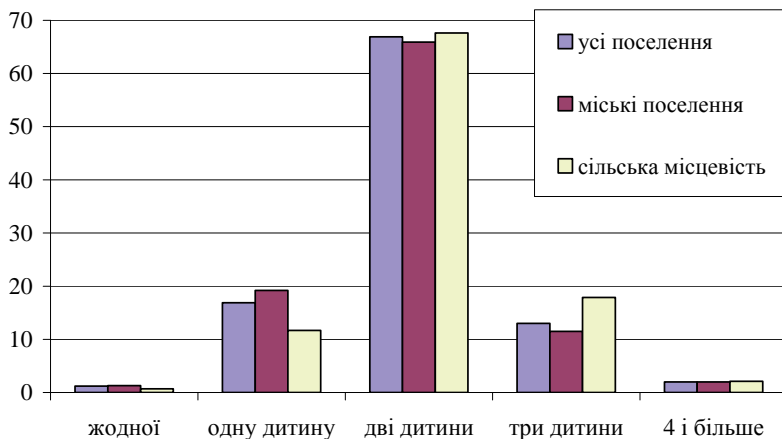

Рис. 3.3.2. Розподіл респондентів за ідеальною кількістю дітей у сім'ї, % (квітень 2008 р.)

Позитивним моментом є усвідомлення переважною більшістю респондентів цінності дітей, що підтверджується як відповідями на питання «**Наскільки важливими для Вас є діти?**» (89,4% опитуваних відповіли «*дуже важливі*» та «*скоріше, важливі*»), так і незначною часткою тих, хто вважає, що в сучасній сім'ї не повинно бути дітей (1,2%). Однак занепокоєння викликає те, що частка зорієнтованих на бездітність респондентів віком до 30 років була вдвічі більшою, ніж аналогічна частка опитуваних, яким понад 30 років (відповідно 1,5% і 0,7%).

Показник середнього ідеального числа дітей у чоловіків виявився більшим, ніж у жінок (табл. 3.3.2). При цьому в чоловіків старших 30 років середня ідеальна кількість дітей була більшою, ніж у чоловіків молодших груп. Найвище значення показника як у чоловіків, так і в жінок спостерігалось у віковій групі 40–49 років. Найнижчою середня ідеальна кількість дітей була у наймолодших жінок (усього 1,87 дит.), що з огляду на більшу поширеність серед молоді ідеалу бездітної сім'ї є несприятливим для майбутнього демографічного розвитку країни.

Табл. 3.3.2. Середня ідеальна, бажана і запланована кількість дітей у респондентів різної статі за віковими групами

Вік респондента	Середня ідеальна кількість дітей			Середня бажана кількість дітей			Середня запланована всього кількість дітей		
	усього	чоловіки	жінки	усього	чоловік	жінки	усього	чоловіки	жінки
15–19	1,92	1,99	1,87	2,01	2,01	2,00	1,84	1,91	1,79
20–24	1,96	1,95	1,98	2,11	2,14	2,07	1,88	1,90	1,85
25–29	1,92	1,94	1,91	2,12	2,13	2,11	1,89	1,87	1,91
30–34	2,01	2,00	2,01	2,19	2,19	2,19	1,83	1,85	1,81
35–39	1,99	2,01	1,97	2,13	2,17	2,11	1,76	1,83	1,71
40–49	2,07	2,11	2,03	2,16	2,22	2,11	1,78	1,80	1,77
Усього	1,99	2,02	1,97	2,12	2,15	2,10	1,82	1,84	1,80

Сільські жителі більшою мірою були схильні вважати ідеальною кількістю дітей у сім'ї дві або три дитини, в той час як міські респонденти віддавали перевагу одnodітній і дводітній сім'ї (рис. 3.3.2). Як для жінок, так і для чоловіків сільської місцевості середня ідеальна кількість дітей була вищою, ніж у респондентів міських поселень. Так, цей показник для чоловіків сільської місцевості становив 2,12, тоді як для чоловіків міських поселень — 1,97; для жінок — 2,09 і 1,92 відповідно (табл. 3.3.3).

Табл. 3.3.3. Середня ідеальна, бажана і запланована кількість дітей у респондентів різної статі за типами поселень

	Усі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Ідеальна кількість дітей	2,02	1,97	1,97	1,92	2,12	2,09
Бажана кількість дітей	2,15	2,10	2,09	2,04	2,29	2,24
Запланована всього кількість дітей	1,84	1,80	1,78	1,72	2,04	2,05

У 1969 р. Відділом демографії НДІ ЦСУ СРСР під керівництвом Л. Е. Дарського було проведено обстеження репродуктивних установок населення усіх союзних республік колишнього СРСР, у тому числі й Української РСР⁷⁹. Оскільки у вибірку для дослідження репродуктивних установок у 1969 р. (надалі ДРУ, 1969) включались тільки заміжні жінки (ті, що перебували у зареєстрованому шлюбі) віком від 18 до 40 років, з метою співставлення результатів узаканого дослідження з нашим також було відібрано жінок віком від 18 до 40 років, які перебували в офіційно зареєстрованому шлюбі. Було здійснено порівняльний аналіз результатів за показниками ідеальної та запланованої (очікуваної) кількості дітей у сім'ї. Загальна тенденція змін дітородних орієнтацій є очевидною: уявлення жінок про ідеальну кількість дітей у сім'ї за останні чотири десятиліття зазнало «зміщення» у напрямі від 2–3 дітей до 1–2 дітей (рис. 3.3.3). Так, за даними обстеження «ДРУ, 1969» в Україні середня ідеальна кількість дітей становила 2,63. За даними нашого обстеження «Сім'я і діти, 2008» середня кількість дітей в ідеалі була нижчою за рівень 1969 р. на 23,2% і становила для заміжніх жінок віком від 18 до 40 років 2,02 дит. Для усієї сукупності респондентів середнє ідеальне число дітей дорівнювало 1,99 дит.

Міжнародні порівняння уявлень жінок щодо ідеальної кількості дітей. Однакова постановка запитання щодо кількості дітей, яка в ідеалі має бути в сім'ї, дозволяє провести порівняння результатів соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти, 2008» і обстеження «Євробарометр, 2006». Розглянемо думки молодих респонденток із трьох європейських країн: Чехії, де сумарний показник народжуваності тривалий час залишається одним з найнижчих у Європі; Франції, яка серед інших європейських держав вирізняється проведенням широкомасштабних заходів демографічної політики; Фінляндії, яка є типовим представником північноєвропейських країн зі сприятливими умовами для реалізації дітородної активності (рис. 3.3.4).

⁷⁹ Докладніше про дослідження див.: Белова В. А. Число детей в семье. — М.: Статистика, 1975. — 176 с.

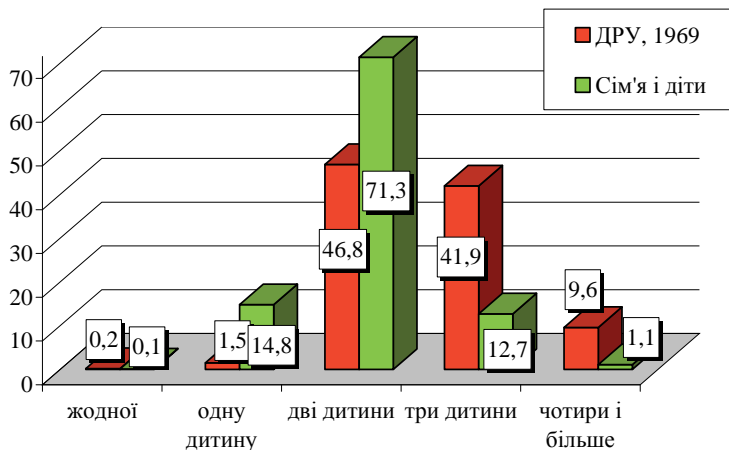

Рис. 3.3.3. Розподіл жінок в Україні віком від 18 до 40 років, які перебували в офіційно зареєстрованому шлюбі, за ідеальною кількістю дітей у сім'ї (за даними «ДРУ, 1969» і дослідження «Сім'я і діти», 2008 р.), %

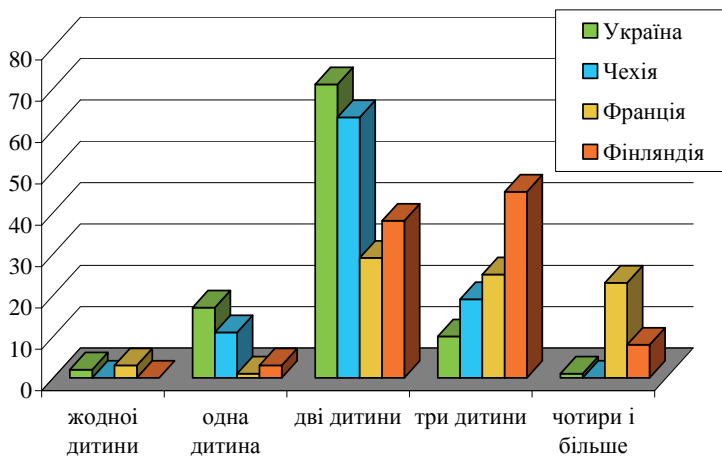

Рис. 3.3.4. Розподіл жінок віком 15–24 роки за їх уявленнями щодо ідеальної кількості дітей у деяких європейських країнах, %

Джерело: обстеження «Сім'я і діти, 2008»; статистичний додаток Testa Maria Rita Childbearing Preferences and Family Issues in Europe / Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences

У Чехії, як і в Україні, надзвичайно високою виявилася частка молодих жінок, які впевнені, що в ідеалі сім'я повинна мати дві дитини. Так, у Чехії 63% жінок віком 15–24 роки висловили таку думку. Однак на відміну від України у Чехії друге місце за чисельністю посіла група респонденток, які вважають, що ідеальною кількістю дітей є три дитини (19%, тоді як в Україні лише 10%), що у 1,7 раза перевищувало частку тих, хто вважає ідеальною кількістю дітей одну дитину. Франція привертає увагу тим, що частки жінок, за уявленнями яких ідеальна кількість дітей у сім'ї — двоє (29%), троє (25%), четверо або більше (23%) — відрізняються неістотно. Частка опитаних у Франції, які вважали, що ідеальною є наявність однієї дитини у сім'ї, була мінімальною — лише 1%. У Фінляндії частка тих, хто сприймав одну дитину як ідеальну кількість дітей у сім'ї також була низькою (3%), при цьому домінуючою серед жінок віком 15–24 роки виявилася група тих, хто розглядає три дитини як ідеальне число дітей (частка таких респонденток у 4,5 раза перевищувала відповідну частку в Україні). Хоча питома вага респонденток у Фінляндії, які вважали, що в ідеалі у сім'ї повинно бути дві дитини, була досить високою, все ж вона поступалась частці тих, хто назвав три дитини як ідеальну кількість дітей (відповідно 38% і 45%)⁸⁰.

Таким чином, в уявленні жінок Чехії, Франції, Фінляндії ідеальною кількістю дітей є переважно дві-три дитини, тоді як в Україні — одна-дві дитини. Зауважимо, що, по-перше, йдеться про молодих жінок віком 15–24 роки, погляди яких щодо найкращої кількості дітей здебільшого визначатимуть, якою буде народжуваність у найближчій перспективі; по-друге, уявлення про ідеальну кількість дітей є вищими, ніж запланована кількість дітей і, тим більше, ніж кількість дітей, яку реально матимуть респонденти. Тоді виникає питання: яку слід очікувати народжуваність в Україні, якщо молоді жінки первинно сприймають одну-дві дитини як ідеальне їх число? Частка українок, які вважають, що три дитини є ідеальною кількістю дітей, поступово зменшується, а натомість частка тих, хто вважає, що в ідеалі у сім'ї повинна бути тільки одна дитина — зростає. Існують усі підстави очікувати, що ця тенденція продовжуватиметься, і в недалекому майбутньому може виникнути ситуація, коли одностітність стане ідеалом для переважної більшості населення України. Тому заходи демографічної політики необхідно спрямовувати насамперед на збереження моделі дводітної сім'ї.

⁸⁰ *Testa Maria Rita*. Childbearing Preferences and Family Issues in Europe / Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences // www.oew.ac.at/vid/publications/VYPR2007/abstract_Data-Trends_Testa.html

Бажана кількість дітей. Бажана кількість — це та кількість дітей, яку хотів би мати респондент за наявності необхідних умов, виходячи з його особистих схильностей, але без урахування конкретних життєвих обставин (насамперед матеріальних умов), що наразі склалися. Порівняно з ідеальною бажана кількість дітей є більш конкретним показником. Однак, як справедливо зауважує відомий російський демограф В. Н. Архангельський, необхідно враховувати, що величина цього показника може бути дещо завищеною порівняно з тією кількістю дітей, яку індивід дійсно хотів би мати при наявності у нього всіх необхідних умов⁸¹. Коли активно пропагується підвищення дітородної активності і на державному рівні здійснюються певні заходи щодо її стимулювання, запитання **«Скільки всього дітей Ви хотіли б мати за наявності необхідних умов?»** сприймається певною частиною респондентів як таке, що «зобов'язує» назвати більшу кількість дітей, оскільки натомість нібито пропонуються «необхідні умови». З іншого боку, неможливість для певної частини респондентів повною мірою усвідомити, *що саме* означає «необхідні умови», а в деяких випадках — зневіра, невизнання самої можливості створення таких умов, обумовлюють заниження респондентами бажаної кількості дітей.

У міських поселеннях 54,8% респондентів, а у сільській місцевості 56,4% опитаних за наявності необхідних умов хотіли б мати дві дитини. Частка сільських мешканців, бажана кількість дітей для яких становила три дитини, у 2,6 раза перевищувала частку респондентів, які хотіли б мати тільки одну дитину. Частка респондентів з міських поселень, які хотіли б мати за наявності необхідних умов три дитини, майже не відрізнялася від частки тих, хто бажав би мати тільки одну дитину, але була на 5,2 відсоткових пункти меншою за аналогічну частку опитаних у сільській місцевості (рис. 3.3.5).

Частка респондентів, які навіть за наявності необхідних умов не хотіли б мати жодної дитини, становила 1,7%, але показовим фактом є те, що серед цих респондентів 67,9% уже мали дітей.

За результатами обстеження «Сім'я і діти, 2008» середня бажана кількість дітей (з урахуванням особистих схильностей респондентів, але без конкретних обставин їх життя) становила 2,12 дитини. Найнижчий показник зафіксовано у наймолодшій групі опитуваних (15–19 років) — 2,00 дитини. Найоптимістичнішими щодо бажаної кількості дітей виявилися групи чоловіків і жінок віком 30–34 роки (2,19) та чоловіків старше 40 років (2,22).

⁸¹ Архангельский В. Н. Факторы рождаемости. — М.: ТЕИС, 2006. — С. 56.

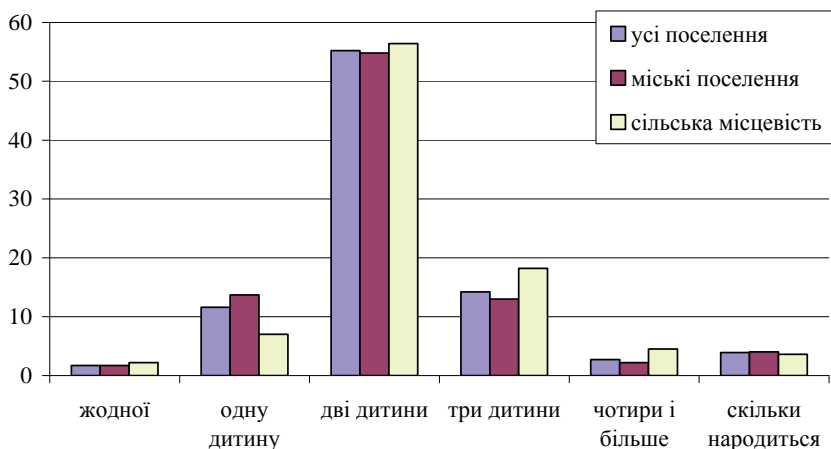

Рис. 3.3.5. Розподіл респондентів за бажаною кількістю дітей, % (квітень 2008 р.)

Запланована всього кількість дітей. Запланована кількість дітей⁸² — це та кількість дітей, яку респондент планує (очікує) мати до кінця дітородного періоду, зважаючи на конкретні обставини свого життя, у т. ч. матеріально-фінансове становище, та на особистій схильності. Запланована всього кількість дітей в одних випадках може збігатися з бажаннями подружжя, в інших (головним чином, за відсутності необхідних умов) — відхилятися від нього.

У розподілі респондентів за кількістю всього запланованих дітей розбіжності щодо відповідних часток опитаних з міських поселень і з сільської місцевості стали дещо контрастнішими. Так, частка опитаних, які планували мати тільки одну дитину, серед городян на 9,3 відсоткового пункту вища за аналогічну частку серед сільських респондентів. Однак у структурі сільських респондентів більшими були частки тих, хто планував мати дві та три дитини (рис. 3.3.6).

⁸² У деяких дослідженнях застосовується термін «очікувана кількість дітей».

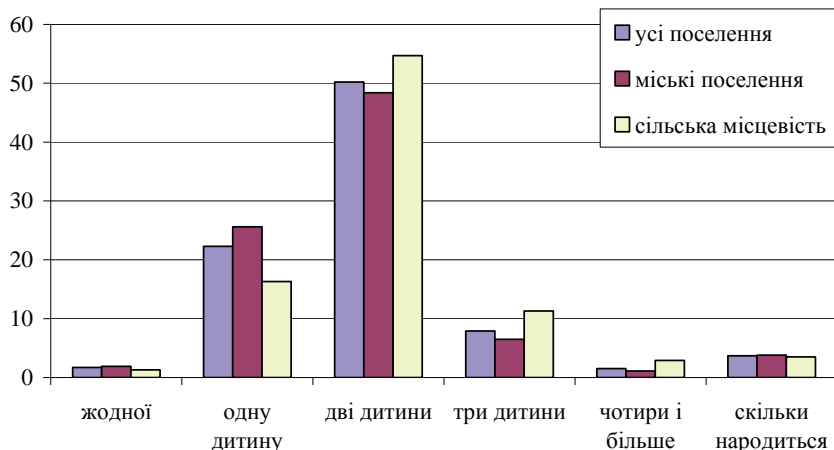

Рис. 3.3.6. Розподіл респондентів за запланованою всього кількістю дітей, % (квітень 2008 р.)

Середня запланована всього кількість дітей для усієї сукупності опитуваних становила 1,82, що менше як середньої ідеальної, так і середньої бажаної кількості дітей.

При визначенні бажаної кількості дітей увагу було зацентовано на факті створення необхідних для їх народження умов, що дає змогу виявити рівень, до якого можна підняти дітородну активність за рахунок зовнішніх компонентів мотивації демографічної поведінки. Різниця між бажаною і запланованою всього кількістю дітей допомагає зрозуміти, наскільки важливими є фактори, які опитувані вважають такими, що обмежують кількість дітей у сім'ї або спричиняють відкладання народження дитини⁸³.

Оскільки для всіх категорій респондентів лідерами як серед причин відкладання народження дитини, так і серед перепон для народження бажаної кількості дітей виступають недостатність матеріального забезпечення сім'ї та відсутність належних житлових умов, то різниця між бажаною і запланованою кількістю дітей насамперед дозволяє з'ясувати значущість цих факторів у формуванні дітородних орієнтацій населення.

З підвищенням віку респондентів зазначена різниця між бажаною і запланованою кількістю дітей збільшується, що дає підстави вважати, що для представників старших вікових груп названі чинники усвідомлюються

⁸³ Белова В. А. Число детей в семье. — М.: Статистика, 1975. — С. 24.

краще і при плануванні кількості дітей для них є вагомішими, ніж для молодших респондентів. Так, якщо у наймолодшій групі респондентів створення необхідних умов обумовило б приріст народжених на 0,17, то у найстаршій групі приріст був би вдвічі більшим — 0,38 дит. (рис. 3.3.7).

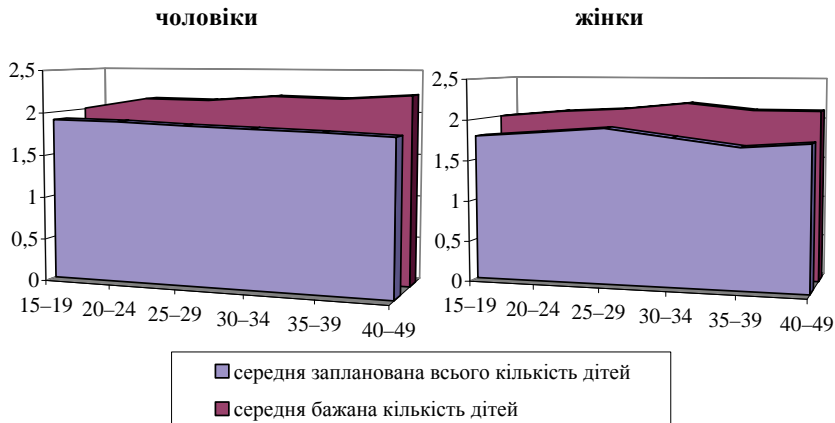

Рис. 3.3.7. Середня бажана і запланована всяго кількість дітей у чоловіків і жінок за віковими групами (квітень 2008 р.)

На рис. 3.3.8 чітко простежується, що в обстеженні «ДРУ, 1969» частка жінок віком від 18 до 40 років, які перебували у зареєстрованому шлюбі і планували народити троє і більше дітей, була вищою, ніж у нашому дослідженні «Сім'я і діти». Водночас в останньому обстеженні було більше респонденток, які планували народження тільки однієї дитини або двох дітей. Майже незмінною залишається орієнтація більшості опитуваних на модель дводітної сім'ї.

Співставлення розподілу респондентів за їх думками щодо ідеальної, бажаної, запланованої всяго кількості дітей виявляє пріоритетність моделі дводітної сім'ї. Однак відсутність умов, необхідних для реалізації дітородних планів, обумовлює поширення однодітності не тільки за рахунок зменшення частки тих, хто бажав би мати троє і більше дітей, а й за рахунок скорочення питомої ваги тих, хто хотів би мати дві дитини (рис. 3.3.9).

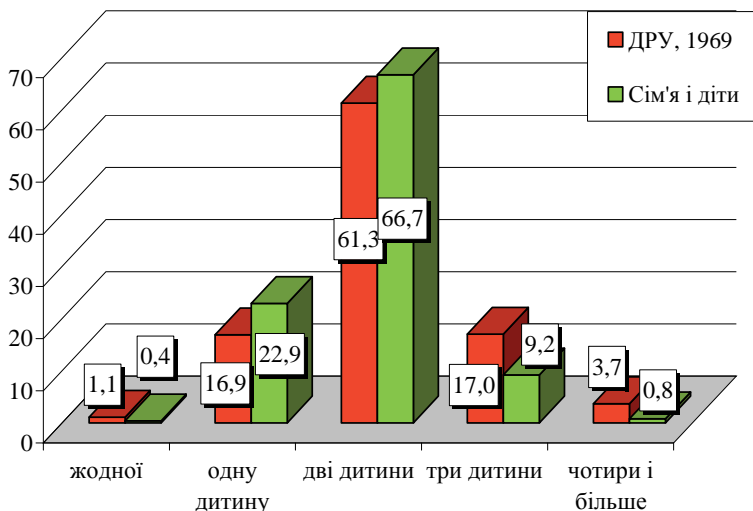

Рис. 3.3.8. Розподіл жінок віком від 18 до 40 років, які перебували в офіційно зареєстрованому шлюбі, за запланованою всією кількістю дітей (за даними «ДРУ, 1969» та дослідження «Сім'я і діти», 2008 р.), %

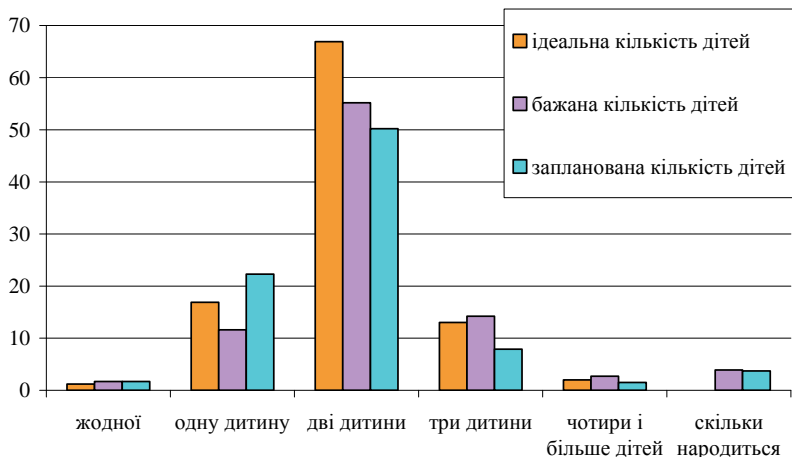

Рис. 3.3.9. Розподіл респондентів за ідеальною, бажаною, запланованою всією кількістю дітей, % (квітень 2008 р.)

Серед респондентів, які ще не мають дітей, найбільша частка опитаних була зорієнтована народити дві дитини. Привертає увагу доволі значна частка осіб, які не планують мати дітей. Можливо, це не викликало б занепокоєння, якби не позитивна відповідь 20,5% респондентів на запитання **«Як Ви вважаєте, чи виправданою є свідома відмова репродуктивно здорових пар взагалі від народження дітей в Україні?»**. Значна частка респондентів (47,4%) серед тих, хто вже має одну дитину, не планує ще народжувати дітей; майже третина — хотіли б народити ще другу дитину; 3,3% опитуваних з однією дитиною планують мати всього троє і більше дітей. Серед респондентів з двома дітьми 83,6% опитуваних хотіли б обмежитися цією кількістю дітей у своїй сім'ї. Майже такою була частка тих, хто планує обмежитися наявною нині кількістю дітей, і серед респондентів з трьома дітьми.

Найбільшою часткою респондентів, які не змогли визначитися з відповіддю на запитання стосовно планованої всього кількості дітей, характеризуються групи респондентів, які ще не мають дітей, а також тих, хто вже має четверо і більше дітей (відповідно 22,5% і 20,5%). Однак у першій категорії 78,7% *«не знали»* що відповісти, тоді як у групі багатодітних респондентів ті, хто не мав чітких дітородних планів на майбутнє, 75,1% вказали *«скільки народиться»* (табл. 3.3.4).

Табл. 3.3.4. Запланована всього кількість дітей у респондентів залежно від наявної в них кількості дітей

Наявна кількість дітей	Запланована всього кількість дітей							
	жодної дитини	одна дитина	дві дитини	три дитини	чотири і більше дітей	скільки народиться	не знаю	усього
жодної дитини	4,2	19,9	47,0	5,9	0,5	4,8	17,7	100,0
одна дитина	—	47,4	34,3	3,2	0,1	3,1	11,9	100,0
дві дитини	—	—	83,6	6,1	0,5	2,2	7,6	100,0
три дитини	—	—	—	83,7	5,5	4,5	6,3	100,0
чотири і більше дітей	—	—	—	—	79,5	15,4	5,1	100,0

Гармонійність репродуктивної установки. Збіг особистих сімейних планів з уявленням про найкращу кількість дітей у сім'ї може характеризувати так звану гармонійність репродуктивної установки⁸⁴. В обстеженні «Сім'я і діти, 2008» 58,2% респондентів вказали однакову кількість дітей у відповідях на запитання **«Як Ви думаєте, скільки дітей має бути у сучасній сім'ї (в ідеалі, безвідносно до Ваших планів)?»** і **«Скільки всього Ви плануєте мати дітей?»**. Зауважимо, що 16,4% опитуваних не змогли чисельно визначитись щодо кількості дітей, яку вони хотіли б мати у своїй сім'ї. Якщо цю групу респондентів залишити поза увагою, частка відповідей, що збігаються, підвищується майже до 70%. Цілком логічно припустити, що люди, уявлення яких щодо ідеальної кількості дітей у сім'ї збігаються з фактичними намірами, легше приймають рішення, пов'язані з дітородженням, і не відчують при цьому внутрішніх протиріч⁸⁵. Найбільша кількість збігів у відповідях була серед респондентів, які планували мати дві дитини (табл. 3.3.5). Так, серед них 84,6% опитуваних вважали, що у сім'ї в ідеалі має бути дві дитини. У цій сукупності респондентів (які планували мати дві дитини і були впевнені, що саме стільки й повинно бути в ідеалі) 42,1% опитуваних уже мали дві дитини, 20,5% — мали одну дитину, і у 37,3% — ще не мали жодної дитини. Останню групу складала переважно молодь віком до 25 років, яка ще не встигла реалізувати свої наміри; лише 20,7% респондентів були старші 25 років.

Табл. 3.3.5. Розподіл відповідей, в яких запланована кількість дітей збігається з уявленнями респондентів щодо ідеального їх числа, %

	Жодної дитини	одну дитину	дві дитини	три дитини	чотири дитини і більше	разом
Обидві статі	0,7	17,5	72,9	8,4	0,6	100
Жінки	0,3	16,8	75,4	7,0	0,5	100
Чоловіки	1,0	18,2	70,3	9,9	0,6	100

Головними причинами відкладання народження дитини для респондентів, старших 25 років, які вважали ідеальною кількістю дітей дві дитини і планували народити дві дитини (але поки що не мали жодної), були наміри поліпшити матеріально-фінансове становище і наміри

⁸⁴ Белова В. А. Число детей в семье. — М.: Статистика, 1975. — С. 114.

⁸⁵ Там само.

створити житлові умови, необхідні для дитини. Частка тих, хто висловив намір поліпшити матеріально-фінансове становище перед народженням дитини, серед респондентів групи, яка розглядається, становила 60,9% (за всією сукупністю — 45,9%). Водночас серед них більше половини вказали, що їм вистачає на харчування, одяг, взуття, інші покупки, але для придбання дорогих речей (телевізора, холодильника, комп'ютера, пральної машин) необхідно збирати або позичати гроші. Як виявилось, для більшості респондентів середній рівень фінансового забезпечення не сприймається як достатнє підґрунтя для задоволення потреби у дітях. Прагнення поліпшити своє матеріальне становище перед тим, як народити дитину, виникає через усвідомлення опитуваними, що так чи інакше з народженням дитини фінансове забезпечення сім'ї знизиться, але більш високий рівень достатку сприятиме тому, щоб це відбулось якомога безболісніше. Створення необхідних умов для виховання дитини перед її народженням, що передбачає вирішення насамперед матеріальних і житлових проблем, можна розглядати у певному сенсі як прояв відповідального батьківства. Однак багато сімей, намагаючись створити матеріально-фінансову базу для дитини, нехтують організацією морально-психологічного простору для її виховання, однією з необхідних складових якого є наявність у дитини брата або сестри.

Запланована ще кількість дітей. Чисельно визначилися щодо кількості дітей, яку планували ще народити, 40,8% респондентів. Ще 4,1% опитуваних, хоча й не заперечували можливість народження дитини в їх сім'ї у майбутньому, однак не могли вказати, скільки саме дітей вони хотіли б ще мати. Не визначилися щодо дітородних планів 15,1% респондентів. Майже кожен п'ятий респондент планував народити ще одну дитину, 18,6% опитуваних хотіли мати ще дві дитини, і незначна частка респондентів планувала народити ще трьох і більше дітей (2,4%).

Невизначеність дітородних орієнтацій респондентів. Крім з'ясування того, на яку кількість дітей у сім'ї зорієнтовані респонденти, обстеження було покликане також виявити, наскільки чіткими і визначеними були думки респондентів щодо кількості дітей. Частина респондентів давала відповіді на запитання щодо бажаної і планованої кількості дітей по типу *«скільки народиться»* і *«не знаю»*. Оскільки анкета заповнювалася не безпосередньо респондентами, а за допомогою інтерв'юєрів, то вказані відповіді не зачитувалися, але вагання і нерішучість респондентів, їх неспроможність назвати конкретне число, давало підставу інтерв'юєру відмітити варіант *«не знаю»*. У тих випадках, коли респонденти не планували обмежувати кількість дітей,

вибирався варіант **«скільки народиться»**. Таким чином, передбачалася перевірка гіпотези щодо того, наскільки респонденти, які заявляють, що бажають або й планують мати дітей **«скільки народиться»** (**«скільки Бог дасть»**), є потенціалом для поповнення кількості багатодітних сімей.

Із загальної сукупності опитаних 14,5% чисельно так і не змогли визначитися щодо бажаної кількості дітей, яку вони хотіли б мати у сім'ї за наявності необхідних умов; у тому числі, відповідь **«скільки народиться»** дали 3,9%, **«не знаю»** — 10,6% опитаних. При цьому визначитися з бажаною кількістю дітей дещо складніше було опитаним чоловічої статі. Серед респондентів з міських поселень частка тих, хто не зміг визначитися, була вищою, ніж серед жителів сільської місцевості (відповідно 15,5% і 12,1% тих, хто чітко не визначився).

Частка опитаних, які не змогли визначити однозначно число запланованих усього дітей, була навіть вищою, ніж у випадку бажаної кількості дітей — 16,4%, у тому числі відповідь **«скільки народиться»** дали 3,7%, **«не знаю»** — 12,7% опитаних. Серед жінок віком 20–24 роки майже третина респондентів відповіли **«скільки народиться»** (табл. 3.3.6). Цілком ймовірно, що непевність і нестабільність ситуації, в якій опинилися респонденти на момент обстеження, невпевненість у сприятливому перебігу соціально-економічних процесів у майбутньому немалою мірою обумовили невизначеність їх дітородних планів.

Табл. 3.3.6. Розподіл респондентів різної статі за відповіддю «скільки народиться» у питаннях щодо запланованої і бажаної кількості дітей та за віковими групами, %

Вік респондента	Частки тих, хто відповів «скільки народиться»					
	запланована всяго кількість дітей			бажана кількість дітей		
	усього	чоловіки	жінки	усього	чоловіки	жінки
15–19	14,8	18,8	11,3	20,7	25,0	15,3
20–24	20,0	10,9	32,1	16,5	8,7	25,0
25–29	14,8	12,5	17,0	16,5	19,1	13,5
30–34	14,8	17,2	11,3	9,9	11,8	7,7
35–39	15,7	17,2	13,2	15,7	17,7	13,5
40–49	20,0	23,4	15,1	20,7	17,7	25,0

З одного боку, логічно припустити, що через відсутність чітких, визначених уявлень про бажану і заплановану кількість дітей групи населення без чітких дітородних планів можуть бути найбільш чутливими (у своїй дітородній поведінці) до соціально-економічних умов та заходів демографічної політики, що матимуть місце у найближчому майбутньому. З іншого, примітним є те, що поряд з такими основними причинами обмеження кількості дітей у сім'ї, як **«недостатність матеріального забезпечення»**, **«відсутність належних житлових умов»**, респонденти, які на запитання про бажану кількість дітей відповіли **«скільки народиться»**, частіше, ніж інші, називали **«бажання досягти успіхів у кар'єрі»**. Частка таких респондентів становила 30,6% і серед них було багато молоді, яка, ймовірно, по-перше, ще всерйоз не обдумувала свої дітородні плани і, по-друге, вирізняється налаштованістю насамперед на освітньо-професійні досягнення в осяжному майбутньому. До речі, другою групою, в якій зафіксовано підвищену частоту вибору відповіді **«бажання досягти успіхів у кар'єрі»** на питання щодо перепон для народження бажаної кількості дітей, були опитувані, які за наявності необхідних умов хотіли б мати одну дитину. Зі збільшенням же бажаної кількості дітей частка респондентів, для яких бажання досягти успіхів у кар'єрі є перепорою для народження бажаної кількості дітей, зменшується. Наприклад, серед тих, хто бажав би мати чотири і більше дітей, така частка становила 7,1% опитаних. Зменшуються й частки тих, хто побоюється **зниження, у зв'язку з народженням дитини, своєї конкурентноздатності і втрат заробітку**. Але серед респондентів, які не змогли визначитися щодо бажаної кількості дітей і вказали **«скільки народиться»**, частка тих, хто висловив такі побоювання, була у 2–3 рази вищою, ніж серед опитуваних, які чітко вказали бажану кількість дітей. Більше того, 20,7% респондентів серед тих, хто бажав мати стільки дітей, скільки народиться, вказали, що причиною обмеження кількості дітей у сім'ї є **зайнятість і професійне навантаження, недостатність часу для догляду і виховання дітей** (для порівняння: аналогічна частка серед тих, хто бажав би мати чотириох і більше дітей, становила 14,3%).

З огляду на вищезазначене вважаємо, що групу респондентів, які хотіли б мати стільки дітей, скільки народиться, навряд чи можна розглядати як потенційних багатодітних батьків. Вагомість здебільшого суб'єктивних перепон для народження бажаної кількості дітей для цих опитаних вказує на те, що вони швидше за все намагатимуться обмежувати кількість дітей, щоб мати можливість реалізувати себе у професійній діяльності.

Значущість сім'ї та дітей в ієрархії життєвих цінностей. Найважливішою цінністю у житті, на думку переважної більшості респонден-

тів, залишається **сім'я**: 98,7% жінок і 98,0% чоловіків вказали, що сім'я для них **«дуже важлива»** або **«скоріше, важлива»**. Кожні дев'ять із десяти жінок і вісім з десяти чоловіків визначали сім'ю як «дуже важливу» життєву цінність. **Діти** у цій ієрархії опинилась на другому місці, причому для жінок вони мають більшу значущість, ніж для чоловіків. Так, серед жінок 80,9% вказали, що діти для них є «дуже важливими», тоді як серед чоловіків це визнали 64,3% (табл. 3.3.7, рис. 3.3.10).

Табл. 3.3.7. Розподіл респондентів за відповідями на питання щодо важливості для них певних життєвих цінностей, %*

	Чоловіки				Жінки				Обидві статі			
	дуже важливо	скорі-ше, важливо	скорі-ше, не важливо	зовсім не важливо	дуже важливо	скорі-ше, важливо	скорі-ше, не важливо	зовсім не важливо	дуже важливо	скорі-ше, важливо	скорі-ше, не важливо	зовсім не важливо
Сім'я	81,5	16,5	1,4	0,6	90,5	8,2	0,9	0,4	86,1	12,3	1,1	0,5
Діти	64,3	21,6	8,7	5,4	80,9	11,8	3,9	3,3	72,7	16,7	6,3	4,3
Робота	58,9	33,4	5,4	2,3	50,4	38,9	8,0	2,7	54,6	36,2	6,7	2,5
Друзі	49,7	43,7	6,2	0,5	39,6	50,8	9,0	0,6	44,6	47,3	7,6	0,5
Вільний час	35,2	49,8	13,6	1,4	30,2	51,3	16,0	2,5	32,7	50,6	14,8	2,0
Політика	5,8	28,2	41,1	24,9	3,6	21,4	42,3	32,8	4,7	24,8	41,7	28,9
Релігія	12,3	37,8	32,8	17,1	20,4	44,7	25,2	9,6	16,4	41,3	28,9	13,3
Хобі	19,1	50,8	23,4	6,7	15,8	43,5	31,7	8,9	17,4	47,1	27,6	7,9

* респондентам було запропоновано висловити свою думку з приводу кожної з цінностей

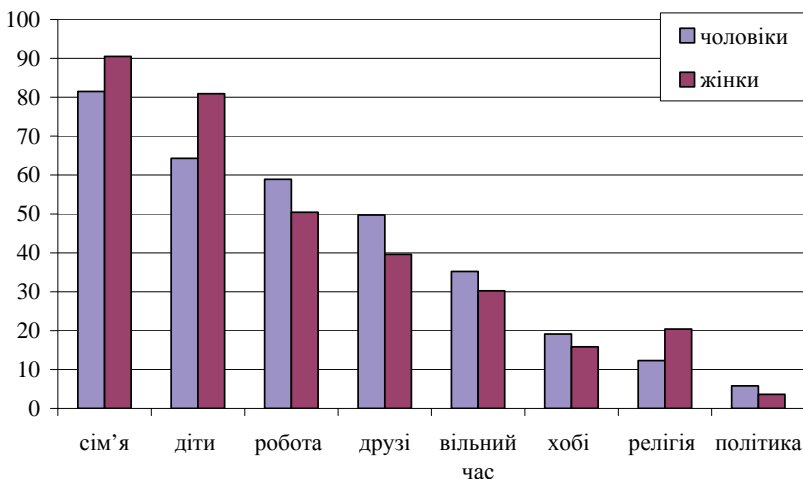

Рис. 3.3.10. Думки респондентів щодо найважливіших цінностей у житті (% респондентів, які визначили категорію як «дуже важливу»)

Існує певна диференціація відповідей стосовно цінності дітей залежно від типу поселення. У селищах міського типу частка респондентів, для яких діти є дуже важливими, виявилася найбільшою (77,6% чоловіків, 85,9% жінок). Водночас у великих містах частка таких респондентів була найнижчою (52,9% чоловіків, 74,9% жінок).

Навіть серед респондентів, які не хотіли б мати жодної дитини за наявності необхідних умов, частка тих, хто поставив цінність дітей на найвищий рівень, становила 76,2%; ще 11,4% цих респондентів обрали варіант «скоріше, важливі». Частка респондентів, які вказали, що діти є дуже важливими для них, серед тих, хто не планував мати дітей, була нижчою, ніж у попередньому випадку, але доволі високою з огляду на те, що ці респонденти не бачать себе у ролі батьків. Логічним уявляється збільшення частки респондентів, які вважають, що діти для них «дуже важливі», з підвищенням кількості всього запланованих дітей (рис. 3.3.11). Серед тих, хто планував мати всього одну дитину, частка таких опитаних становила 72,0%, серед налаштованих на дві дитини — 76,1%, на три дитини — 78,3%, чотири і більше — 86,9%.

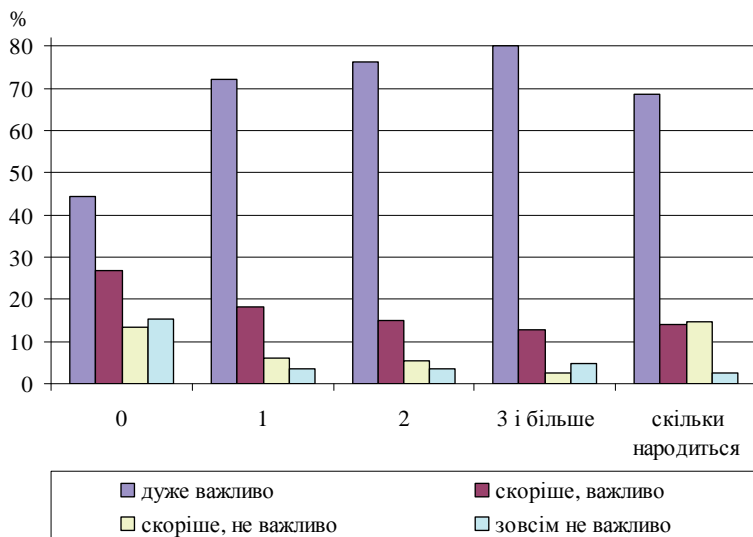

Рис. 3.3.11. Оцінка респондентами цінності дітей залежно від кількості дітей, яку вони планують мати (квітень 2008 р.)

Роботу як «**дуже важливу**» охарактеризували 58,9% чоловіків і 50,4% жінок, але в респонденток розподіл відповідей стосовно даної цінності виявився зміщеним (порівняно з чоловіками) у бік варіанту «**скоріше, важлива**».

Цінність *вільного часу* в усіх респондентів поступалась важливості *друзів*, причому серед опитуваних чоловіків 49,7% відмітили останню категорію як «дуже важливу» і ще 43,7% — як «скоріше, важливу», тоді як у жінок відповідні частки становили 39,6% і 50,8%.

Та найнижчим рівнем значущості (найменшою часткою відповідей «дуже важливо») вирізняється категорія *політика* (4,7% усіх респондентів). Відповідно частки респондентів, які визначили політику як «скоріше, не важливо» і «зовсім не важливо», були найбільшими і в сукупності становили 70,6%.

Уявлення про причини відкладання народження дитини залежно від кількості наявних дітей у респондентів. Однією з відмітних рис сучасного підвищення народжуваності в Україні є компенсаційний характер її приросту, тобто реалізація народжень, відкладе-

них у попередні найтяжчі роки соціально-економічної кризи. Водночас певна частина населення продовжує відкладати народження дитини, очікуючи на «кращі часи», або керуючись власними життєвими планами (на здійснення яких, безумовно, також впливають загальні умови дітородної діяльності в країні). В обстеженні «Сім'я і діти, 2008» з'ясовувалися думки респондентів щодо чинників, через які сім'ї в Україні нині не наважуються народжувати дітей, а відкладають це на майбутнє (найближче або більш віддалене). Запитання **«З чим, на Вашу думку, пов'язане відкладання народження дітей в Україні?»** передбачало виявлення думок-міркувань респондента з цього приводу безвідносно до його особистої ситуації. Для того, щоб дізнатись, які чинники впливають на рішення безпосередньо сім'ї опитуваного народити дитину дещо пізніше, ставилось інше запитання: **«Що може спричинити відкладання народження першої / наступної дитини для Вас?»**.

Головними причинами відкладання народження дітей в Україні респонденти вважають **«недостатній рівень матеріального добробуту більшості населення»** (73,6%) і **«невирішеність житлової проблеми»** (50,2% відповідей). Обидві причини відносяться до економічних факторів мотивації відкладання народження дітей. Однак аналіз відповідей респондентів, у яких на момент опитування вже були діти, виявив дещо відмінну від загальної «дислокацію» головних причин відкладання народження дітей в Україні. Так, **невпевненість у майбутньому дітей**, на їх думку, є вагомим чинником відкладання народження дитини, ніж неvirішеність житлової проблеми. Причому в респондентів з однією дитиною відповідь «невпевненість у майбутньому» вказувалася майже нарівні з «невирішеністю житлової проблеми» (а бездітні взагалі не надавали їй пріоритетного значення); серед респондентів із трьома дітьми її позиція у ранжованому ряду причин відкладання народження дітей була вищою (табл. 3.3.8).

Із збільшенням кількості наявних дітей у респондентів підвищується частка тих, хто виділяє серед причин відкладання народження дітей в Україні **безробіття та інші проблеми із зайнятістю**. Так, частка опитуваних без дітей, які вказали на цю причину, становила 36,7%, тоді як аналогічна частка серед респондентів, які мали трьох дітей, сягала майже 45%.

Третина багатодітних респондентів (осіб з трьома або більшою кількістю дітей) була занепокоєна **нестабільністю політичної і соціально-економічної ситуації в країні**, що, на їх думку, спричиняє відкладання народження дітей. Вагомість цього фактора для інших груп респондентів була дещо меншою.

Табл. 3.3.8. Думки респондентів щодо головних причин відкладання народження дітей в Україні (залежно від наявної кількості дітей у них), %*

Причини відкладання народження дітей в Україні	Усі респонденти	Частки респондентів, у яких			
		немає дітей	одна дитина	дві дитини	три і більше дітей
труднощі поєднання кар'єри, отримання освіти з виконанням батьківських обов'язків	33,5	38,2	31,1	30,0	30,1
недостатній рівень матеріального добробуту більшості населення України	73,6	72,7	75,3	73,3	69,9
невпевненість у майбутньому дітей	47,7	<u>42,9</u>	51,7	49,2	50,6
нестабільність політичної і соціально-економічної ситуації в країні	29,5	27,9	32,4	27,6	33,3
безробіття та інші проблеми із зайнятістю	38,3	36,7	38,8	38,9	44,9
невирішеність житлової проблеми	50,2	51,6	<u>51,3</u>	<u>47,6</u>	<u>47,4</u>
проблеми доступу до доброякісних послуг освіти (дошкільної, загальної та вищої)	14,1	13,6	14,2	14,7	14,1
незадовільний стан медичного обслуговування дітородної діяльності в країні	15,9	15,3	14,7	18,5	16,0
нестабільність шлюбно-сімейних відносин	17,9	19,5	17,1	16,2	19,2

* Можна було обрати до п'яти варіантів відповідей, тому сума відсотків відповідей перевищує 100%

Серед респондентів з дітьми частка тих, хто вважає, що *труднощі поєднання кар'єри, отримання освіти з виконанням батьківських обов'язків* зумовлюють відкладання народжень, знаходилася на рівні 30–31%. У складі респондентів, у яких на період обстеження не було дітей, частка тих, хто оцінював проблеми поєднання професійної діяльності та виховання дітей як причину відкладання народжень, піднялась до 38,2%.

Та обставина, що порівняно невелика частка респондентів звернула увагу на такі чинники відкладання народжень, як *«незадовільний стан медичного обслуговування дітородної діяльності в країні», «проблеми доступу до якісної освіти», «нестабільність шлюбно-сімейних відносин»*, на наш погляд, пояснюється тим, що вони сприймаються здебільшого крізь призму матеріального забезпечення. Наприклад, респонденти могли розмірковувати: «Якщо немає фінансових проблем, можна скористатися якісними послугами приватної клініки, влаштувати дитину в приватний дитячий садок, де розвитком малюка займатимуться ініціативні, творчі професіонали» або «Сімейні відносини найчастіше погіршуються через постійні матеріальні труднощі».

Причини відкладання жінками-респондентками народження першої / наступної дитини і перепони для народження ними бажаної кількості дітей. Недостатність матеріального забезпечення сім'ї виявилась для респондентів найвагомішою перепорою для народження ними бажаної кількості дітей. Показовим є те, що частка жінок, які вказали на цей мотив обмеження кількості дітей, серед одностаттєвих була більшою, ніж у бездітних жінок (відповідно 56,4% і 48,4%), а серед жінок з двома дітьми ця частка була ще вищою (58,7%) (табл. 3.3.9).

Однак при дослідженні позиції (ролі) матеріального фактора серед причин відкладання народжень у жінок з різною кількістю наявних дітей вимальовується дещо інша картина. Так, серед жінок, у яких ще немає дітей, 47,8% послалися на намір перед народженням першої дитини поліпшити матеріально-фінансове становище. Серед жінок з однією дитиною та з двома дітьми частки тих, які вказали на необхідність поліпшення матеріально-фінансового становища для народження наступної дитини, виявилися меншими, ніж серед бездітних жінок.

Табл. 3.3.9. Думки опитаних жінок щодо основних перепон для народження бажаної кількості дітей залежно від наявної кількості дітей у них, %*

Перепони для народження бажаної кількості дітей	Усі респонденти	Жінки, у яких			
		немає дітей	одна дитина	дві дитини	три і більше дітей
недостатність матеріального забезпечення сім'ї	53,7	48,4	56,4	58,7	57,0
бажання досягти успіхів у кар'єрі	18,2	<u>31,9</u>	9,1	6,0	5,1
зайнятість і професійне навантаження не залишають достатньо часу для догляду і виховання дітей	13,0	12,5	13,5	10,7	10,1
відсутність належних житлових умов	38,6	38,6	38,4	39,5	40,5
напружені стосунки у сім'ї (у тому числі між членами подружжя)	8,5	7,0	11,5	10,7	13,9
проблеми зі здоров'ям	16,9	16,5	24,4	21,9	<u>20,3</u>
неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо)	23,6	17,1	<u>25,8</u>	<u>28,1</u>	19,0
небажання шлюбного партнера мати більше дітей	6,7	3,6	7,1	7,8	8,9
зниження конкурентоздатності та втрати заробітку у зв'язку з народженням дітей	3,1	4,8	4,2	3,6	–
бажання зосередитись на власних інтересах	6,1	8,0	3,8	2,9	3,8
бажання мати більше вільного часу	4,9	5,8	3,5	3,6	2,5

* Можна було обрати три варіанти відповідей, тому сума може бути більшою 100%

Доволі парадоксальним є той факт, що серед жінок, які мали дві дитини, спостерігається найбільша частка тих, хто вбачає у матеріальних труднощах головну перепону для народження бажаної кількості дітей, і водночас при з'ясуванні причин відкладання народження наступної дитини частка жінок, які послалися на необхідність поліпшення матеріально-фінансового становища, була в 1,6 раза нижчою. Частково це можна пояснити різним формулюванням варіантів відповідей щодо перепон для народження бажаної кількості дітей і причин відкладання народження першої/ наступної дитини. У першому випадку «недостатність матеріального забезпечення» сприймається як цілком об'єктивний фактор, незалежний від респондента, у другому — «наміри поліпшити матеріально-фінансове становище» передбачають діяльність суб'єктів (респондентів), спрямовану на покращання ситуації. Ймовірно, оптимістичний настрій, притаманний респондентам без дітей, певною мірою втрачається тими, хто вже має досвід народження й утримання дитини.

Респонденти з двома дітьми є старшими за тих, хто ще не має дітей, тому логічно припустити, що вони вже досягли певного матеріального достатку, але не бачать реальних перспектив подальшого поліпшення життєвих умов, принаймні до такого рівня, щоб це дало їм змогу народити ще одну дитину. Їх більш зважена оцінка, яка ґрунтується на життєвих реаліях конкретної сім'ї і власних соціально-трудових характеристиках та пов'язаних з ними перспективах, а також на порівнянні становища своєї сім'ї з більш заможними сім'ями, зумовлює посилення сумнівів щодо можливості поліпшити добробут власними силами. Очевидно, саме тому «намір поліпшити матеріально-фінансове становище» вже не відіграє роль настільки вагомої причини відкладання народження дитини.

Принагідно зауважимо, що 77,7% респондентів з двома дітьми оцінили фінансове становище своєї родини як таке, за якого їм «вистачає на харчування і необхідний одяг, взуття». Серед них 32,7% зауважили, що для таких покупок, як красивий костюм, мобільний телефон, мала побутова техніка (праска, пілосос тощо), їм необхідно збирати або позичати гроші, брати кредит; а 45,0% — необхідно збирати або позичати гроші для придбання дорогих речей (великої побутової техніки — телевізора, холодильника, комп'ютера, пральної машини).

Ймовірно, зневіра та невпевненість у власних можливостях щодо вирішення тих проблем життєдіяльності сім'ї, які потребують значних фінансових вкладень, «знецінює» в очах респондентів з дітьми ще одну вагому причину відкладання народження дитини — **намір створити житлові умови, необхідні для дитини**. Частка жінок, які вказали на нього, серед дводітних респонденток була в 1,7 раза нижчою, ніж аналогічна частка для жінок, у яких ще немає дітей (відповідно 27,0%

і 45,6%). Водночас *відсутність належних житлових умов* (як об'єктивна ситуація) стала чинником обмеження кількості дітей для 39,5% дводітних жінок (тобто їх частка була на 12,5 відсоткових пункта вищою за частку тих, хто має намір створити житлові умови, необхідні для дитини, до її народження) (суб'єктивна ситуація) (табл. 3.3.10).

Табл. 3.3.10. Причини відкладання народження першої / наступної дитини опитаними жінками залежно від наявності у них кількості дітей, %^{*}

Причини відкладання народження першої / наступної дитини	Усі респонденти	Жінки, в яких			
		немає дітей	одна дитина	дві дитини	три і більше дітей
бажання завершити здобуття освіти	19,0	<u>43,6</u>	7,8	6,5	10,1
наміри створити житлові умови, необхідні для дитини	37,8	45,6	33,8	27,0	36,7
наміри поліпшити матеріально-фінансове становище	45,9	47,8	41,3	35,9	41,8
складні взаємини у сім'ї	8,7	6,0	12,2	8,0	12,7
бажання пожити «для себе»	20,2	23,9	14,4	<u>18,8</u>	<u>26,6</u>
плани щодо зміцнення здоров'я	13,6	12,7	<u>19,6</u>	16,3	15,2
необхідність інтервалу між народженням дітей/або попередньою вагітністю	6,1	2,4	11,8	7,4	8,9
бажання дочекатися соціально-політичної стабільності в країні	11,3	8,0	13,3	10,3	10,1
очікування поліпшення ситуації щодо медичного обслуговування; дошкільної (шкільної) освіти; соціального захисту материнства і дитинства	9,7	5,2	11,3	11,4	5,1
наміри перевірити почуття (міцність стосунків з партнером)	6,6	13,1	5,1	3,6	1,3
очікування на офіційну реєстрацію шлюбних стосунків	4,8	9,4	4,2	1,8	2,5

^{*} Можна було обрати три варіанти відповідей, тому сума може бути більшою 100%

У тих випадках, коли запропонована відповідь неявно передбачала пасивне очікування вирішення тих чи інших проблем, які перешкоджають повному задоволенню потреби у дітях, як наприклад **«очікування поліпшення ситуації щодо медичного обслуговування, дошкільної (шкільної) освіти, соціального захисту материнства і дитинства»** або **«бажання дочекатися соціально-політичної стабільності в країні»**, частки респондентів, які обрали дані варіанти відповідей, були більшими серед одно- та дводітних респондентів порівняно з бездітними. Переважно об'єктивний характер такого фактора-перешкоди для народження бажаної кількості дітей, як **«неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо)»** також позначився значно більшими частками респондентів, які його обрали, серед однодітних і дводітних.

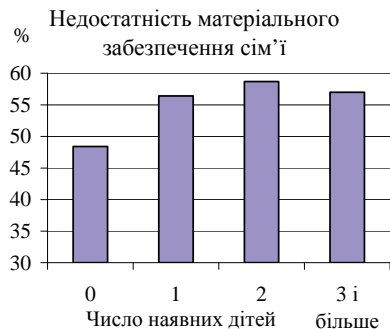
Отримані результати слугують, на наш погляд, непрямим підтвердженням ілюстрацією слушності думок відомого російського демографа А. Вишневського з приводу переорієнтації політики у царині дітонародження та розвитку сім'ї. Так, він зауважує, що для її активізації, для того, щоб працював такий принцип сімейної політики, як «опора на власні сили», необхідно, щоб у сім'ї були ці «сили», необхідно, щоб сім'я була спроможною сама себе забезпечувати⁸⁶.

У цілому ж мусимо ще раз наголосити, що як серед перепон для народження бажаної кількості дітей, так і серед причин відкладання народження дитини в усіх групах респондентів найвагомішими були недостатність матеріального забезпечення та відсутність належних житлових умов (рис. 3.3.12).

Перепони для народження бажаної кількості дітей, причини відкладання респондентами народження першої / наступної дитини, залежно від бажаної кількості дітей. Респонденти, бажана кількість дітей для яких одна, дві або три дитини, головною причиною відкладання народження першої або наступної дитини вказали **«наміри поліпшити матеріально-фінансове становище»**. На другому місці — **«наміри створити житлові умови, необхідні для дитини»**. Однак респонденти, які за наявності необхідних умов хотіли б мати четверо або більше дітей, серед причин найчастіше називали саме **«наміри створити житлові умови, необхідні для дитини»**. Частка таких респондентів становила 39,3%, тоді як частка тих, хто відкладає народження наступної дитини через наміри поліпшити матеріально-фінансове становище, у налаштованих на багатодітність респондентів становила 34,5% і перевищувала лише відповідну частку серед тих, хто навіть за наявності необхідних умов не хотів би мати жодної дитини, але при цьому в 1,4 раза була нижчою за відповідну частку серед тих, хто бажав би за наявності необхідних умов мати три дитини.

⁸⁶ <http://www.rg.ru/2006/11/07/vishnevskij-dz.html>

Основні перепони для народження респондентами бажаної кількості дітей

Причини відкладання респондентами народження першої / наступної дитини

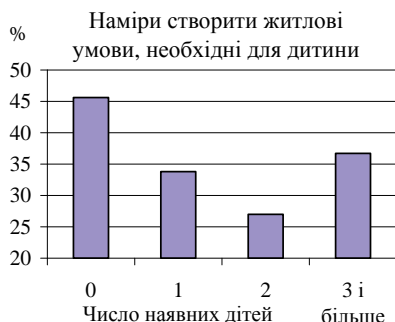
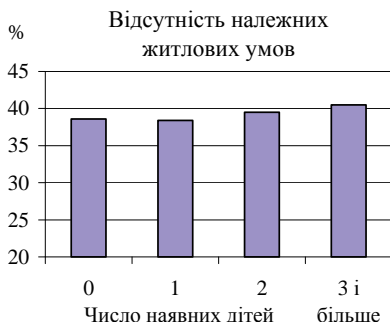
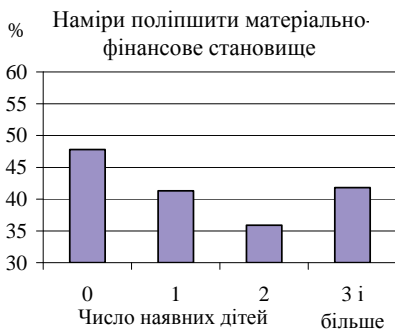

Рис. 3.3.12. Частки опитаних жінок з різною наявною кількістю дітей, які вказали фактори «недостатності матеріального забезпечення» і «відсутності належних житлових умов» як перепони для народження бажаної кількості дітей та як причини відкладання народження, % (квітень 2008 р.)

Для респондентів, які вказали як бажану кількість дітей чотири і більше, вагомішою, ніж для інших респондентів, причиною відкладання народження дитини стало *очікування поліпшення ситуації щодо медичного обслуговування, освіти, соціального захисту материнства і дитинства*, а от *бажання пожити для себе* як причина відкладання народження дитини рідко, порівняно з іншими групами респондентів, вказувалось тими, хто зорієнтований на четверо і більше дітей. Водно-

час бажання пожити для себе називалось як причина відкладання дітородження майже кожним третім респондентом з числа тих, хто бажав би мати одну дитину. Частка бажаючих пожити для себе серед орієнтованих на одностітність перевищувала аналогічну частку серед тих, хто хотів би мати дві дитини в 1,6 раза, а відповідну частку серед тих, хто хотів би мати три дитини, у 2,1 раза та частку для респондентів, які хотіли б мати чотирьох і більше дітей — у 2,6 раза.

Бажання завершити здобуття освіти частіше називали респонденти, для яких бажаною кількістю є одна або дві дитини. Планували **зміцнити здоров'я перед народженням дитини** 13,6% респондентів. Дещо меншою була їх частка серед тих, хто хотів би народити дві дитини (табл. 3.3.11).

Аналіз думок респондентів щодо основних перепон для народження бажаної кількості дітей залежно від кількості дітей, яку респонденти хотіли б мати за наявності усіх необхідних умов, знову-таки продемонстрував безперечне «лідерство» матеріального чинника, причому чим більшою була бажана кількість дітей, тим вагомішим ставав цей чинник. Так, серед опитуваних, які навіть за наявності необхідних умов не хотіли б мати жодної дитини, частка тих, хто вказав на недостатність матеріального забезпечення сім'ї, становила 38,9%, серед тих, для кого бажана кількість дітей — одна дитина, ця частка сягнула 48,8%, а серед респондентів, які хотіли б мати трьох або більше дітей, уже понад 58% вказали на матеріальні труднощі як перепону для здійснення своїх бажань (табл. 3.3.12).

Доволі суперечливим може видатися включення до аналізу основних перепон для народження бажаної кількості дітей думок респондентів, які навіть за наявності необхідних умов не хотіли б мати жодної дитини, адже за відсутності потреби в дітях усунення будь-яких перепон неспроможне стимулювати дітородну активність. Однак стислий аналіз визначених ними перепон для тих, хто воліє лишитися бездітним, дозволяє умовно розподілити цю групу респондентів на «еґотичних» і «песимістичних». Перші не хотіли б мати жодної дитини через **бажання зосередитись на власних інтересах і мати більше вільного часу** (29,6%). Серед причин відкладання народження дитини **бажання пожити для себе** у респондентів, які не хочуть мати дітей, поділяє пріоритетні позиції з намірами поліпшити матеріально-фінансове становище (див. табл. 3.3.11).

Зазначимо, що зі збільшенням бажаної кількості дітей у респондентів зменшується частка тих, хто заради власних інтересів відмовляється від народження дитини (табл. 3.3.12) або відкладає народження наступної дитини через бажання пожити «для себе» (табл. 3.3.11).

Табл. 3.3.11. Причини відкладання народження першої / наступної дитини залежно від бажаної кількості дітей, %*

Причини відкладання народження першої/наступної дитини	Усі респонденти	Респонденти, які за наявності необхідних умов хотіли б мати (бажана кількість дітей)					
		жодної дитини	одну дитину	дві дитини	три дитини	чотири і більше	скільки народиться
бажання здобути освіту	19,0	3,7	25,2	<u>19,4</u>	15,2	9,5	20,7
наміри створити житлові умови, необхідні для дитини	37,8	<u>18,5</u>	38,2	37,6	41,2	39,3	49,6
наміри поліпшити матеріально-фінансове становище	45,9	29,6	44,0	47,0	49,8	34,5	53,7
складні взаємини у сім'ї	8,7	7,4	9,1	7,9	9,0	9,5	9,1
бажання позжити «для себе»	20,2	29,6	<u>30,5</u>	18,7	14,5	11,9	<u>25,6</u>
плани щодо зміцнення здоров'я	13,6	16,7	15,2	12,5	<u>15,8</u>	13,1	16,5
необхідність інтервалу між народженням дітей/або попередньою вагітністю	6,1	1,9	1,7	6,6	10,4	7,1	9,1
бажання дочекатися соціально-політичної стабільності в країні	11,3	16,7	10,8	11,4	11,5	11,9	8,3
очікування поліпшення ситуації щодо медичного обслуговування; дошкільної (шкільної) освіти; соціального захисту материнства і дитинства	9,7	9,3	6,9	10,5	8,8	<u>16,7</u>	12,4
наміри перевірити почуття (міцність стосунків з партнером)	6,6	3,7	7,5	6,1	7,5	1,2	9,9
очікування на офіційну реєстрацію шлюбних стосунків	4,8	—	4,2	5,2	6,6	1,2	—

* Можна було обрати три варіанти відповідей, тому їх сума може бути більшою 100%

Табл. 3.3.12. Основні перепони для народження респондентами бажаної кількості дітей (залежно від бажаної кількості дітей), %*

Перепони для народження бажаної кількості дітей	Усі респонденти	Респонденти, які за наявності необхідних умов хотіли б мати (бажана кількість дітей)					
		жодної дитини	одну дитину	дві дитини	три дитини	чотири і більше	скільки народиться
недостатність матеріального забезпечення сім'ї	53,7	38,9	48,8	55,2	58,1	58,3	47,1
бажання досягти успіхів у кар'єрі	18,2	7,4	<u>24,7</u>	18,1	15,2	7,1	<u>30,6</u>
зайнятість і професійне навантаження не залишають достатньо часу для догляду і виховання дітей	13,0	13,0	14,7	12,9	10,6	14,3	20,7
відсутність належних житлових умов	38,6	29,6	37,4	39,5	42,8	40,5	38,8
напружені стосунки у сім'ї (у тому числі між членами подружжя)	8,5	5,6	8,6	7,7	11,3	14,3	8,3
проблеми зі здоров'ям	16,9	24,1	19,7	15,8	15,8	14,3	13,2
неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо)	23,6	<u>25,9</u>	23,3	<u>23,5</u>	<u>27,1</u>	<u>22,6</u>	18,2
небажання шлюбного партнера мати більше дітей	6,7	11,1	8,0	6,2	7,0	13,1	9,1
зниження конкурентоздатності та втрати заробітку у зв'язку з народженням дітей	3,1	1,9	3,3	3,1	2,5	2,4	7,4
бажання зосередитись на власних інтересах	6,1	20,4	7,2	5,8	3,2	3,6	9,1
бажання мати більше вільного часу	4,9	9,3	5,0	4,8	5,0	3,6	7,4

* Можна було обрати три варіанти відповідей, тому їх сума може бути більшою 100%

«Песимістичні» респонденти скоріше за все не вірять у саму можливість створення «необхідних умов» для народження бажаної кількості дітей (як щодо забезпечення матеріального добробуту і належних житлових умов, так і у царині забезпечення високого рівня освіти дітей, їх якісного медичного обслуговування). Цю думку підтверджує і та обставина, що 16,7% опитуваних серед тих, хто не хотів би мати дітей, бажають спочатку дочекатися соціально-політичної стабільності у країні, а потім вирішувати питання щодо народження дитини (див. табл. 3.2.11). Водночас майже четверта частина респондентів з числа тих, хто не хотів би мати жодної дитини, можливо, радше *не можуть* мати дітей через проблеми зі здоров'ям.

Таким чином, з точки зору «заохочування» до народження дитини навряд чи можливо змінити позицію «егоїстичної» групи. Щодо «песимістичних», то покращання соціально-економічної ситуації в країні, посилення їх впевненості у власних силах певною мірою може спонукати цю групу населення до народження принаймні однієї дитини.

Високою лишається ймовірність відмови від народження бажаної кількості дітей через відсутність належних житлових умов. Серед респондентів, які хотіли б мати троє і більше дітей, частка тих, хто вказав як перепону для народження бажаної кількості дітей відсутність належних житлових умов, становила 42,4% (при цьому недостатність матеріального забезпечення сім'ї вважають перепону 58,2% опитаних цієї групи).

Бажана кількість дітей у партнерів респондентів. Поведінка індивіда залежить не тільки від його власної дітородної установки, а й від дітородної установки шлюбного партнера. У зв'язку з цим важливо визначити, по-перше, наскільки збігаються думки подружжя щодо бажаної кількості дітей у сім'ї та, по-друге, встановити ступінь обізнаності індивідів щодо дітородних планів своїх партнерів.

Серед респондентів, які мали шлюбного партнера (незалежно від того, зареєстрований шлюб чи ні), 8,2% не змогли визначитись щодо бажаної кількості дітей, причому більшість із цих респондентів (63,7%) необізнані і стосовно дітородних установок партнера (табл. 3.3.13). У цілому ж 17,5% респондентів не знали про дітородні наміри своїх партнерів, що свідчить про відсутність у цій групі опитуваних сімейного планування.

Разом з тим, 62,2% респондентів із числа тих, хто мав шлюбного партнера, вказали таку ж бажану їх партнерами кількість дітей, яку вони самі хотіли б мати за наявності необхідних умов. Серед респондентів, які чітко визначили бажану кількість дітей, 13,3% хотіли б мати дітей більше, ніж їх партнери, а 5,1% — менше.

Табл. 3.3.13. Співпадання бажаної кількості дітей у респондента і його партнера (за відповіддю самого респондента), %

Кількість дітей, яку хотів би мати партнер респондента, за відповіддю респондента	Бажана кількість дітей у респондента						
	0	1	2	3	4 і більше	скільки народиться	не знаю
0	65,9	1,7	0,7	1,5	0,0	0,0	1,1
1	2,4	70,0	6,3	5,9	3,1	0,0	4,5
2	14,6	9,4	74,5	22,1	20,3	16,2	14,0
3	0,0	1,3	3,0	52,6	14,1	11,8	5,6
4 і більше	2,4	0,9	0,5	1,2	35,9	4,4	0,0
скільки народиться	2,4	0,9	2,8	3,8	7,8	42,6	11,2
невідомо	12,2	15,9	12,2	12,9	18,8	25,0	63,7

Найбільше одностайності стосовно бажаної кількості дітей виявилось у тих, хто віддає перевагу дводітній сім'ї (74,5%). Серед респондентів, які навіть за наявності необхідних умов хотіли б народити і виховувати тільки одну дитину, 70,0% мали партнерів з такою ж бажаною кількістю дітей. Доволі високою є й частка респондентів, які одностайні зі своїми партнерами у небажанні мати дітей.

3.4. Особливості шлюбних і дітородних орієнтацій та дітородної ситуації у різних соціально-економічних групах населення

Загальні шлюбно-сімейні та дітородні орієнтації респондентів за соціально-економічними групами. В умовах різких соціоструктурних зрушень, посилення мозаїчності соціально-економічного складу населення значно зростає вплив на рівень та динаміку демографічних процесів саме соціоструктурних факторів, перекомпонуваль у соціально-демографічній будові суспільства у бік тих чи інших соціально-економічних груп населення. При цьому загальні умови і чинники (зокрема економічні) справляють неоднаковий (за своєю спрямованістю та си-

лою) вплив на шлюбну та дітородну активність представників різних соціально-економічних спільностей. Варто зважити й на дію в межах окремих фракцій населення низки специфічних факторів: різного напрямку та «діапазону» освітньо-професійної мобільності, зрушень у матеріально-доходній ситуації⁸⁷.

Отже, зрештою шлюбність і народжуваність як макропроцеси формуються як результуючі щодо їх перебігу в межах окремих груп населення. На наш погляд, вивчення детермінант цих демографічних процесів у взаємозв'язку зі змінами соціально-економічного складу населення відкриває нові можливості пізнання механізму формування демографічних установок, оскільки від дослідження впливу загальних чинників на перебіг демографічних процесів в абстрактному населенні ми переходимо до розгляду особливостей дії одних і тих же чинників у соціально-різноманітному середовищі, до відкриття деяких специфічних факторів, вплив яких є актуальним для окремих субнаселень, до висвітлення всієї різноманітності, інколи — неоднозначності взаємозв'язків і обумовленостей у цій системі. Так, зокрема, щодо народжуваності неоднозначність зв'язків між рівнем матеріального добробуту, соціальними індикаторами, з одного боку, і дітородною активністю груп населення з різним соціально-економічним статусом — з іншого, тобто дію ефекту соціальної гетерогенності підтверджують відповідні сучасні дослідження на зарубіжних матеріалах⁸⁸.

На шлюбно-сімейні та дітородні установки опосередковано впливають такі соціально-економічні характеристики індивідів, як місце проживання, освітній рівень, професійно-посадова позиція, що визначають матеріальну забезпеченість, стиль життя, особливості структури потреб. Таким чином, не лише демографічні ознаки впливають на місце індивіда у соціально-економічній структурі та ієрархії суспільства, а й набуті соціально-економічні характеристики детермінують потреби, інтереси, мотиви та цілі індивідів і через них — демографічну поведінку, а відтак — диференційну шлюбність, народжуваність, розлучуваність тощо. Нами було здійснено спробу дослідити їх з використанням результатів проведеного соціально-демографічного обстеження, адже здійснення таких аналітичних розробок доповнює знання про прямі і зворотні

⁸⁷ Курило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації (Монографія). — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. — С. 341.

⁸⁸ Angrist J. D. Treat effect heterogeneity in theory and practice // *Economical journal*. — L., 2004. — Vol. 114. — N. 494. — P.52–83; Decouier F. Income distribution, non-convexities and the fertility income relationship // *Economica*. — L., 2004. — Vol. 71. — N. 282. — P. 261–273.

зв'язки соціально-економічних і демографічних характеристик сімей, осіб, зокрема про їх вплив на особливості демографічної поведінки, зміни дітородної ситуації тощо.

Аналіз матеріалів обстеження щодо шлюбних орієнтацій і, зокрема, розподіл респондентів окремих освітніх і професійних груп за їх оцінками інституту шлюбу показав, що своє ставлення до шлюбу як застарілої форми організації сімейного життя нині найчастіше демонструє учнівська молодь (учні шкіл та ПТНЗ, особливо — юнаки-городяни) та представники таких соціально-професійних груп: напів-і некваліфіковані робітники, технічні службовці, безробітні. Відстають від вищезначених груп за частотою виявлення негативних оцінок шлюбу, однак все ж демонструють дещо «підвищену» частку таких оцінок і студенти ВНЗ та соціально-професійна група топ-менеджерів, власників підприємств і державних службовців вищого рівня. Слід зазначити, що оцінювати шлюб як застарілу форму організації сімейного життя дещо більшою мірою схильні респонденти, які за ознакою матеріально-фінансового становища тяжіють до «полярних» груп — заможних і бідних.

Переважає більшість респондентів (понад 96%) погоджуються або скоріше погоджуються з тим, що для щастя дитині необхідно зростати у повній сім'ї, з батьком і матір'ю. Але якщо серед професіоналів, зайнятих висококваліфікованою розумовою працею лише близько 2% скоріше заперечує необхідність повної сім'ї як умови щасливого дитинства, то серед безробітних частка осіб, які скоріше не погоджуються з запропонованим твердженням, становить 6%, у складі студентської молоді — понад 4%. Підвищеною є частка тих, хто не погоджується з твердженням про необхідність повної сім'ї для дитини, також і у групі респондентів, котрі за матеріально-дохідною ознакою потрапляють до «бідних».

Безумовний інтерес представляє виявлення відмінностей у ставленні представників різних соціально-економічних груп населення до незареєстрованого шлюбу. Зважаючи на більшу прихильність молоді (а також чоловіків порівняно з жінками) до нових форм шлюбно-сімейних відносин, розробку матеріалів обстеження за відповіддю на дане питання було здійснено окремо для респондентів молодих вікових груп дітородного віку (від 15 до 29 років включно) та решти опитаних (від 30 до 49 років) і для різних статей.

Аналіз розмаху варіації часток прихильників і противників незареєстрованого шлюбу за демографічними ознаками (вік, стать) та за освітніми і соціально-професійними групами непрямо вказує на те, що соціальна позиція виступає вагомим детермінантом шлюбних орієнтацій і, зокрема, ставлення респондентів до незареєстрованого шлюбу.

Якнайбільше прихильників неофіційного шлюбу виявилось серед молодих людей, які репрезентують соціально-професійну верхівку суспільства — топ-менеджерів, крупних і середніх власників і високопоставлених держслужбовців (для цієї групи сума перших двох позитивних відповідей на дане питання⁸⁹ перевищує 71%) та професіоналів, зайнятих висококваліфікованою творчою розумовою працею (70% відповідей). За приблизної рівності суми однозначно позитивних відповідей молоді топ-менеджери, власники і високопоставлені держслужбовці демонструють максимальну з-поміж усіх груп частку відповідей **«позитивне, якщо це спільне рішення шлюбних партнерів»** (50% проти 44,3% — у професіоналів і близько 39% — у середньому за сукупністю). Професіонали ж віком до 30 років вирізняються однією з найбільш високих (разом з рядовими спеціалістами та їх помічниками) часткою відповідей **«позитивне як випробувальний етап перед офіційним шлюбом»** (близько 26% проти 21,4% — у топ-групі: менеджерів, власників, держслужбовців вищого рівня). Слід зазначити, що топ-група виділилася також несподівано високим відсотком прихильників незареєстрованого шлюбу (якщо це рішення обох партнерів) не тільки у молодшій, а й у старшій віковій групі опитаних (у тому числі й жінок).

У соціально-професійних групах непрацюючих, зайнятих у домогосподарствах, пенсіонерів, учнів шкіл та ПТНЗ, а також серед напів- і некваліфікованих робітників середнього і старшого дітородного віку найчастіше (з-поміж інших професійних груп) зустрічаються противники незареєстрованого шлюбу. У цих же групах, а також серед зрілих рядових спеціалістів, їх помічників і кваліфікованих працівників переважно фізичної праці підвищеною є також частка респондентів, які схвалюють незареєстрований шлюб лише у випадку, якщо у партнерів немає спільних дітей.

У ході обстеження було здійснено також спробу виявити ставлення респондентів до свідомого вибору репродуктивно здорових шлюбних пар «на користь» бездітності. Хоча, як зазначалося раніше, більшість респондентів (з усіх соціально-професійних верств) вважають відмову від народження дітей невинуватою, однак частка тих, хто таку відмову визнає (вважає виправданою), помітно варіює за соціально-професійними групами: від 18% серед безробітних респондентів до 23,2% — у професіоналів, зайнятих висококваліфікованою творчою розумовою працею. На жаль, підвищеною є частка тих, хто вважає свідому добровільну бездітність виправданою, і серед учнівської та студентської мо-

⁸⁹ Йдеться про варіанти відповідей: «Позитивне, якщо це спільне рішення шлюбних партнерів» і «Позитивне, як випробувальний етап перед офіційним шлюбом».

лоді. Серед соціально-економічних груп населення, виділених за іншими критеріями (зокрема, матеріально-доходним), привертає увагу вища частка тих, хто виправдовує відмову від народження дітей, серед бідніших верств респондентів.

У розподілі опитаних за відповіддю на питання стосовно необхідності для дитини (для її повноцінного виховання) братів/сестер знову виділилась топ-група (топ-менеджери, крупні й середні власники, держслужбовці), у даному випадку — максимальною часткою супротивників одностаттєвої сім'ї, адже у цій групі понад 88% опитаних (91% чоловіків і понад 85% жінок) вважають, що дитина повинна мати рідних братів/сестер (у цілому по сукупності цей відсоток становить близько 77%). Помітно нижчу від середньої частку позитивних відповідей на дане питання дали групи менеджерів та держслужбовців середньої ланки, самозайнятих і дрібних власників, а також безробітних. Та найнижчою частка прихильників сім'ї з більш ніж однією дитиною виявилася в учнівської та студентської молоді (особливо юнаків), найімовірніше внаслідок ще поширеного у цьому віці чи то егоїзму, чи то максималізму, а почасти — впливу сучасної «моди на одну дитину».

Поставивши за мету виявити загальні шлюбні та дітородні орієнтації респондентів з різних соціально-економічних груп, ми намагались також визначити специфіку їх ставлення до таких безпосередньо пов'язаних із дітородними планами та їх реалізацією проблем, як самореалізація виключно у сфері народження і виховання дітей, можливість (прийнятність) взяття відпустки по догляду за дитиною не лише матір'ю, а й батьком тощо. За результатами опитування можна констатувати, що частка позитивних відповідей на запитання **«Чи згодні Ви, що бути домогосподаркою і виховувати дітей — це такий же спосіб реалізувати себе, як і працювати за фахом?»**, у жінок поступально скорочується мірою підйому по соціально-професійній «драбині» (максимальною вона є у безробітних і непрацюючих, домогосподарок, пенсіонерів; мінімальною — серед топ-менеджерів, високопоставлених держслужбовців тощо); у чоловіків же (серед яких у цілому частка згодних з наведеним твердженням є помітно вищою, ніж у жінок) високі значення відповідної частки фіксуються як на одному соціально-професійному «полюсі» — серед безробітних, непрацюючих, а також кваліфікованих робітників, так і на іншому — у чоловічій топ-групі⁹⁰. У комбінованому розподілі респондентів за

⁹⁰ Щоправда, серед топ-менеджерів, власників і високопоставлених держслужбовців-чоловіків частка прихильників самореалізації жінок виключно у сім'ї

рівнем освіти та варіантами відповіді на вищезначене запитання найнижчою часткою згодних з тим, що «бути домогосподаркою і виховувати дітей — це такий же спосіб реалізувати себе, як і працювати за фахом», вирізняється спільнота високоосвічених респондентів (які мають повну вищу освіту або науковий ступінь). А серед соціально-економічних груп, виділених за фінансовим становищем сімей та за соціальним статусом, порівняно більшою мірою заперечують вищезгадане твердження багатші та високостатусні респонденти.

Що ж до відповіді на запитання **«Чи вважаєте Ви, що чоловік, як і жінка, може і має брати відпустку по догляду за дитиною?»**, то найбільшу прогресивність поглядів у цьому відношенні продемонструвала топ-група: як жінки, так і чоловіки (дещо меншою мірою), а, крім того, жінки робітничих професій, непрацюючі, домогосподарки та група безробітних (як жінок, так і чоловіків). Цікаво, що серед представників усіх основних освітніх і професійних груп сільського населення частка згодних (або, «скоріше, згодних») із наведеним твердженням вища, ніж у відповідних групах опитаних городян⁹¹.

Дітородна ситуація у сім'ях різних соціальних верств населення та їх дітородні орієнтації. Дослідження дітності респондентів з різних соціально-економічних груп на основі показника середньої наявної кількості дітей підтвердило, що більше дітей мають бідніші та порівняно низькостатусні групи населення. Водночас дещо більш високими дітородними планами характеризуються середні та вищі верстви населення. Якщо ж говорити про дітородні орієнтації, які можуть бути реалізовані за створення усіх необхідних для дітонародження умов (середнє бажане число дітей), то більший потенційний резерв додаткового числа народжень демонструють насамперед особи з високою самооцінкою матеріального становища і сукупного соціального статусу (рис. 3.4.1), а почасти — і особи, які низько оцінюють своє матеріальне становище (середні ж верстви значного приросту при створенні необхідних умов «не обіцяють»). Залишається додати лише, що «ціна» можливого приросту середнього числа дітей «до бажаного» у вищих і нижчих верствах населення очевидно буде різною.

все ж є меншою, ніж у тих чоловіків, які потрапили до груп безробітних, непрацюючих і пенсіонерів, кваліфікованих робітників переважно фізичної праці.

⁹¹ Особливо високою є частка позитивних відповідей (понад 2/3) у сільських жінок: як молодих, так і зрілих та високоосвічених.

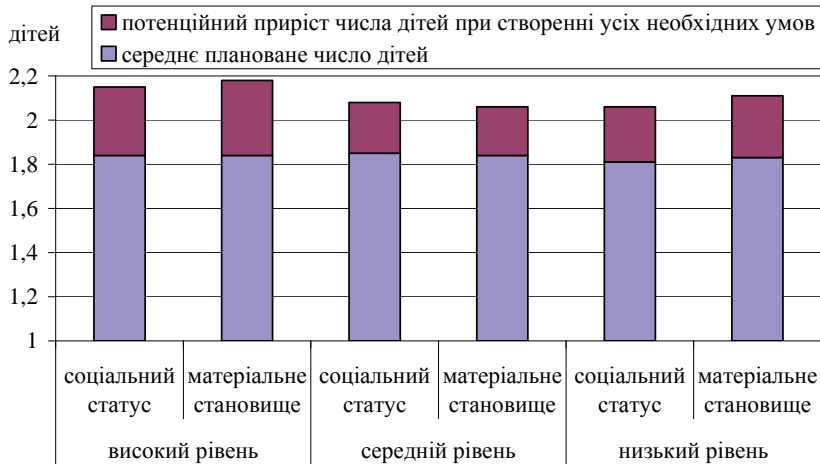

Рис. 3.4.1. Середнє плановане число дітей та його можливий приріст «до бажаного» за групами респондентів з різною оцінкою матеріального становища та соціального статусу (квітень 2008 р.)

У ході аналізу комбінованого розподілу респондентів з різною бажаною кількістю дітей за числом планованих дітей залежно від матеріального становища⁹² було виявлено, що значно істотніші відмінності щодо середнього планованого числа дітей мають місце у респондентів з однаковою самооцінкою фінансового становища, але різним бажаним числом дітей, аніж у респондентів з однаковим бажаним числом дітей, але різною оцінкою рівня життя. Згадане свідчить, що за безумовної значущості фактора матеріальних умов для формування дітородних планів очікуване (плановане) число дітей усе ж більшою мірою залежить від потреби у дітях (і, відповідно, загальних дітородних орієнтацій), аніж від сприйняття матеріальних умов життя як сприятливих або несприятливих.

Показовим фактом, що опосередковано підтверджує відому думку про формування дітородних установок в юному віці та їх сталий характер, є той, що респонденти з менш забезпечених верств населення (які, нагадаємо, за інших рівних умов мають більше дітей) вказали у цілому відносно більшу кількість дітей при відповідях на запитання «Скільки дітей Ви хотіли мати, коли думали про це у дитинстві, юності?» та «Яку кількість дітей Ви порадите народити своїм дітям?».

⁹² За самооцінками респондентів.

За соціально-професійними групами середня фактична дітність респондентів коливалась у межах від 1,04 дитини (у професіоналів, зайнятих висококваліфікованою розумовою працею) до 1,45 (у домогосподарок, непрацюючих тощо). Середнє бажане число дітей найбільш високим було для професійної «топ-групи» (2,20), з одного боку, та напів-і некваліфікованих робітників (2,16) і непрацюючих, зайнятих у домогосподарствах (2,15) — з іншого; мінімальні значення даного показника зафіксовано у професіоналів (2,04) та у групах учнівсько-студенської молоді (2,00–2,02 дит.). Щодо середньої запланованої кількості дітей, то порівняно більш високими її значеннями вирізняються знову-таки непрацюючі, домогосподарки тощо (1,92), а також безробітні (1,88) та напів-і некваліфіковані робітники (1,88 дит.); найнижчими — професіонали (1,71) та соціально-професійна «топ-група» (1,73 дитини).

Результати аналізу матеріалів обстеження стосовно відповіді на запитання **«Чи запланованим було народження Вашої останньої дитини?»** засвідчують, що найбільшою поширеністю практик планування сім'ї вирізняються багатші, освіченіші та у цілому високостатусні верстви населення.

Різні соціально-економічні групи респондентів характеризуються відмінностями щодо бачення перепон для народження бажаної кількості дітей і різною мотивацією відкладання народження дитини. Так, групи професіоналів, зайнятих висококваліфікованою розумовою працею, менеджерів і державних службовців середньої ланки⁹³ вирізняються поряд з учнівською молоддю та студентами⁹⁴ найбільш високими у сукупності опитаних частками відповідей **«хочу досягти успіхів у кар'єрі»** на запитання щодо перепон для народження бажаної кількості дітей. Ці ж дві професійні групи, а також топ-менеджери і власники підприємств і держслужбовці високого рангу частіше, порівняно з іншими соціально-професійними спільнотами, вважають перепоною для народження дітей те, що вони через **«зайнятість і професійне навантаження не мають достатньо часу для догляду і виховання дітей»**. При цьому менеджери та держслужбовці середньої ланки, самозайняті дали і найвищу з-поміж соціально-професійних груп частку відповідей: **«зниження конкурентоздатності та втрати заробітку у зв'язку з народженням дітей»** на запитання про перепони для народження бажаної кількості дітей, а соціально-професійна топ-група й учнівська молодь частіше ніж

⁹³ Але не топ-група, яка, імовірно, здебільшого вважає кар'єрні успіхи вже досягнутими.

⁹⁴ У них частка відповідей «хочу досягти успіхів у кар'єрі» є максимальною, що цілком передбачувано і природно.

інші схилилася до варіанту *«бажання мати більше вільного часу»* при відповіді на дане запитання.

Група безробітних та соціально-професійні групи, що їх традиційно відносять до «нижчого середнього класу» (рядові спеціалісти, їх помічники, технічні службовці тощо), а також і напів- та некваліфіковані працівники більшою мірою, ніж інші, стурбовані *«неможливістю створення належних умов для забезпечення майбутнього дітей»*, а відтак — розглядають її як вагому перепону для народження бажаної їх кількості. Крім того, безробітні найчастіше посилаються на *«напружені стосунки в сім'ї»*, що перешкоджають реалізації дітородних орієнтацій. Серед безробітних і представників «нижчого середнього класу», а також непрацюючих, домогосподарок тощо зафіксовано підвищену частку осіб, які вказали на *«недостатність матеріального забезпечення»* (нагадаємо, це «лідуючий» варіант відповіді у цілому) як перепону для народження бажаної кількості дітей.

Як у соціально-професійній «топ-групі», з одного боку, так і серед напів- і некваліфікованих працівників, а також непрацюючих, домогосподарок — з іншого, респонденти найчастіше жалілися на *«відсутність належних житлових умов»* для народження бажаної кількості дітей.

Водночас *«намір створити необхідні для дитини (дітей) житлові умови»* як причину відкладання народження дитини найчастіше висувують професіонали, зайняті висококваліфікованою розумовою працею, учнівсько-студентська молодь, а *«наміри поліпшити матеріально-фінансове становище»* родини до народження дитини частіше за інших декларують безробітні та студенти ВНЗ, а, крім того, напів- і некваліфіковані робітники і технічні службовці.

На необхідність *«дочекатися соціально-політичної стабільності в країні»* як можливу причину відкладання народження дітей найчастіше посилаються безробітні. Вони вирізняються найбільш високою часткою осіб, які вказали на *«складні взаємовідносини у сім'ї»* як причину відкладання народження. Що ж до такого мотиву відкладання народження дитини, як *«бажання пожити для себе»*, то його, крім молоді (учнівської та студентської), частіше за інших висувують представники соціально-професійної групи професіоналів (зайнятих висококваліфікованою розумовою працею).

Про те, як особливості ставлення респондентів (які посідають різні позиції в освітньо-професійній ієрархії) до перепон для народження бажаної кількості дітей та причин відкладання народжень відбиваються крізь призму відмінностей у відповідних оцінках за освітніми рівнями, дозволяють судити рис. 3.4.2. та 3.4.3.

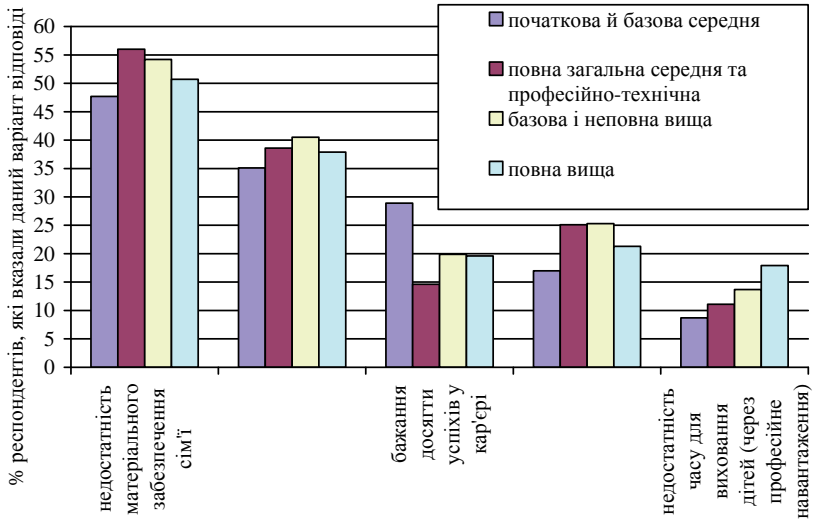

Рис. 3.4.2. Думки респондентів з різним рівнем освіти стосовно перепон для народження бажаної кількості дітей (квітень 2008 р.)

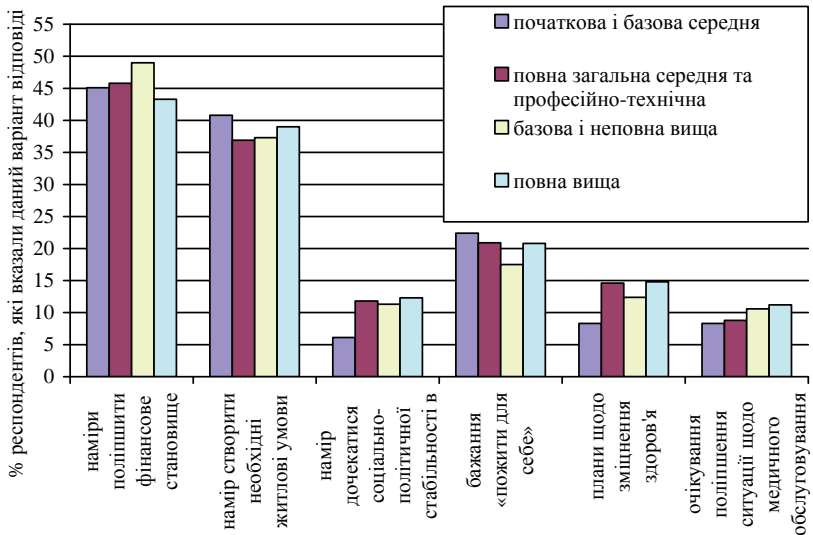

Рис. 3.4.3. Думки респондентів з різним рівнем освіти стосовно причин відкладання народження дітей (квітень 2008 р.)

Привертає увагу «тяжіння» учнівської молоді (саме вона репрезентує групу осіб з початковою і базовою середньою освітою) до варіанта відповіді *«бажання досягти успіхів у кар'єрі»* на запитання щодо перепон для народження дітей і менш чітке усвідомлення нею тих проблем (матеріальних, житлових, забезпечення майбутнього дітей), які видаються головними перепонами дорослішим респондентам, особливо особам з повною середньою і професійно-технічною та з базовою і неповною вищою освітою.

Для молоді ж більш актуальною (порівняно з іншими респондентами) перепорою щодо народження бажаної кількості дітей вбачається *«бажання досягти успіхів у кар'єрі»*, а відкладання народження дітей вона, природно, ще порівняно більшою мірою мотивує *«бажанням пожити для себе»*⁹⁵.

Що ж до інших співвідношень у відповідях на вказані питання залежно від освітнього рівня, то привертають увагу, зокрема, більш часті посилення освіченіших респондентів на те, що вони *«через зайнятість і професійне навантаження мають недостатньо часу для виховання дітей»* і водночас їх дещо оптимістичніший погляд на значущість основних (матеріальних, житлових тощо) перепон щодо народження дітей та щодо відкладання їх народження. Водночас найбільш освічені респонденти частіше (ніж інші опитані зрілого віку) висувають такі мотиви відкладання народжень, як *«бажання пожити для себе»*, *«дочекатися поліпшення стану медичного обслуговування матерів і дітей»* та необхідність *«зміцнити здоров'я»*.

3.5. Багатодітність в Україні та ставлення до неї респондентів

Явище багатодітності овіяне значною кількістю міфів і стереотипів. Однак нині при спробі описати багатодітну сім'ю перше, що спадає на думку, це те, що багатодітність — феномен, притаманний переважно релігійним, недостатньо освіченим, незаможним сільським жителям, які займаються в основному сільськогосподарською або іншою фізичною працею і сповідують традиційний спосіб життя. Пригадуються також представники різних релігійних общин — сект (хасиди, старовіри тощо), а, крім того, маргінальні верстви населення, які мало переймаються долею власних дітей. При спробі оцінити ставлення до багатодітних сімей виникають вельми суперечливі думки: з одного боку, відчувається

⁹⁵ Тут скоріше даються взнаки не освітні, а вікові відмінності.

повага і захоплення, з іншого — співчуття і «німе» питання, чи варто у сучасній Україні виховувати багато дітей, коли й без них забезпечити сім'ю дуже складно? Для підтвердження або спростування цих міркувань розглянемо отримані результати обстеження стосовно ставлення респондентів до багатодітності (у традиційно демографічному її розумінні⁹⁶ — до наявності п'яти і більше дітей у сім'ї) (рис. 3.5.1).

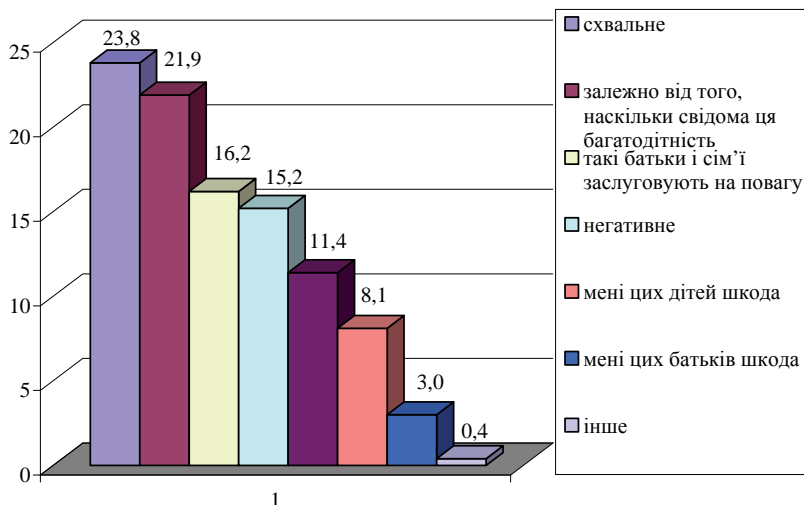

Рис. 3.5.1. Ставлення населення до багатодітності (до сімей, в яких п'ятеро і більше дітей), % (квітень 2008 р.)

Як бачимо, ставлення до багатодітності у нашому суспільстві цілком позитивне. Схвально про сім'ї з п'ятьма і більшою кількістю дітей відгукнулось 23,8% респондентів. Вельми значна група респондентів вважає багатодітність справою вибору батьків і ставлення до неї залежить від того, наскільки ці батьки свідомі і відповідальні (так вважає 21,9% опитаних); 16,2% респондентів висловили думку, що такі батьки і сім'ї заслуговують на повагу. Негативне ставлення до багатодітності висловили 15,2% опитаних, а ще 11,4% байдуже відносяться до багатодітних. Незначна частка респондентів висловила жалість (співчуття) до багатодітних сімей (8,1% — дітям і 3% — їхнім батькам).

⁹⁶ А не з позицій соціально-демографічної політики (у рамках якої багатодітною вважається сім'я з трьома і більше дітьми).

Як показали результати дослідження, ставлення респондентів до багатодітних сімей залежить від кількості дітей у таких сім'ях, про що дає змогу судити рис. 3.5.2.

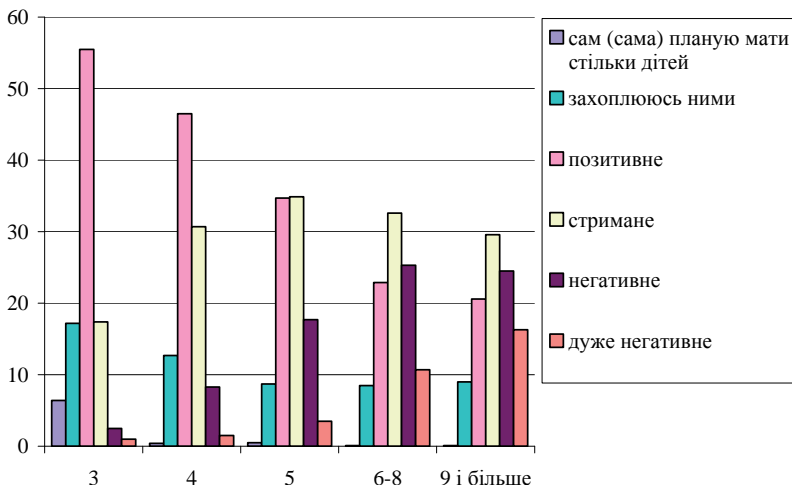

Рис. 3.5.2. Ставлення респондентів до багатодітності з урахуванням кількості дітей у багатодітній сім'ї (квітень 2008 р.)

З рисунка видно, що чим більша кількість дітей у сім'ї, тим менша частка позитивних відгуків і більша — негативних. Так, до сімей з трьома дітьми позитивно ставиться більшість опитаних (55,5%), до сімей з чотирма дітьми — вже 46,1% респондентів. У ставленні до сімей з п'ятьма дітьми позитивне відношення респондентів рівне стриманому (34,7–34,9%). Починаючи з шестидітних сімей, частка осіб, які ставляться до багатодітності позитивно, стає меншою за частку осіб, які оцінюють її негативно, і відчутно зростає частка тих, хто висловив дуже негативне ставлення. Рівень захоплення багатодітністю дещо вищий в оцінках ставлення до сімей з трьома і чотирма дітьми, надалі ж стабільно знаходиться на рівні 8–9% опитаних. Отже, якщо до помірно багатодітних сімей з трьома-чотирма дітьми ставлення скоріше позитивне, то ставлення до п'ятидітних родин стає вже більш стриманим, а до сімей із ще більшою кількістю дітей виявляється в основному негативне ставлення.

Пріоритетними чинниками багатодітності⁹⁷ респонденти вважають те, що у дітях такі люди вбачають головний сенс життя (21,4%). Практично на такому ж рівні знаходиться чинник впливу релігійних переконань батьків (18,5%), при цьому прийняття рішення стати багатодітними пов'язують з релігійними переконаннями 19,5% опитаних жінок і 17,5% чоловіків. При відповіді на запитання щодо першочергових факторів багатодітності ще 13,6% респондентів вказали, що багатодітність виникає стихійно, оскільки батьки не замислюються про майбутнє дітей, 10,7% опитаних вважають, що багатодітність сприяє повноцінному вихованню дітей, а ще 10,3% упевнені, що батьки намагаються таким чином отримати матеріальну допомогу від держави. Решту факторів респонденти не вважають вагомими для прийняття рішення про багатодітність: те, що наявність більшої кількості дітей зменшує вірогідність залишитися одному в старості, як мотив вибору «на користь» багатодітності, відзначили лише 8,7% опитаних; стільки ж вважають, що багатодітність зміцнює подружні стосунки. Ще менша частка опитаних вважає, що багатодітність виникає через небажання робити аборт (6,2%) та через помилки у контрацепції (2,6%). Розподіл думок чоловіків і жінок відносно чинників багатодітності практично однаковий (відхилення є незначними за всіма розглянутими варіантами відповідей).

Якщо розглядати першочергові чинники багатодітності (які для респондентів були другим-третім вибором у відповіді на дане запитання), то серед інших причин, які спонукають батьків до багатодітності, найчастіше називались релігійні переконання батьків (24,6% опитаних), меркантильний фактор (батьки хочуть отримувати матеріальну допомогу від держави — 22,4%) і небажання робити аборти (21,9%). Ще 19,3% респондентів вважають, що батьки, приймаючи рішення стати багатодітними, не думають про майбутнє; 18,6% опитаних схильні до думки, що такі батьки вбачають головний сенс життя в дітях; 17,8% опитаних вважають, що багатодітність позбавляє самотності у старості; 15,8% вважають, що багатодітність зміцнює подружні стосунки і 9,8% схиляються до думки, що причиною багатодітності є помилки у контрацепції.

Отже, якщо першочергову роль серед чинників багатодітності респонденти відводять переважно факторам, в основі яких лежать духовні і моральні цінності — релігійні переконання, сенс життя, сімейні відносини, то серед вторинних чинників нарівні з ними (а подекуди й вагомішими) виявилися ті, що не з найкращого боку характеризують багатодітних батьків — безвідповідальне ставлення до майбутнього дітей,

⁹⁷ А респондентам було запропоновано назвати найголовнішу причину та ще кілька (див. анкету).

бажання отримати матеріальну допомогу, слабка обізнаність у питаннях організації сімейного та сексуального життя. Отже, навіть ті люди, які позитивно ставляться до багатодітності, знаходять у ній і негативні моменти. Наслідком суперечливого ставлення до багатодітності може бути те, що нині багато сімей не приймуть рішення народжувати троє й більше дітей, незважаючи на власні дітородні схильності.

Тож, знаючи ставлення респондентів до багатодітності, проаналізуємо сукупності респондентів, які власне є багатодітними та тих, хто планує мати троє або більше дітей, визначимо їх характерні риси і особливості.

Установки щодо багатодітності. Осіб, які вказують заплановану кількість дітей троє і більше, можна розглядати як потенційне поповнення сукупності багатодітних сімей. Від того, наскільки вони реалізують свої репродуктивні плани, залежить, чи будуть в Україні багатодітні сім'ї у майбутньому. У складі молодшого покоління респондентів (тих, кому від 20 до 35 років) частка потенційно багатодітних незначно вища, ніж серед представників старшого дітородного віку (35 і старші). Аналіз часток потенційно багатодітних за типами поселень в розрізі вікових груп показав, що якщо у старших поколіннях респондентів підвищеними дітородними орієнтаціями явно вирізняються сільські жителі, то серед представників молодших поколінь дітородного віку таких суттєвих відмінностей щодо частки потенційно багатодітних «на користь» жителів села не спостерігається. Згадане може свідчити про те, що традиція багатодітності у сільській місцевості знаходиться зараз на критичній стадії свого розвитку і в недалекому майбутньому може зникнути взагалі.

Розглянемо інші соціально-демографічні й економічні характеристики осіб, які планують стати багатодітними батьками, та тих, хто наразі має трьох або більше дітей.

Релігійність членів багатодітних сімей. Упродовж багатьох століть історичного розвитку висока релігійність була характерною для українського суспільства. У той же час нормою вважалася багатодітність. У сучасній Україні ці явища перестали бути нормою, але існує стереотип, що багатодітні сім'ї, як правило, релігійні і їхня багатодітність — це наслідок реалізації заповіді «плодіться й розмножуйтеся». Розглянемо реальну ситуацію щодо ступеня релігійності членів багатодітних сімей (рис. 3.5.3.).

Отже, можна впевнено говорити, що релігійність є особливістю багатодітних батьків в Україні. До категорії віруючих віднесло себе 85,8% з числа тих, хто має трьох або більшу кількість дітей. Вищим є відсоток релігійних серед багатодітних сільських жителів — 89,2% проти 81,9% — у міських поселеннях. Серед тих небагатьох респондентів, які мають п'ятеро і більше дітей, тільки одна людина назвала себе атеїстом. Особли-

во помітними є релігійні схильності багатодітних осіб, якщо розглянути їх склад на тлі родин з меншою кількістю дітей (рис 3.5.4.).

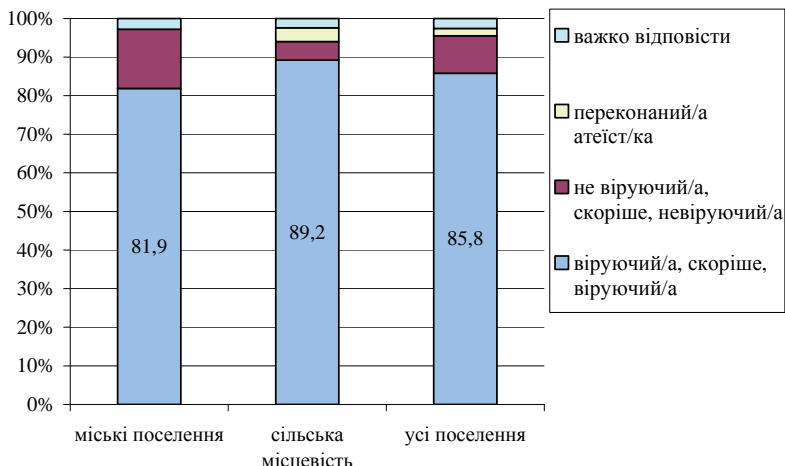

Рис. 3.5.3. Розподіл багатодітних батьків за їх ставленням до релігії, % (квітень 2008 р.)

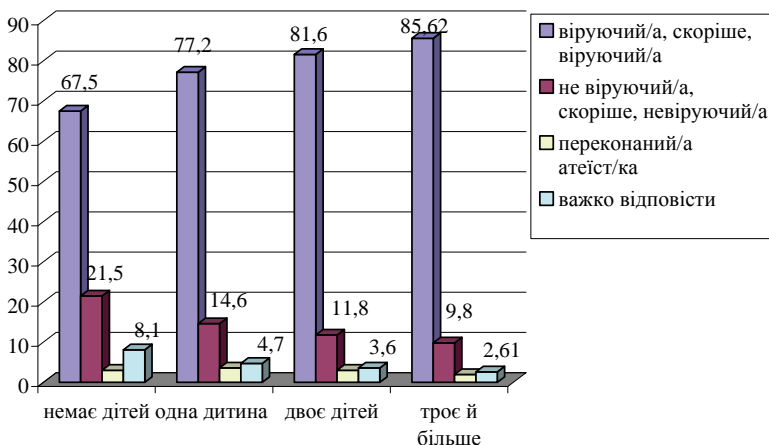

Рис. 3.5.4. Ставлення до релігії батьків залежно від кількості дітей, % (квітень 2008 р.)

Отже, фіксується пряма залежність між кількістю дітей у сім'ї та ступенем релігійності батьків. Зі зростанням кількості дітей зростає і частка батьків, які вважають себе *«віруючими / скоріше, віруючими»*, і зменшується частка всіх інших категорій. Якщо серед бездітних респондентів частка віруючих становила 67,5%, то серед дводітних вона дорівнювала вже 81,6%, а серед тих, у кого троє і більше дітей, — понад 85%. Частка респондентів, які вважають себе невіруючими, становила 21,5% серед бездітних осіб, тоді як серед дводітних — тільки 11,8%, а серед власне багатодітних — 9,8%.

Загалом же *релігія є важливою* (варіант відповіді на питання щодо життєвих цінностей) тільки для 57,7% опитаних. Частка релігійних жінок значно вища за відповідну частку чоловіків. Серед багатодітних жінок релігія є важливою для 65,5%, тоді як серед чоловіків — лише для 50,1%.

Серед осіб, які запланували народити троє і більше дітей (потенційних багатодітних), рівень релігійності виявився ще вищим. До віруючих віднесли себе 91,8% потенційно багатодітних сільських жителів та 84,0% міських жителів зі складу вікового контингенту від 20 до 35 років. Випадки, коли особи, які планують стати багатодітними, не вважають себе віруючими, є поодинокими. У віковій групі понад 35 років частка віруючих дещо менша, але все одно дуже висока: 89,2% — у сільській місцевості та 77,4% — у міських поселеннях. У цілому висока релігійність є характерною рисою як потенційно, так і реально багатодітних респондентів.

Рівень освіти багатодітних респондентів. Про ступінь освіченості багатодітних батьків дозволяє судити їх розподіл за освітніми рівнями, який представлено на рис. 3.5.5.

Найбільш численною групою багатодітних батьків є ті, хто має повну середню та професійно-технічну освіту (54,8%), помітно меншими є частки з базовою і неповною вищою освітою (23,2%) та з повною вищою освітою (16,1%). Рівень освіти багатодітних городян відчутно вищий за рівень освіти сільських жителів: серед респондентів із міських поселень значно вищою є частка осіб з повною вищою освітою і менш вагомою — частка осіб з повною середньою та професійно-технічною освітою. Та більш предметно про особливості освітнього складу багатодітних респондентів можна говорити, лише порівнявши його з розподілом усієї сукупності респондентів за рівнем освіти (рис. 3.5.6.).

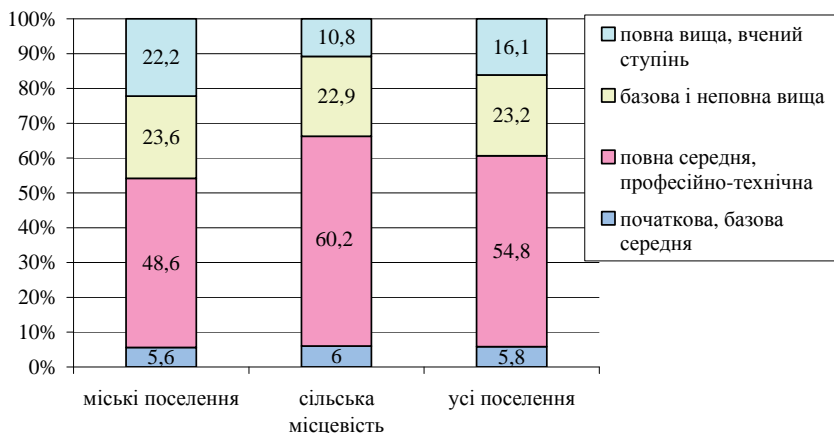

Рис. 3.5.5. Розподіл багатодітних батьків за рівнем освіти, % (квітень 2008 р.)

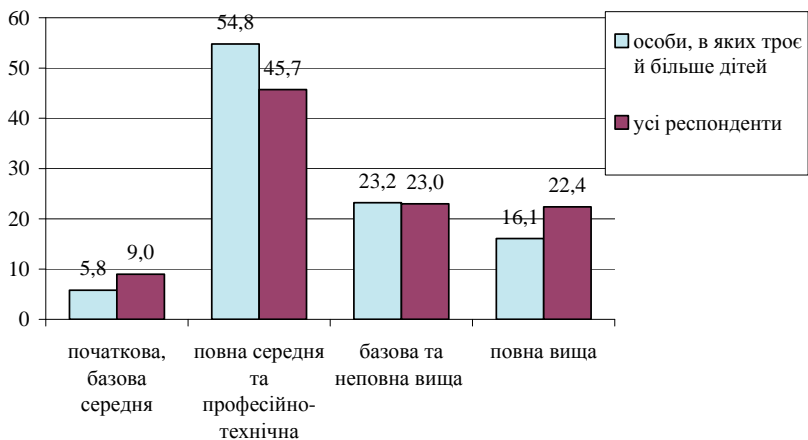

Рис. 3.5.6. Розподіл багатодітних батьків та усіх респондентів за рівнем освіти, % (квітень 2008 р.)

Як бачимо, серед багатодітних вищою є частка осіб з повною середньою та професійно-технічною освітою (54,8% проти 45,7% у середньому за сукупністю) та нижчою — частка осіб, які мають повну вищу освіту або вчений ступінь (16,1% проти 22,4%). Ця відмінність значною мірою формується за рахунок сільської місцевості, де частка осіб з повною середньою та професійно-технічною освітою становить 60% від усієї сукупності багатодітних батьків. Однак це не набагато вище аналогічної частки для всієї сукупності опитаних жителів сільської місцевості (яка становить 57,5%). Щоправда, цей розрив дещо більший у міських поселеннях, адже тут частка осіб з повною середньою та професійно-технічною освітою серед усіх опитаних становить 40,8%. Частка ж осіб з повною вищою освітою практично однакова серед багатодітних у сільській місцевості та у міських поселеннях.

Розподіл респондентів з різною кількістю дітей за освітнім рівнем виглядає таким чином (рис. 3.5.7).

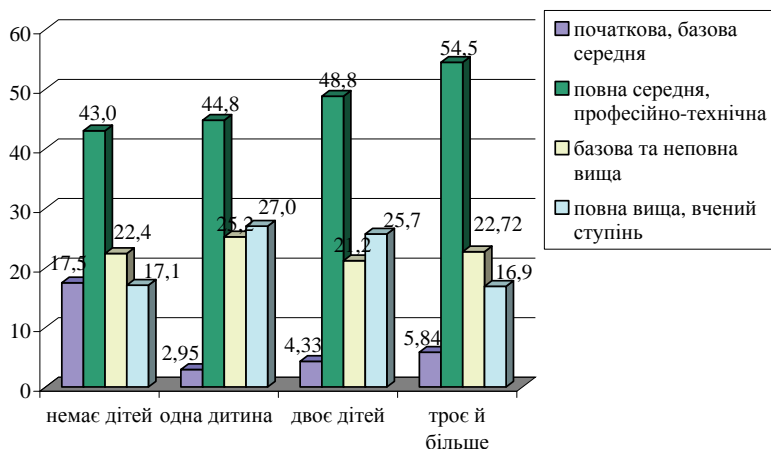

Рис. 3.5.7. Розподіл респондентів з різною кількістю дітей за освітнім рівнем, % (квітень 2008 р.)

Відмітною рисою даного розподілу є підвищення частки осіб з повною середньою та професійно-технічною освітою і зниження частки найосвіченіших зі збільшенням кількості наявних у респондентів дітей. Найбільш високу частку осіб з повною вищою освітою та вченим ступенем зафіксовано серед тих респондентів, які мають одну дитину або двоє дітей.

Подібні риси освітнього розподілу спостерігаються і щодо осіб, які вказали як заплановану кількість дітей троє й більше, з тією відмінністю (від реально багатодітних осіб), що у складі даного контингенту суттєвішою є частка осіб з повною вищою освітою — 25,2% і меншою — частка осіб з повною середньою та професійно-технічною освітою — 47,3%. У цілому ж склад за освітнім рівнем сукупності осіб, які вже стали багатодітними батьками, і тих, які ще тільки планують ними бути, не має значних відмінностей (табл. 3.5.1). У молодшому поколінні сільських респондентів помітним є зменшення частки потенційних багатодітних з порівняно нижчим освітнім рівнем (з повною загальною середньою та професійно-технічною освітою). Сподіваємось, згадане є свідченням того, що принаймні у сільській місцевості багатодітність є свідомим вибором більш освіченої частини населення.

Табл. 3.5.1. Розподіл багатодітних респондентів та тих, хто планує народити трьох і більше дітей, за віковими групами і рівнем освіти, %

	Опитані, які вказали наявну кількість дітей троє й більше		Опитані, які вказали заплановану кількість дітей троє й більше, віком			
			20–35 років		35 років і старші	
	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість
Початкова, базова середня освіта	5,6	6,1	2,5	8,0	3,3	3,0
Повна середня та професійно-технічна освіта	48,6	60,2	46,9	48,0	39,3	59,1
Базова і неповна вища	23,6	22,9	22,2	24,0	24,6	25,8
Повна вища, вчений ступінь	22,2	10,8	28,4	20,0	32,8	12,1
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Отже, в цілому рівень освіти багатодітних батьків суттєво не відрізняється від освіченості усієї сукупності респондентів. Це спростовує думку про те, що багатодітні батьки належать переважно до малоосвічених, а то й до маргінальних верств суспільства.

Соціально-професійний склад багатодітних респондентів. Ще одним показником, що поряд з рівнем освіти характеризує позиції багатодітних батьків у суспільній ієрархії, є їх розподіл за соціально-професійними групами. Найчисленнішою професійною групою серед багатодітних є ті, хто відніс себе до кваліфікованих працівників переважно фізичної праці (28,2%). Їх частка у складі багатодітних респондентів помітно вища у сільській місцевості (31%), ніж у міських поселеннях (25%). Вельми значною (близько 20%) є також частка домогосподарок, непрацюючих серед респондентів, які мають троє і більше дітей.

Серед міських багатодітних доволі вагомою виявилась і частка менеджерів та державних службовців середньої ланки, самозайнятих (18,1%). Кожен дев'ятий багатодітний міський респондент та десята частина багатодітних батьків на селі була представлена професійною групою «рядові спеціалісти та їх помічники». У сільській місцевості у складі багатодітних батьків доволі часто зустрічаються також напів-і некваліфіковані працівники та безробітні. Підсумовуючи, можна констатувати, що для багатодітних батьків дещо більшою мірою характерна зайнятість переважно фізичною працею, однак при цьому в містах значна частина багатодітних пов'язана з розумовою працею (в тому числі з переважно адміністративною діяльністю).

Матеріальне становище багатодітних сімей. Про матеріальне становище цих сімей на загальному тлі (за самооцінкою респондентів) дозволяє судити рис. 3.5.8. Як бачимо, самооцінка матеріального становища багатодітних сімей доволі висока, як і відповідна самооцінка для всіх респондентів. Більшість багатодітних відносить себе до середнього прошарку — 53,2% проти ще більшої частки таких серед усіх респондентів (61,3%).

Водночас серед багатодітних респондентів значною є й частка тих, які віднесли себе до прошарку нижче середнього (28,2%). При цьому частка осіб, які віднесли себе до цієї групи, як і до ще нижчих прошарків, у багатодітних респондентів є вищою, ніж у всій сукупності опитаних.

У розподілі міських і сільських респондентів за самооцінкою матеріального становища видно, що сільські жителі, з одного боку, більш схильні вважати себе середнім прошарком (56% проти 50% у міських поселеннях), з іншого — тут відчутно вища частка представників низьких прошарків (у сумі вони становлять 16,6%, тоді як у міських поселеннях — 9,8%) (рис. 3.5.9).

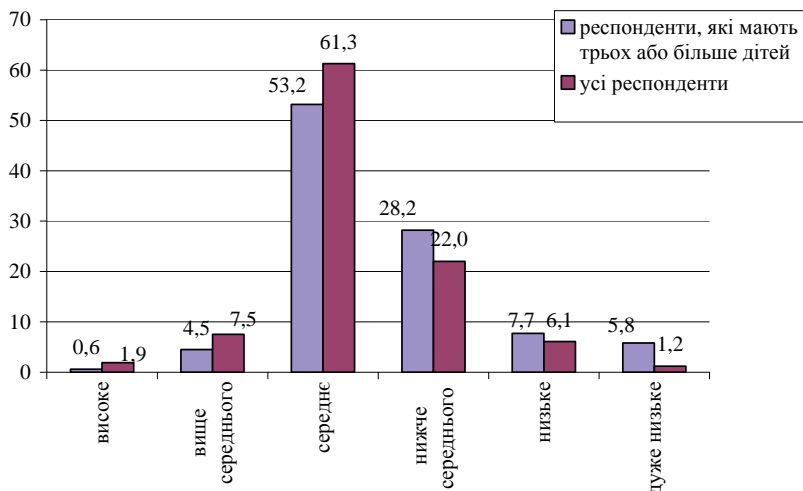

Рис. 3.5.8. Матеріальне становище багатодітних сімей (за самооцінкою) та всіх респондентів, % (квітень 2008 р.)

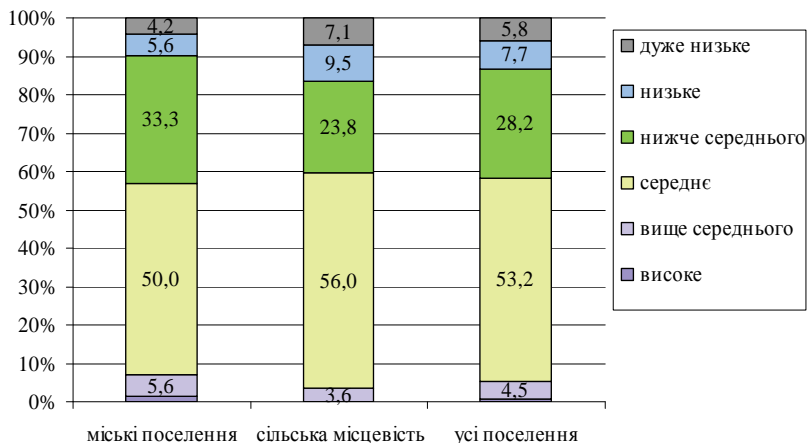

Рис. 3.5.9. Розподіл багатодітних респондентів за самооцінкою матеріального становища у розрізі типу поселення, % (квітень 2008 р.)

Отже, більшість багатодітних сімей не відносить себе до нижчих прошарків і оцінює своє матеріальне (та й соціальне) становище як середнє. Водночас за більш об'єктивними оцінками матеріально-фінансового становища (достатність коштів для задоволення окремих потреб) вимальовується дещо інша картина (рис. 3.5.10 і 3.5.11).

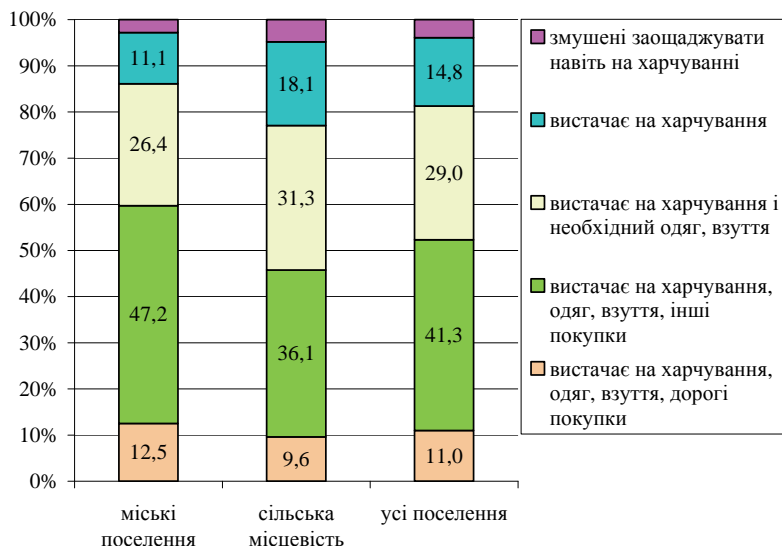

Рис. 3.5.10. Розподіл багатодітних респондентів за матеріально-фінансовим становищем їхніх сімей, % (квітень 2008 р.)

Розподіл багатодітних респондентів за фінансовими можливостями показує, що дозволити собі дорогі покупки можуть тільки 11% від їх загальної кількості. Слід зазначити при цьому, що в категорію «дорогі покупки» входять такі речі як телевізор і холодильник, які вже давно не є предметами розкоші. Більшості багатодітних сімей доходів вистачає на продукти харчування, одяг, взуття і недорогі покупки (41,3%). Ця група респондентів, як і попередня, є численнішою у міських поселеннях, ніж у сільській місцевості. У селах же переважають багатодітні респонденти з нижчих (за ознакою фінансового стану) категорій. Так, доволі вагомою є частка осіб, яким вистачає коштів тільки на харчування — 18,1% у сільській місцевості проти 11,1% — у міських поселеннях. Численною серед усіх багатодітних респондентів є сукупність осіб, яким вистачає

грошей лише на харчування, одяг та взуття — 31,3% у сільській місцевості та 26,4% у міських поселеннях.

Порівняння становища багатодітних та інших категорій респондентів (за наявною кількістю дітей) демонструє таку картину (рис. 3.5.11).

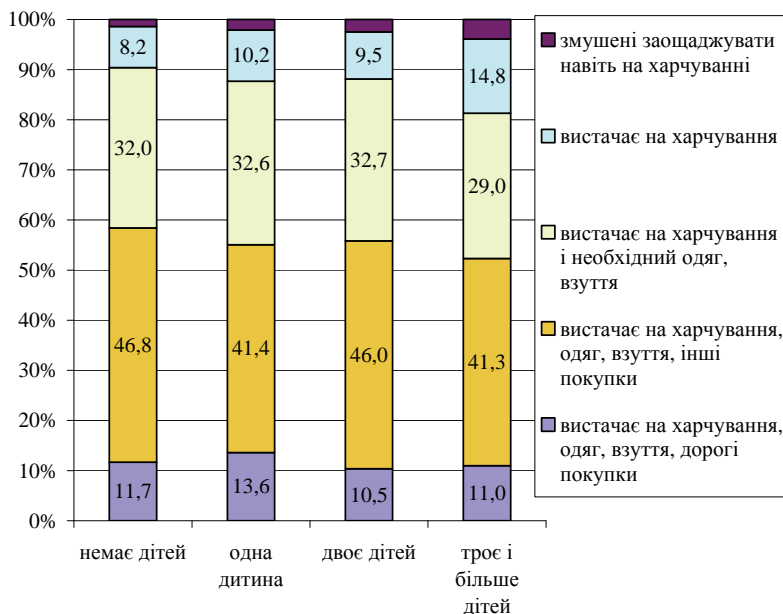

Рис. 3.5.11. Матеріально-фінансове становище респондентів з різною кількістю наявних дітей (квітень 2008 р.)

Як бачимо, за цими оцінками становище респондентів, які мають двоє дітей і однодітних, особливо не відрізняється, але у складі респондентів з трьома і більшою кількістю дітей значно зростає частка малозабезпечених, тобто тих, кому вистачає коштів лише на харчування і тих, хто змушений заощаджувати на ньому.

Про нинішнє матеріальне становище (за запропонованими критеріями) тих респондентів, які планують стати багатодітними, дають

змогу судити показники, наведені у табл. 3.5.2 та 3.5.3. Як видно з табл. 3.5.2, найбільш налаштовані на багатодітність особи відносять себе до середнього прошарку населення, і в молодших поколіннях це більш відчутно, ніж у старших. У сільській місцевості доволі значною є частка осіб з низьким матеріальним становищем, які виявили бажання бути багатодітними (18,2% серед осіб старших 35 років). Саме їх можна вважати тією категорією населення, матеріальна підтримка якої сприятиме більш повній реалізації відповідних дітородних установок. Тож заходами щодо покращання їх матеріального становища можна певною мірою вплинути на загальне становище з народжуваністю в Україні.

Табл. 3.5.2. Розподіл осіб, які планують мати троє або більше дітей, і багатодітних батьків за матеріальним становищем, %

	Опитані, які вказали наявну кількість дітей троє і більше		Опитані, які вказали заплановану кількість дітей троє і більше, віком			
			20–35 років		35 років і старше	
	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість
Високе	1,4	0,0	1,2	0,0	3,2	0,0
Вище середнього	5,6	3,6	4,9	6,1	4,8	3,0
Середнє	50,0	56,0	64,6	61,2	56,5	53,0
Нижче середнього	33,2	23,8	23,2	20,4	25,8	25,8
Низьке	9,8	16,6	6,1	12,3	9,7	18,2
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

У цілому ж із цих даних (як і з наведених раніше у підрозділі 3.4) можна зробити висновок, що особи з порівняно невисоким матеріальним становищем більше налаштовані на багатодітність ніж ті, хто вважає себе відносно заможним. Отже, матеріальне благополуччя далеко не завжди сприяє виникненню бажання стати багатодітними батьками. Схильність до багатодітності набагато більшою мірою залежить від внутрішнього світу людини, ніж від її матеріального становища.

Табл. 3.5.3. Розподіл осіб, які планують мати троє або більше дітей, і багатодітних батьків за фінансовими можливостями, %

	Опитані, які вказали наявну кількість дітей троє й більше		Опитані, які вказали заплановану кількість дітей троє і більше, віком			
			20–35 років		35 років і старше	
	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість
Вистачає грошей на харчування, одяг, взуття, дорогі покупки	12,5	9,6	14,9	14,0	16,4	4,6
Вистачає на харчування, одяг, взуття, інші покупки	47,2	36,1	45,0	42,0	47,5	43,1
Вистачає на харчування і необхідний одяг, взуття	26,4	31,3	31,3	30,0	23,0	30,8
Вистачає на харчування	11,1	18,2	3,8	12,0	9,8	15,4
Змушені заощаджувати навіть на харчуванні	2,8	4,8	5,0	2,0	3,3	6,1
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Показники, наведені у табл. 3.5.3 засвідчують, що серед налаштованих на багатодітність доволі багато осіб, які знаходяться у центральній частині розподілу за фінансовими можливостями. Якщо у міських поселеннях серед потенційних багатодітних помітною є частка відносно заможних осіб, які можуть дозволити собі дорогі покупки, то у сільській місцевості порівняно висока питома вага осіб, яким вистачає грошей тільки на харчування. З віком частка більш забезпечених респондентів серед налаштованих на багатодітність підвищується, а малозабезпечених — зменшується. Це може свідчити про вплив матеріальних труднощів на дітородні установки — стикнувшись з ними у більш старшому віці частина тих, хто планував стати багатодітним, відмовляється від своїх намірів.

Багатодітні сім'ї з неповнолітніми дітьми. Ця категорія сімей є дуже чутливою до різного роду соціально-економічних негараздів. Особи, які мають неповнолітніх дітей, у сукупності респондентів становили дещо менше половини загалу багатодітних, тобто це досить вагома частка. Хоча те, що все-таки більша частина багатодітних батьків має вже тільки повнолітніх дорослих дітей, опосередковано свідчить про непопулярність багатодітності серед населення у сучасних соціально-економічних умовах.

Найпершою відмітною рисою багатодітних сімей з неповнолітніми дітьми є дещо нижча самооцінка свого матеріального становища. Тут значно вища частка тих респондентів, які відносять себе до прошарку нижче середнього — 35% (серед усіх багатодітних до цієї групи себе відносять 28%). Якщо врахувати ту обставину, що населенню України притаманне критичне ставлення до свого матеріального становища (якщо брати фінансові можливості) і водночас певне завищення свого соціального статусу, то можна стверджувати, що багатодітні респонденти з неповнолітніми дітьми більш схильні вважати себе малозабезпеченою категорією населення, ніж решта.

Набагато скромніші у багатодітних з неповнолітніми дітьми також і власне оцінки свого фінансового становища. Частка сімей, яким вистачає грошей тільки на харчування, становить 18,5%, а у сільській місцевості — 20% (у загалі багатодітних — 14,8%). Суттєвішою є й частка осіб, яким вистачає коштів лише на харчування і одяг — 35,4% (у цілому серед багатодітних респондентів — 29%). Відповідно меншою є питома вага відносно забезпечених сімей, які, крім одягу і харчування, можуть собі дозволити й інші покупки. Все це свідчить про те, що багатодітні сім'ї з неповнолітніми дітьми є малозабезпеченою категорією населення, яка потребує допомоги. Це підтверджується і об'єктивними показниками, отриманими на основі даних обстежень умов життя домогосподарств (які проводяться Держкомстатом України). Так, рівень бідності (за відносним критерієм) серед домогосподарств з трьома і більшою кількістю дітей в Україні у 2007 р. становив 64,6% проти 27,3% — для усієї сукупності домогосподарств України та домогосподарств з однією дитиною, 40,6% — для домогосподарств з двома дітьми. Тобто реально рівень бідності багатодітних сімей є помітно вищим, ніж інших домогосподарств в Україні.

Щодо інших характеристик респондентів, які мають троє або більше неповнолітніх дітей, то вони не особливо відрізняються від загальної сукупності багатодітних. Вони також переважно релігійні (87,9%), працюють в основному на посадах рядових виконавців (так, серед них 22% кваліфікованих працівників фізичної праці і 17% рядових спеціалістів).

Задоволеність життям, відчуття щастя. Як заключну характеристику багатодітних респондентів розглянемо ступінь їх задоволеності обставинами власного життя, притаманність відчуття щастя.

Як це видно з рис. 3.5.12, члени багатодітних сімей не схильні вважати себе менш щасливими порівняно з рештою опитаних. Вельми подібний розподіл багатодітних та інших респондентів за мірою задоволення обставинами власного життя свідчить про схожі життєві погляди й притаманність певного оптимізму. Багатодітні батьки так само сприймають світ, як і решта респондентів, і принаймні абсолютно не схильні вважати себе нещасливими.

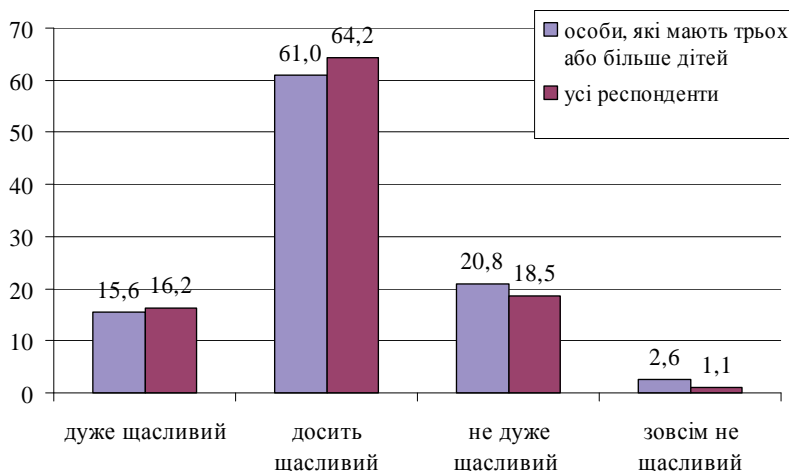

Рис. 3.5.12. Розподіл усіх і багатодітних респондентів за відповіддю на запитання «Чи можете сказати, що Ви щасливі?», % (квітень 2008 р.)

Слід зазначити також, що серед багатодітних респондентів з неповнолітніми дітьми тих, хто вважає себе *щасливим* і *дуже щасливим* у цілому більше, ніж серед усіх багатодітних батьків, а також і порівняно з усіма респондентами. Звертає на себе увагу те, що багатодітні батьки неповнолітніх дітей, які живуть в містах, у цілому демонструють найвищу частку тих, хто вважає себе дуже щасливим. Мабуть, дійсно ці люди знаходять сенс свого життя в дітях і отримують задоволення від спілкування з ними.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що багатодітні сім'ї є органічною складовою сучасного українського суспільства. Багатодітні батьки вирізняються високим ступенем релігійності, їхнє матеріальне становище досить складне, але насамперед — унаслідок загальної соціально-економічної ситуації в Україні, а потім уже — через власне багатодітність. Члени багатодітних сімей залучені в систему освіти, а багатодітні батьки зайняті у різних видах економічної діяльності нарівні з рештою населення. Вони не вважають себе представниками нижніх верств населення, хоча визнають наявність фінансових і матеріальних проблем. Задоволеність обставинами власного життя у них доволі висока.

Маємо також підстави для висновку, що потреба населення у багатодітності більшою мірою задовольняється, ніж не задовольняється. Особистісні фактори врешті-решт відіграють більш вагомий роль, ніж матеріальні.

Відмирання традицій масової багатодітності в Україні вже відбулося, і підстав для більш широкого розповсюдження багатодітності у майбутньому немає. Основна демополітична мета держави щодо багатодітності — забезпечення достойних умов народження і виховання дітей у тих нечисленних багатодітних сім'ях, які є невід'ємною складовою сучасного суспільства, та створення можливостей для якомога повнішого задоволення існуючих дітородних установок населення.

3.6. Причини соціального сирітства та ставлення населення до питання опіки й усиновлення дітей, позбавлених батьківського піклування

Одним з актуальних питань сучасної соціальної політики в Україні є підтримка дітей, які залишилися без батьківської опіки. Упродовж останніх років відбувається реформування системи опіки, розвиток сімейних форм виховання, посилення роботи з кризовими сім'ями. Але проблеми соціального сирітства, безпритульності та бездоглядності дітей потребують не лише заходів на рівні органів виконавчої влади, а й активного залучення громади та підтримки суспільства у цілому.

Як свідчать результати опитування, чинниками поширення соціального сирітства, бездоглядності та безпритульності дітей у нашій країні, є перш за все дисфункційність сімей — зловживання батьків алкоголем та наркотичними засобами (70%), безвідповідальне ставлення батьків до своїх обов'язків (62%), поширення насильства та жорстокості

у сім'ї (26%), злочинна діяльність батьків (17%). Разом з тим, 39% респондентів вказали на бідність сімей з дітьми, 24% — на падіння моральності серед населення та 17% — на відсутність дієвих соціальних програм державної підтримки сімей з дітьми. На сирітство через смерть батьків або одного з них вказали 11% (табл. 3.6.1).

Табл. 3.6.1. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Які найбільш суттєві причини поширення соціального сирітства, безпритульності та бездоглядності дітей в Україні?», %

Зловживання батьків алкоголем і наркотичними засобами	70
Безвідповідальне ставлення батьків до виконання своїх обов'язків	62
Бідність сімей з дітьми	39
Поширення насильства та жорстокості у сім'ї	26
Зниження рівня моральності серед населення	24
Відсутність дієвих соціальних програм державної підтримки сімей з дітьми	17
Злочинна діяльність батьків	17
Поширення сирітства дітей унаслідок смерті батьків/одного з батьків	11
Психічні захворювання	4,5

Сума відповідей респондентів перевищує 100%, бо респондент міг обрати кілька варіантів відповідей

Як засвідчує опитування, серед населення України віком 15–49 років переважає думка про те, що дітям, позбавленим батьківської опіки, слід насамперед надавати можливість бути всиновленими (61%), виховуватися у прийомних сім'ях (66%) або дитячих будинках сімейного типу (44%), на противагу перебуванню в державних установах (дитячі будинки, інтернати тощо). При цьому саме усиновлення громадянами України набуло найбільшої підтримки як найкраща форма (див. «перший вибір» у табл. 3.6.2).

Табл. 3.6.2. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Як Ви вважаєте, яка форма влаштування є якнайкращою для дітей, позбавлених батьківської опіки?», %

Серед усіх опитаних	Перший вибір	Другий вибір	Сума від- повідей
1. Усиновлення громадянами України	41	20	61
2. Прийомна сім'я	32	34	66
3. Дитячий будинок сімейного типу	17	27	44
5. Усиновлення іноземними громадянами	6	11	17
4. Виховання дітей у спеціалізованих за- кладах: школи-інтернати, дитячі будин- ки, будинки дитини	4	8	12
Серед тих, хто припускає можливість усиновлення/встановлення опіки	Перший вибір	Другий вибір	Сума від- повідей
1. Усиновлення громадянами України	52	22	74
2. Прийомна сім'я	33	40	74
3. Дитячий будинок сімейного типу	10	23	33
5. Усиновлення іноземними громадянами	4	12	16
4. Виховання дітей у спеціалізованих за- кладах: школи-інтернати, дитячі будин- ки, будинки дитини	2	3	5
Серед тих, хто обговорював питання усиновлення/опіки	Перший вибір	Другий вибір	Сума від- повідей
1. Усиновлення громадянами України	49	20	69
2. Прийомна сім'я	32	37	69
3. Дитячий будинок сімейного типу	12	27	39
5. Усиновлення іноземними громадянами	4	12	16
4. Виховання дітей у спеціалізованих за- кладах: школи-інтернати, дитячі будин- ки, будинки дитини	3	4	6

Сума відповідей респондентів перевищує 100%, бо респондент міг обрати кілька варіантів відповідей

Найменшим схваленням серед дорослого населення користуються варіанти усиновлення дітей, позбавлених опіки, іноземними громадянами (вважають найкращим варіантом 6%, а допускають за результатами двох можливих виборів варіантів — 17%) та їх виховання у дитячих будинках / інтернатах (4% вказали як перший вибір і 12% — як сума двох виборів).

Слід підкреслити, що серед тих, хто припускає можливість усиновлення дитини у свою сім'ю або опіки над дитиною-сиротою, такі форми виховання дітей, позбавлених батьківської опіки, як усиновлення або прийомна сім'я, мають більш високий рівень підтримки, а виховання дітей у спеціальних закладах — менший.

Майже п'ята частина опитаних допускають, що вони самі могли б взяти під опіку дитину, яка потребує батьківської опіки, або організувати дитячий будинок сімейного типу (табл. 3.6.3). На загал, дещо більшою мірою допускають для себе можливість усиновити / взяти під опіку дитину жінки, люди молодшої вікової категорії (до 30 років), ті, хто має вищу освіту та вищий рівень добробуту.

Табл. 3.6.3. Розподіл респондентів за відповіддю на запитання «Чи допускаєте можливість, що Ви самі усиновите / візьмете під опіку дитину, позбавлену батьківської опіки, або організуєте дитячий будинок сімейного типу?», %

	Усі	Стать		Вік (років)						
		чол.	жін.	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49
1. Так	19	16	21	23	22	23	17	18	16	14
2. Ні	81	84	70	77	78	77	83	82	84	86

Частина тих, хто зазначив, що в сім'ї обговорювалися такі питання, практично вдвічі менша від тих, хто припускає таку можливість — 11% опитаних. При цьому у віковій групі старше 25 років — це близько 14%. Жінки частіше за чоловіків зазначили, що таке питання обговорювалось у сім'ї (табл. 3.6.4).

Табл. 3.6.4. Розподіл респондентів за відповіддю на запитання «Чи коли-небудь обговорювалася у Вашій сім'ї можливість взяти на виховання дитину, яка залишилася без батьківського піклування?», %

	Усі	Стать		Вік (років)						
		чол.	жін.	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49
1. Так	11	9	13	4	7	14	12	14	14	14
2. Ні, ніколи	89	91	87	96	93	86	88	86	86	86

Державна політика розвитку сімейних форм виховання має враховувати громадську думку, яка наголошує, що для зацікавленості громадян необхідно поруч із загальними заходами щодо підвищення рівня життя (55%) запровадити спеціальні дії щодо морального стимулювання, формування значущості прийняття дитини-сироти в сім'ю на виховання (46%), забезпечення достатнього рівня оплати такої діяльності (32%), а також належний соціальний супровід (психологічну та педагогічну допомогу батькам) (29%). Більше чверті (29%) наголосили на необхідності забезпечення таємниці влаштування дитини в сім'ю. Кожний п'ятий (22%) зазначив важливість особистого прикладу представників еліти українського суспільства (табл. 3.6.5).

Табл. 3.6.5. Розподіл відповідей респондентів на запитання «На Вашу думку, що має підвищити зацікавленість громадян України до прийому на виховання в сім'ю дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування?», %

	Усі респонденти	Ті, хто припускає всиновлення	Ті, хто обговорював можливість усиновлення
Підвищення рівня матеріального забезпечення громадян	55	56	56
Підвищення соціальної значущості прийняття дитини-сироти у сім'ю на виховання	46	51	49
Достатній рівень оплати такої діяльності	32	29	31
Забезпечення таємниці влаштування дитини в сім'ю	29	32	31
Створення структур, які б надавали психологічну та педагогічну допомогу батькам у вихованні таких дітей	29	37	36
Особистий приклад громадян, які мають певну «вагу» в українському суспільстві (представники уряду, відомі політики, спортсмени, естрадні співаки тощо)	22	20	18

Сума відповідей респондентів перевищує 100%, бо респондент міг обрати декілька варіантів відповідей

Аналіз відповідей серед тих респондентів, які припускають для себе можливість всиновлення / прийняття під опіку та обговорювали ці пи-

тання, показує, що для них зростає актуальність створення структур, які б надавали психологічну і соціальну підтримку батькам у вихованні таких дітей, та підвищення соціальної значущості сімейного виховання дітей, які позбавлені батьківської опіки.

Ті, хто обрали варіант відповіді *«достатній рівень оплати такої діяльності»*, називали розмір такої оплати в межах від 300 до 6 000 грн. Середній рівень запиту сягнув 2,0–2,5 тис. грн, що співпадає з результатами відповідей дорослого населення стосовно достатнього для нормального життя рівня доходу з розрахунку на одного члена сім'ї (за результатами опитування у грудні 2007 р. у межах моніторингу громадської думки населення, який проводиться Українським інститутом соціальних досліджень і Центром «Соціальний моніторинг»).

Серед основних причин, через які люди не бажають або не готові усиновити чи взяти під опіку дитину — наявність власної дитини / дітей та відсутність можливості прийняття у сім'ю ще дитини / дітей (45%). Такий результат є непрямим свідченням того факту, що головною мотивацією до усиновлення в Україні залишається бездітність.

Для частини громадян перепорою до усиновлення є власний вік (19%) і стан здоров'я (4%). Разом з тим, значна частина населення (18%) не береться всиновлювати/брати під опіку дитину через недостатню фінансову підтримку з боку держави (зауважимо, що всиновлення, на відміну від опіки, взагалі не підлягає державному фінансуванню). Як і за результатами інших досліджень, стримуючий вплив матеріального чинника підтверджується і тим, що до всиновлення/опіки більшою мірою готові люди з вищим рівнем добробуту. Частина громадян (8,5%) вважають, що процедура оформлення документів є складною і це є для них бар'єром. Серед інших бар'єрних чинників — негативне ставлення до дітей, які перебувають в установах державної опіки (8%), небажання взагалі займатися вихованням дітей (7%), небажання чоловіка / дружини (7%), недостатній рівень соціальних послуг (7%), брак інформації з цього питання (6%) та інші (див. табл. 3.6.6). Слід зазначити, що 11% респондентів відповіли, що вони ніколи не замислювалися над питанням щодо бар'єрів.

Аналіз відповідей серед тих респондентів, які припускають для себе можливість усиновлення/прийняття під опіку й обговорювали ці питання, більш точно дозволяє визначити чинники не на «загалі», а серед прошарку тих, кого можна розглядати як реальний потенціал для поширення сімейних форм виховання для дітей, які позбавлені батьківської опіки. Отже, фінансова підтримка набуває ваги головно-го фактора. Крім того, важливим є спрощення процедури оформлення

документів або надання допомоги сім'ям у цьому питанні та розвиток системи доступних соціальних послуг. Зростає також важливість чинника надання адекватної і достатньої інформації про можливість опіки та усиновлення.

**Табл. 3.6.6. Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Що для Вас є вагомими перепонами, щоб усиновити / взяти під
опіку дитину?», %**

Перепони	Усі респонденти	Ті, хто припускає всиновлення	Ті, хто обговорював можливість усиновлення
у мене є свої діти і немає можливості щодо усиновлення/опіки ще дитини/дітей	45	25	38
я не можу усиновити/взяти під опіку через свій вік	19	22	16
недостатня фінансова підтримка з боку держави	18	31	35
дуже складна процедура оформлення документів на усиновлення/опіку	8,5	17	22
у мене негативне ставлення до дітей, які перебувають в органах опіки (дитячих будинках/інтернатах)	8	4	6
я не хочу займатися вихованням дітей	7	3	3
мій партнер (чоловік/дружина) не згоден/а на усиновлення/встановлення опіки	7	7	9
недостатньо соціальних послуг (дитячі садки, школи, лікарні)	7	11	13
бракує інформації про можливість усиновлення/встановлення опіки	6	17	16
мені заважає те, що говоритимуть у суспільстві про усиновлену/взяту під опіку дитину	5	7	9
я не можу усиновити/взяти під опіку за станом здоров'я	4	4	8
ніколи не розмірковував/ла з цього приводу	11	8	2

Сума відповідей респондентів перевищує 100%, тому що респондент міг обрати декілька варіантів відповіді

Отже, на рівні поглядів населення умови для розвитку в Україні сімейних форм виховання дітей, позбавлених батьківської опіки, досить сприятливі: усиновлення громадянами України та прийомна сім'я більшістю населення вважається найкращою формою опіки для дітей, позбавлених батьківської опіки; трохи менше половини населення вважають найкращою формою опіки дитячий будинок сімейного типу.

Загалом, припускають для себе можливість того, що вони могли б усиновити або взяти під опіку дитину близько 19% населення віком 15–49 років, а реально обговорювали цей крок — 14% серед населення вікової групи 25–49 років. Дещо більшою мірою допускають для себе цю можливість ті жінки, які мають вищу освіту і вищий рівень добробуту.

Серед низки причин або перешкод, через які люди не бажають або не мають можливості всиновлювати чи брати під опіку дітей, позбавлених батьківської опіки, що їх необхідно враховувати під час формування та вдосконалення державної соціальної політики — недостатній рівень фінансової підтримки таких сімей; низький рівень соціальної значущості прийняття дитини в сім'ю на виховання, з одного боку, та відсутність таємниці усиновлення, з іншого; недостатній рівень відповідних соціальних послуг і соціального супроводу таких сімей; брак інформації щодо можливостей усиновлення та взяття під опіку; потреба у допомозі при оформленні документів.

IV. ВПЛИВ СІМЕЙНОЇ І ПРОНАТАЛІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА ДЕМОГРАФІЧНУ СИТУАЦІЮ

4.1. Оцінка населенням можливостей і результатів здійснення демографічної політики

Окремий блок питань обстеження було присвячено проблемам формування демографічної політики в Україні: виявленню думок респондентів з приводу ролі держави у регулюванні демографічної поведінки, ставлення респондентів до здійснюваних заходів соціально-демографічної політики, їх побажань стосовно вдосконалення і розвитку сімейної політики тощо.

Як показали результати опитування, більшість респондентів визнають роль держави у регулюванні і стимулюванні дітородної активності населення і є прихильниками її активних дій у царині сімейної політики (рис. 4.1.1).

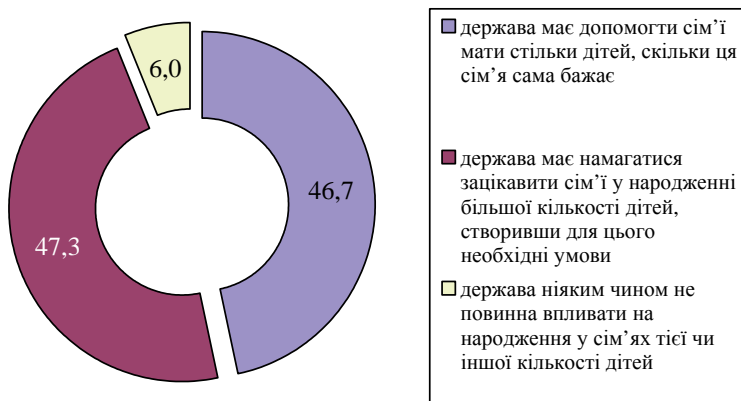

Рис. 4.1.1. Розподіл респондентів за оцінкою ролі держави у регулюванні дітородної активності населення, % (квітень 2008 р.)

За загального незначного переважання у складі респондентів тих, хто наполягає на пронаталістській спрямованості державної політики⁹⁸,

⁹⁸ Її націленості на народження більшої кількості дітей.

серед респондентів молодших вікових груп, а також у складі жінок (порівняно з чоловіками) дещо більшою є частка опитаних, які покладаються на дітородний вибір сімей і вважають, що держава має сприяти його реалізації. Що ж до невеликої групи опитаних, на думку яких держава жодним чином не повинна впливати на народження у сім'ях тієї чи іншої кількості дітей, то серед них дещо підвищеним є «представництво» чоловіків, молоді та осіб, які за шлюбним станом відносяться до овдовілих, а також респондентів, які вирізняються кращим матеріальним становищем.

Принципово важливою уявляється нам оцінка респондентами тих факторів змін в умовах життя або у демографічній політиці, які здатні найбільшою мірою сприяти підвищенню народжуваності в країні. У цьому сенсі якнайбільше прихильників виявилось у такого чинника, як *«підвищення рівня оплати праці»*, що уявляється цілком закономірним з огляду на низькі стандарти оплати праці в Україні, підвищений рівень бідності сімей з дітьми та поширеність феномена бідності працюючого населення. Серед інших факторів–лідерів за сумою набраних голосів респондентів виділяється також *«поліпшення житлових умов населення»*. *«Створення сприятливих умов для поєднання професійної зайнятості з материнством»* як чинник підвищення дітородної активності населення набрав удвічі менше голосів, ніж фактор *«поліпшення житлових умов»*, і майже втричі менше, ніж фактор *«підвищення оплати праці»*, однак при цьому виявився третім у трійці лідерів серед обраних респондентами чинників підвищення народжуваності в Україні. З порівняно невеликим відривом від нього йдуть також фактори *«збільшення одноразової допомоги при народженні дитини»*; *«запровадження вагомих податкових пільг для сімей з дітьми»* та *«запровадження щомісячних допомог на дітей (до повноліття) усім сім'ям»* (табл. 4.1.1).

Крім тих факторів, які пов'язані з поліпшенням економічного становища і житлових умов населення (як шляхом підвищення рівня самозабезпечення, так і через систему державних допомог), респонденти помітну роль у підвищенні дітородної активності відводять також тим заходам, що «здешевлюють» утримання дітей для батьків (сім'ї) і водночас полегшують піклування про них та поліпшують його якість (виховання, навчання, медичне обслуговування тощо). Так, доволі відчутна частка опитаних обрала з запропонованих такі фактори, як збереження безкоштовної середньої і вищої освіти та підвищення її якості, розширення мережі дитячих дошкільних закладів і поліпшення якості їх послуг та підвищення доступності якісного медичного обслуговування для дітей.

Табл. 4.1.1. Думки респондентів щодо основних чинників підвищення дітородної активності населення в Україні, % (квітень 2008 р.)

Фактори	Частка респондентів, які обрали даний фактор, %	Рангове місце фактора
підвищення рівня оплати праці	68,6	I
запровадження вагомих податкових пільг для сімей з дітьми	21,0	V
збільшення одноразової допомоги при народженні дитини	21,8	IV
розширення мережі дитячих дошкільних закладів та поліпшення якості їх послуг	16,3	VIII
створення умов для успішного поєднання професійної зайнятості з материнством (батьківством)	23,4	III
поліпшення житлових умов	47,3	II
збільшення адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми	11,5	X
підвищення соціального престижу батьківства і материнства, формування дружнього до сімей з дітьми соціального середовища	11,2	XI
збереження безкоштовної середньої і вищої освіти та підвищення її якості	18,5	VII
підвищення доступності якісного медичного обслуговування для дітей	14,2	IX
запровадження щомісячних допомог на дітей (до повноліття) усім сім'ям	20,5	VI
інформаційно-просвітницька діяльність, спрямована на формування установок на народження двох-трьох дітей	1,8	XII

Сума часток не дає 100%, оскільки респонденти обирали три варіанти відповіді

Водночас, як бачимо, поки вагомою лишається значущість соціально-економічних антимотивів дітонародження (що засвідчують і представлені раніше відповіді респондентів стосовно перепоно до народження бажаної кількості дітей, відкладання народжень тощо), факторам соціально-психологічного впливу (підвищення соціального престижу батьківства і материнства, інформаційно-просвітницька діяльність пронаталістського спрямування), що можуть сприяти підвищенню дітородної активності населення, опитані відводять незначну роль.

Слід вказати також на певні міжпоселенські відмінності щодо уявлень респондентів про фактори можливого підвищення дітородної активності. Так, сільські респонденти порівняно з городянами ще більшу роль (фактично виключну — близько 3/4 усіх варіантів відповідей) відводять підвищенню рівня оплати праці, відносно більша їх частка наполягає на збереженні безкоштовної освіти та поліпшенню її якості, на підвищенні доступності якісного медичного обслуговування⁹⁹, а також на запровадженні щомісячних допомог на дітей. Порівняно більш значущим уявляється селянам також підвищення соціального престижу батьківства і материнства та інформаційно-просвітницька діяльність, спрямована на формування бажаних репродуктивних установок. На цьому тлі городяни відносно більшу роль відводять поліпшенню житлових умов, створенню умов для поєднання професійної зайнятості з материнством (батьківством), запровадженню вагомих податкових пільг та збільшенню існуючих допомог сім'ям з дітьми (одноразової при народженні, малозабезпеченим сім'ям тощо).

Половина респондентів вважає, що в міру поліпшення матеріально-побутових умов життя можна очікувати підвищення дітородної активності населення в Україні, та ще майже 2/5 опитаних вважають, що це підвищення матиме місце, однак буде незначним (рис. 4.1.2). Показово, що найбільш оптимістично щодо підвищення дітородної активності налаштовані саме сільські респонденти (особливо бідні їх верстви). Підвищену частку позитивних відповідей на дане питання продемонстрували також особи з порівняно низьким освітнім рівнем, соціальні групи безробітних та непрацюючих, домогосподарок.

⁹⁹ Що видається цілком природним з огляду на особливу гостроту проблем доступу сільського населення до якісних соціальних послуг.

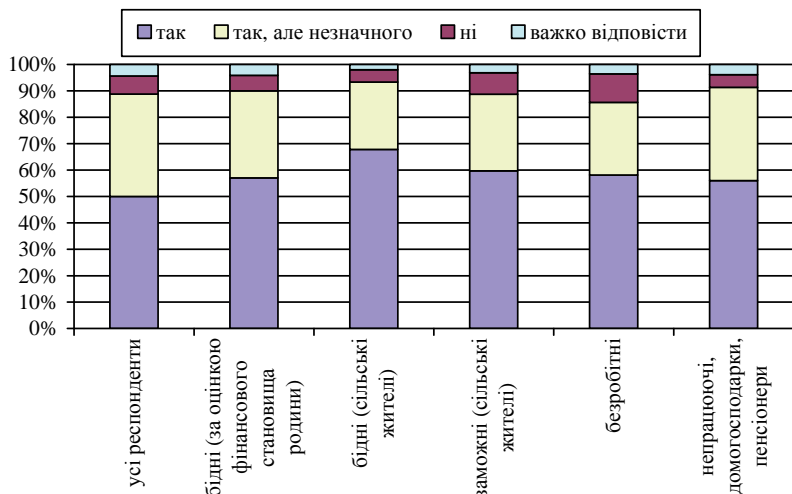

Рис. 4.1.2. Розподіл окремих категорій респондентів за варіантами відповіді на запитання «Чи можна очікувати підвищення народжуваності у нашій країні в міру поліпшення матеріально-побутових умов життя населення?», % (квітень 2008 р.)

Відповіді респондентів на запитання «**Чи вплинуло запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини на Ваші плани стосовно кількості дітей у сім'ї?**» засвідчують, що вплив цього заходу демографічної політики поширився на невелику частину осіб дітородного віку. Так, стверджувальну відповідь на дане запитання дали дещо більше 14% жінок та понад 12% чоловіків (13% опитаних городян і майже 14% сільських респондентів).

Більша частина респондентів, які визнали, що запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини вплинуло на їх плани стосовно кількості дітей у сім'ї, майже порівну розподілилась між тими, у кого вже народилась дитина за період після введення даної допомоги (майже 1/3), та тими, хто заявив, що планує народити дитину через два-три роки (дещо більше 35%). Чекає на народження дитини у цьому році десята частина тих респондентів, які дали позитивну відповідь на питання щодо впливу запровадження вагової одноразової допомоги на їх дітородні плани. При цьому серед бездітних респондентів, які визнали вплив даного демополітичного заходу на свої дітородні плани, значна частина планує народити дитину через два-три роки, помітно менша — чекає на народження дитини у цьому році. У складі тих, хто нині має

одну дитину, близько третини визнали, що вплив одноразової допомоги при народженні дитини на їх дітородні плани виявився саме в тому, що вони народили цю дитину після запровадження допомоги; однак більш вагома частина цих однодітних респондентів (близько 45%) також заявила, що планує народити дитину через два-три роки. Ті, хто народив другу дитину після введення вагової одноразової допомоги при народженні, домінують саме серед дводітних респондентів, котрі визнали вплив даного демополітичного заходу на свої дітородні плани. Фактично те ж саме можна констатувати і стосовно багатодітних нині респондентів (тих, хто після введення допомоги народив третю, четверту або ж дитину більш високої черговості). Цікавим фактом, який підтверджує загальні закономірності формування багатодітності, є той, що серед невеликої групи багатодітних респондентів, які мають четверо і більше дітей і при цьому визнали вплив одноразової допомоги на свої дітородні плани, більше третини вказали, що планують ще народити дитину через два-три роки.

Аналіз впливу заходів щодо запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини на різні групи населення, які різняться за матеріальним становищем, соціальним станом тощо показує, що порівняно частіше визнають вплив даного заходу на свої дітородні плани представники середніх і лише почасти — низькодоходних (статусних) груп населення, ніж ті групи, які «розташовані» на протилежних «полюсах» стратифікаційної піраміди (найбідніші¹⁰⁰ та заможні (й високостатусні)).

Незалежно від конкретного впливу одноразової допомоги на дітородні плани респондентів більшість з них (майже 3/4) вважає витрати держави на збільшення цієї допомоги *виправданими*. Прихильники державних витрат на одноразову допомогу при народженні дитини доволі рівномірно розділились на тих, хто сподівається на демографічний ефект запровадження даної допомоги, тобто вважає, що це сприятиме підвищенню народжуваності в країні (48%), та осіб, які вважають, що витрати на одноразову допомогу дають соціальний ефект, тобто сприятимуть поліпшенню матеріального становища сімей з дітьми (52% прихильників). Із тієї частини (а саме — чверті) респондентів, які критично або й негативно оцінюють збільшення державних витрат на одноразову допомогу при народженні дитини, дещо менше половини вважає, що ці *витрати не зовсім виправдані*, кошти краще було б спрямувати на інші заходи по стимулюванню дітородної активності; троє з кожних

¹⁰⁰ Численних матеріальних проблем цих верств населення запровадження даної допомоги, думається, не здатне вирішити.

десяти вважає витрати *невиправданими*, оскільки вони суттєво не впливають на дітородну активність; решта — оцінює дані витрати як *зовсім невиправдані, такі, що можуть мати негативні наслідки*, або має іншу думку з цього приводу. Слід зазначити, що серед найбільш освічених верств населення (тих, які мають повну вищу освіту, науковий ступінь), серед професіоналів, зайнятих висококваліфікованою розумовою працею, та у складі більш заможних респондентів частка прихильників нинішньої одноразової допомоги при народженні дитини і особливо тих, хто вважає, що витрати на неї сприятимуть підвищенню народжуваності, є помітно меншою (а частка критично налаштованих — більшою), ніж серед респондентів без вищої освіти і тих, хто має низькі та середні доходи.

У рамках обстеження було здійснено також спробу виявити думки і пропозиції населення щодо поліпшення системи державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми, для чого респондентам було поставлено відповідне «відкрите» запитання: **«Які Ваші пропозиції щодо поліпшення державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми?»**¹⁰¹. За сумарною кількістю набраних голосів (відповідей) «лідерство» між собою поділили два варіанти відповідей: найбільш загальний — *«матеріальна підтримка держави»* та більш конкретна пропозиція щодо запровадження *щомісячної допомоги на дітей* (до повноліття). На наступному місці (з невеликим відривом) опинився варіант відповіді *«зробити доступним житло»*, четверту позицію посіло *«підвищення рівня оплати праці»*, за ним майже рівнозначні позиції зайняли *«безплатна медицина»* і *«безплатна освіта»*, більш-менш відчутним був також відсоток відповідей *«розширення мережі дитячих дошкільних закладів»* та *«табори для дітей»*.

Безумовний інтерес з точки зору формування і вдосконалення сімейної і пронаталістської політики представляють також відповіді респондентів на інше «відкрите» запитання: **«За яких змін в умовах Вашого життя Ви б зважилися на народження ще однієї або більшої кількості дітей?»**. Найбільшою виявилась частка опитаних, які такою умовою вважають *«достатнє матеріальне забезпечення»* (ця умова лідує серед усіх відповідей «зі значним відривом»); доволі вагома частина респондентів вказала також на необхідність *належних житлових умов*. Водночас цілком співставною, скажімо, з кількістю тих, хто народив би ще дитину за наявності прийнятної житла, є й група осіб, які заявили, що не зважилися б на народження ще однієї дитини ні за

¹⁰¹ Варто зазначити, що значна частина респондентів не дала відповіді на це запитання.

яких умов¹⁰². Доволі часто траплялися також відповіді на це питання на кшталт «*за умови одруження (заміжжя)*», а, крім того, й тісно пов'язана з вищезначеними відповідями-лідерами передумова наявності «*добре оплачуваної роботи*». Серед інших більш-менш значущих умов «додаткового приросту народжень», на які вказали респонденти дітородного віку, варто відзначити ще «макропередумову» «*досягнення політичної стабільності*» в країні та фактор скоріше особистісного рівня — «*поліпшення стану здоров'я*» респондентів, що, як це показують більш масові медико-демографічні дані, є серйозною загальнонаціональною проблемою.

4.2. Напрями підтримки розвитку сім'ї та поліпшення умов дітородної діяльності населення

Зміни на краще в реалізації установок на бажану кількість дітей у сім'ї, які являли б собою перелом у кризовій ситуації з задоволенням потреб у материнстві і батьківстві в Україні, пов'язані з неординарними зусиллями, спрямованими на докорінне поліпшення умов дітородної діяльності населення і на формування відповідної потреби сім'ї і суспільства демографічної свідомості, тобто не лише з налагодженням ефективного соціально-економічного розвитку, а й зі значним підвищенням результативності національної демографічної політики.

Демографічна політика не може обмежуватись впливом на один або кілька сегментів суспільного життя і має бути не складовою державної політики, а її особливою спрямованістю, демографічною орієнтацією. Тож для вирішення проблем виходу з демографічної кризи необхідне здійснення такої стратегії соціально-економічного розвитку, яка передбачає посилення демографічної спрямованості і підвищення демографічної ефективності всіх сфер суспільного життя, «демографізацію» усіх видів державної політики, тобто їх пристосування до вирішення демографічних проблем. У зв'язку з цим необхідно забезпечити більшу прив'язку до вирішення демографічних проблем взагалі і проблеми народжуваності зокрема, всіх складових соціально-економічної політики: політику заробітної плати, соціального захисту, житлову, податкову політику тощо.

У сучасних умовах необхідне також переміщення «центру ваги» з тих напрямів демографічної політики, які пов'язані зі зміною кількис-

¹⁰² І, що особливо бентежить, серед цих респондентів переважали не багатодітні, а саме одnodітні (або малодітні) особи.

них параметрів демовідтворення, на пошук шляхів поліпшення його якісної складової. Необхідність такої переорієнтації зумовлена принаймні двома обставинами. По-перше, загальною логікою демо-економічного розвитку, за якою з суспільно-економічним прогресом роль кількісних параметрів населення та робочої сили знижується, натомість роль якісних характеристик — неухильно зростає, а відтак — встановлюється новий тип демографічної рівноваги, для якого характерна порівняно низька народжуваність і незначне чисельне поповнення (або й убуток населення) за умови підвищення якості наявних поколінь. По-друге, соціально-демографічний стан України нині істотно відрізняється від такого у розвинених країнах не тільки й не стільки кількісними параметрами, скільки якісними характеристиками населення та умовами їх формування.

Поліпшення шлюбно-сімейної ситуації, злам несприятливих тенденцій і певне підвищення рівня народжуваності в Україні слід пов'язувати не лише з забезпеченням сталого економічного зростання, а й із неординарними зусиллями, спрямованими на підтримку сімейного способу життя, і докорінне поліпшення умов дітородної діяльності населення України, на формування відповідних потребам сім'ї і суспільства дітородних установок. Необхідний *концептуально новий підхід* до визначення місця шлюбу і сім'ї у відтворенні населення, у забезпеченні стратегії демографічного розвитку країни. Згідно з *новим концептуально-методичним підходом* становлення ринкової економіки змінює співвідношення джерел у матеріальному забезпеченні відтворення населення і робочої сили; воно більшою мірою «перекладається» на доходи від особистої економічної діяльності. Нині в Україні відповідальність за утримання і виховання дітей покладається переважно на батьків та сім'ю, тобто посилюється роль заробітної плати у демоекономіці. Зростає роль шлюбу та сім'ї у життєзабезпеченні і вихованні дітей, їх оздоровленні, лікуванні, отриманні освіти і фаху тощо.

Метою демографічної політики у царині народжуваності та розвитку сім'ї є створення соціально-економічних передумов для повноцінного функціонування і розвитку сім'ї, формування і задоволення потреби в дітях.

Державна політика щодо поліпшення умов дітородної діяльності населення та сприяння розвитку сім'ї повинна формуватися і вдосконалюватися на таких засадах:

- поєднання підходів, спрямованих на стимулювання самозабезпечення сімей, підвищення відповідальності та взаємодопомоги зі зміцненням системи соціального захисту сім'ї, материнства і дитинства (за реалізації адресних принципів надання допомог);

- послідовності і довгостроковості стратегій, надійності соціальних гарантій, поповнення демополітичних заходів у відповідності з соціально-демографічними тенденціями і наявними можливостями їх ресурсного забезпечення;
- поєднання важелів, які безпосередньо спираються на фінансові ресурси, з тими, що орієнтовані на нефінансові інструменти;
- широкого задіяння ринкових механізмів впливу (через податки, кредитну підтримку тощо);
- децентралізації та підтримки соціальних ініціатив різного рівня, налагодження міжінституційної взаємодії у формуванні та реалізації політики щодо розвитку сім'ї в усій повноті притаманних їй функцій щодо відтворення населення.

Політика у даній царині має бути орієнтована на принципи фундаментальної ролі сім'ї у забезпеченні відтворення населення, вільного вибору індивідами і сім'ями моделі їх економічної і демографічної поведінки, досягнення гендерного рівноправ'я та справедливості, підтримки на належному рівні умов життя всіх груп населення за пріоритетності надання необхідних ресурсних можливостей сім'ям з дітьми.

Основними ж напрямками політики підтримки розвитку сім'ї та поліпшення умов дітородної діяльності населення в Україні можна вважати:

- підвищення стандартів оплати праці до рівня, що забезпечував би не лише відтворення якісної робочої сили, а й якісне утримання і виховання необхідного для сім'ї та суспільства числа дітей;
- створення сприятливих умов для поєднання професійної зайнятості з материнством і батьківством: удосконалення ринку соціальних послуг по догляду за дітьми, їх вихованню і навчанню, зокрема, модернізація системи дошкільних закладів і поліпшення умов їх діяльності; стимулювання роботодавців до впровадження механізмів гнучкої зайнятості для забезпечення можливості поєднання роботи з вихованням дітей;
- посилення соціального захисту сімей, материнства і дитинства, зокрема, найбільш уразливих і нужденних категорій сімей для гарантування їм рівня життя, не нижчого за встановлені соціальні стандарти; вдосконалення існуючої системи допомог сім'ям з дітьми;
- зміни у системі оподаткування фізичних осіб, зокрема, введення вагомих податкових знижок для осіб, які мають кількох дітей; розвиток механізмів страхування сімей і дітей; формування системи сімейних банківських вкладів із пільговими підвищеними відсотками нарахувань залежно від кількості дітей у сім'ї;
- удосконалення державної житлової політики як інструмента демографічної політики, зокрема, сприяння поліпшенню житлових умов сі-

мей з дітьми і посилення соціального захисту тих, хто проживає у незадовільних житлових умовах; розвиток системи молодіжних житлових комплексів і житлово-будівельних кооперативів, співфінансування та пільгове кредитування житлового будівництва, придбання житла на вторинному ринку;

- підтримку сімейних форм трудової кооперації; розширення і підвищення доступності кредитування з метою розвитку фермерства, сімейного малого і середнього бізнесу;

- впровадження механізмів надання сім'ям з дітьми ваучерів на освіту або освітніх кредитів;

- розробку і впровадження ефективної моделі комплексного патрунування соціально неблагополучних сімей, а також неповних сімей з неповнолітніми дітьми місцевими держадміністраціями та недержавними організаціями з урахуванням міжнародного досвіду; підтримку прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу, посилення нагляду та контролю за умовами утримання і виховання дітей у цих осередках;

- розвиток системи охорони здоров'я матерів і дітей, підвищення якості та доступності її послуг; поліпшення репродуктивного здоров'я на основі реалізації концепції профілактики та сучасної медико-генетичної, акушерської допомоги, сприяння поширенню використання сучасної контрацепції замість абортів; прискорення впровадження нових технологій лікування безпліддя;

- зміцнення у суспільній свідомості цінностей і орієнтацій на міцну, гармонійну сім'ю з дітьми; підвищення престижу материнства і батьківства як соціально важливої діяльності; формування «дружнього» сім'ям з дітьми соціального середовища;

- сприяння формуванню свідомого ставлення до сімейних і батьківських обов'язків, підвищенню відповідальності обох батьків за виховання й утримання дітей як в умовах стабільного шлюбу, так і у випадку його кризи, розпаду (розлучення), взяття повторного шлюбу; зменшення впливу на дітей негативних наслідків розлучення батьків;

- поліпшення інформаційно-консультативної допомоги (у тому числі у кризових і складних життєвих ситуаціях) сім'ям, дітям і підліткам шляхом розширення мережі та сприяння діяльності центрів соціальної допомоги, центрів сім'ї, статевого виховання тощо; широку популяризацію результатів діяльності відповідних інституцій; вивчення позитивного зарубіжного досвіду підтримки шлюбних пар, сімей з дітьми, допомоги їм у кризові моменти, адаптація цього досвіду до умов України та його впровадження.

Поліпшення соціально-економічного становища сімей з дітьми і підвищення народжуваності неможливі без переходу на більш висо-

кий рівень продуктивності праці та її оплати. Існує об'єктивна необхідність значного підвищення частки фонду оплати праці у валовому внутрішньому продукті, у встановленні такої ціни на робочу силу, яка б забезпечувала її повноцінне відтворення. Взагалі ж покладатися на самозабезпечення більшості сімей і розраховувати на свідомий вибір ними «на користь» принаймні дводітності, на наш погляд, можна не раніше, ніж буде вирішено ключову проблему підвищення оплати праці до рівня, який покриватиме принаймні необхідні витрати не лише на відтворення робочої сили працівника, а й на утримання та виховання його дітей¹⁰³. Наявність такого рівня заробітної плати є необхідною і першочерговою передумовою здійснення скільки-небудь ефективної демографічної політики.

Створення умов для поєднання матерями професійної діяльності з вихованням дітей можна розглядати не лише як складову пронаталістського вектора соціально-демографічної політики, а й як напрям, реалізація якого є значущою також для досягнення гендерного паритету в суспільстві, освоєння жінками бажаних професійно-статусних позицій. У цій царині теж доцільно дотримуватися принципу збереження, почасти — й відновлення надбань минулого (в частині доступного утримання дітей у дитячих дошкільних закладах, функціонування груп продовженого дня у школі тощо), використання можливостей, що їх надають традиції «сімейної кооперації» (за участю прабадьківського покоління) у справі виховання дітей, та їх поєднання з розвитком тих форм, позитивні результати використання яких надає досвід розвинених країн з ринковою економікою. Останній спонукає запозичити практики створення денних центрів по догляду за малолітніми дітьми, надання можливостей користування (на доступних умовах) послугами домашніх вихователів або спеціальних соціальних працівників при організації догляду за дітьми (віком до 14 років); постійного контролю й удосконалення зв'язків-взаємодій сім'ї та тих інституцій, що покликані допомагати у вихованні дітей, збереженні і відновленні їхнього здоров'я. Слід зазначити також, що у соціально-демографічній політиці ряду країн (Німеччини, Швеції та ін.) робиться особливий акцент на реальному врахуванні інтересів працюючих осіб з дітьми, що базується, зокрема, на кооперації профспілок з підприємцями та урядом. Серед послідовно втілюваних у життя, гарантованих і контрольованих заходів у цьому напрямі слід

¹⁰³ Заробітна плата не тільки не повинна бути нижчою прожиткового мінімуму для працездатної особи, а й має включати коефіцієнт утриманства (0,3 або 0,5), який враховує необхідність утримання дитини.

насамперед назвати надання можливості батькам з малолітніми дітьми працювати за гнучким графіком, організацію муніципального навчання (перенавчання) жінок-домогосподарок, які бажають розпочати свою справу або працювати за наймом тощо. У багатьох державах Європи із сильною сімейною політикою (Скандинавських країнах, Франції) мірою зростання трудової активності жінок (переходу до моделі «working mother») основний акцент сімейної політики було перенесено на розвиток системи дитячих дошкільних закладів. У Франції, наприклад, з 1997 р. оголошено впровадження «нової сімейної політики», яка характеризується як прямою матеріальною підтримкою сімей з дітьми, так і забезпеченням ефективного поєднання виховання дітей з трудовою діяльністю батьків. Щоб батьки розглядали народження дитини не як кінець професійної кар'єри або безстрокову відпустку, а як гармонійне доповнення сім'ї, суспільство має взяти на себе частину турбот по вихованню дітей. Зокрема, батьки повинні бути впевненими, що зможуть влаштувати дитину у потрібний час до дошкільної установи, де їй забезпечать належний догляд, рівень розвитку та освіти. На жаль, такої впевненості у нас сьогодні немає. У зв'язку з деяким підвищенням народжуваності останніми роками, з одного боку, і скороченням чисельності дошкільних закладів — з іншого, потреба в їх послугах сьогодні задовольняється не повною мірою. Руйнуванню суспільної системи дошкільних закладів поряд з іншими факторами певною мірою сприяло негативне ставлення частини батьків до цієї форми утримання та виховання дітей¹⁰⁴, породжене низькою якістю обслуговування у більшості з них та високим рівнем оплати їх послуг. Але, як показав досвід економічно розвинених країн, зокрема США, система дошкільних закладів, якщо вони працюють на сучасному рівні, тобто забезпечують сприятливі умови для фізичного, інтелектуального і духовного розвитку дітей, є важливим і високоефективним засобом підтримки сімей з дітьми, які досягли 1,5–2-річного віку. В економічно розвинених країнах усе більш широкі верстви населення усвідомлюють ті прості істини, що сім'я не може дати дитині те, що під силу лише колективу вихователів-професіоналів, що дошкільні заклади можуть бути ефективним засобом розвитку дітей, охорони їх

¹⁰⁴ Як свідчать дані обстеження «Здоров'я — 1996», 60,2% батьків не задовольняло харчування дітей у дошкільних закладах, 34,0% — комунально-побутові умови, 31,1% — поганий догляд за дитиною з боку обслуговуючого персоналу, 24,7% — висока плата за утримання дитини (Здоров'я дітей та жінок в Україні. — ЮНІСЕФ, ПРООН, ВООЗ, 1997. — С. 14).

здоров'я і водночас створюють для жінок більш сприятливі можливості вибору варіантів поєднання сімейних обов'язків з професійною діяльністю. Тому частка дітей, які виховуються у дитячих дошкільних закладах, у цих країнах має тенденцію до зростання, причому чим вищий рівень освіти батьків і середньодушовий дохід сім'ї, тим вища ця частка. Відомо, що розвиток системи дошкільних дитячих закладів на високому рівні не лише найбільшою мірою задовольняє вимоги до виховання дітей, а є й економічно високоефективним¹⁰⁵. Тому політика щодо утримання і виховання дітей дошкільного віку має полягати не в руйнуванні суспільної системи дошкільних дитячих закладів, а у збереженні і подальшому розвитку всього того позитивного, що було надбано в минулому з особливим акцентуванням уваги на якісному аспекті їх діяльності та використанні нових форм організації роботи на засадах різних форм власності.

Враховуючи поширений у розвинених країнах досвід «раннього» поновлення економічної діяльності матерями після народження дітей (що стимулюється як високим рівнем заробітків, так і можливістю організації якісного догляду за малолітніми дітьми) та потребу жінок у підтриманні конкурентоздатності на ринку праці, доцільно і в Україні створювати можливості для матерів за бажанням працювати недовід після народження дитини, зокрема, шляхом поновлення функціонування (на якісно новому рівні) у дошкільних закладах ясельних груп. Наразі ж, слід визнати, розвиток державної системи шкільних і дошкільних закладів, її модернізація та якість відповідних послуг ще не стали предметом серйозної уваги на державному рівні. А тим часом інвестування у підвищення доступності й якості освіти усіх рівнів можна розглядати і як фактор, що додає потенційним батькам упевненості в належному розвитку майбутньої дитини і тим самим підтримує дітородну активність населення й є важливим напрямом поліпшення якості людського потенціалу в Україні на перспективу.

З огляду на вітчизняні реалії та зарубіжний досвід у сфері соціального захисту сімей з дітьми, материнства і дитинства вважаємо за необхідне вжити заходів щодо вдосконалення системи сімейних допомог в Україні. Так, існуюча нині щомісячна допомога, що виплачується до

¹⁰⁵ «З точки зору найжорсткіших вимог ефективності цей захід має величезне економічне значення. У дитячому закладі одна людина забезпечує професійний догляд за багатьма дітьми, а в сім'ї одна людина непрофесійно доглядає одну дитину або небагатьох дітей. Отже, знайдеться вельми небагато інститутів, які настільки безпосередньо сприяють підвищенню продуктивності праці» (Джон К. Гэлбрейт. *Экономическая теория и цели общества*. — М.: Прогресс, 1979. — С. 297).

досягнення дитиною трирічного віку, за розміром має бути доведена до рівня прожиткового мінімуму¹⁰⁶, виходячи з цієї ж величини має розраховуватися і допомога малозабезпеченим сім'ям — лише за цієї умови можна розраховувати на певний соціально-демографічний ефект дії даного інструмента соціальної політики.

Що ж до одноразових допомог (зокрема, виплат при народженні дитини), то, як показує досвід, навіть у некризових умовах вони діють за принципом «доза — ефект», тобто їх введення (або збільшення) має короточасну дієвість і не змінює принципово загальну демографічну ситуацію. Так, запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини в Україні¹⁰⁷ по суті покликане не стільки підвищити народжуваність, скільки збільшити можливості для сімей на більш-менш задовільному рівні піклуватись про народжену дитину, для матері — перший рік життя немовляти бути поруч з ним, а, крім того, дещо скоротити розрив у рівні матеріального забезпечення між сім'ями з різною кількістю дітей.

Водночас слід усвідомлювати, що подібні заходи матеріального «стимулювання» дітородної активності справляють певний (зазвичай нетривалий) ефект на вже сформовані репродуктивні установки, однак фактично не впливають на становлення бажаної моделі репродуктивної поведінки. Так, є всі підстави стверджувати, що підвищення народжуваності останніми роками відбувається в основному завдяки реалізації відкладених (або запланованих на більш пізній термін) народжень у тих,

¹⁰⁶ Довідково: на 2008 р. затверджено прожитковий мінімум: з 1 січня — 592 грн, з 1 квітня — 605 грн, з 1 липня — 607 грн, з 1 жовтня — 626 грн та для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років: з 1 січня — 526 грн, з 1 квітня — 538 грн, з 1 липня — 540 грн, з 1 жовтня — 557 грн; дітей віком від 6 до 18 років: з 1 січня — 663 грн, з 1 квітня — 678 грн, з 1 липня — 680 грн, з 1 жовтня — 701 грн; працездатних осіб: з 1 січня — 633 грн, з 1 квітня — 647 грн, з 1 липня — 649 грн, з 1 жовтня — 669 грн; осіб, які втратили працездатність: з 1 січня — 470 грн, з 1 квітня — 481 грн, з 1 липня — 482 грн, з 1 жовтня — 498 грн.

¹⁰⁷ У відповідності зі статтею 12 Закону України «Про державний бюджет України» на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» «Допомога при народженні дитини надається у розмірі 12 240 грн — на першу дитину, 25 000 грн — на другу дитину, 50 000 грн — на третю і наступних дітей. Виплата допомоги здійснюється одноразово при народженні першої дитини в сумі 4 800 гривень, другої дитини — 5 000 гривень, третьої та наступної дитини — 5 000 грн, решта на першу дитину виплачується протягом наступних 12 місяців, на другу дитину — 24 місяців, на третю і наступну дитину — 36 місяців рівними частинами у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» (Відомості Верховної Ради України. — 2008. — № 5–6, 7–8).

хто мав відповідні репродуктивні установки (скажімо, саме на двох або більше дітей), а не завдяки тому, що, наприклад, установка подружжя на одну дитину змінилась установкою на дві (або більше) дитини.

Стосовно застосування європейського досвіду фінансової підтримки сімей з дітьми в Україні слід вказати на необхідність певного переміщення акцентів зі збільшення одноразової допомоги при їх народженні¹⁰⁸ на формування (у відповідності з нарощуванням ресурсних можливостей) системи щомісячних дитячих допомог, зокрема, збільшення вікової межі та розміру систематичних допомог на дітей. Адже у більшості європейських країн система сімейних допомог цілком слушно побудована таким чином, що поряд з одноразовою допомогою при народженні має місце систематична підтримка (у різних формах) сімей протягом тривалого періоду утримання і виховання підростаючого покоління. Цьому зокрема сприяють щомісячні або щоквартальні грошові виплати на дітей; як правило — до досягнення дитиною 18–20-річного віку з можливістю пролонгації при продовженні навчання у вищих навчальних закладах.

У багатьох розвинених європейських країнах обсяг таких виплат зростає для кожної наступної народженої дитини. При цьому у ряді країн існує гранична межа (черговість) зростання, після якої обсяг виплат значно зменшується. Виняток становить Франція, де щомісячна допомога починає виплачуватись тільки з народженням другої дитини. У таких країнах, як Франція, Бельгія, Люксембург і Угорщина, системі виплат спрямовано на підтримку багатодітних родин і вже з другої-третьої дитини відносна величина щомісячної виплати стає доволі вагомою.

У випадку догляду за дитиною одним з батьків або наявності у неї вад фізичного чи розумового розвитку обсяг виплат значно збільшується або знімається вікова межа виплат щомісячної допомоги. Взагалі ж досвід більшості розвинених країн демонструє суттєву підтримку сімей з одним працюючим батьком (матір'ю)¹⁰⁹. У ряді країн виплачується також окрема щомісячна допомога батькам-одиначкам (135 євро на місяць — у Швеції, 44 євро — у Польщі, 6,06 євро на день — в Австрії) та допомога по догляду за дітьми-інвалідами (від 78 до 338 євро залежно

¹⁰⁸ До речі, скориставшись досвідом Фінляндії, можна було б запропонувати сім'ям отримувати одноразову допомогу в грошовій або ж товарній формі, на вибір, передбачивши при цьому більший обсяг допомоги у формі товарів для дитини чи домашнього господарства, порівняно з грошовою.

¹⁰⁹ У більшості європейських країн неповні сім'ї мають більшу підтримку, ніж сімейні пари.

від групи інвалідності — у Фінляндії, 138 євро — в Австрії, 46 євро — у Словаччині).

У контексті підвищення адресності допомог у нашій країні та підвищення рівня охоплення ними малозабезпечених, скорочення обсягів бідності сімей з дітьми особлива увага має надаватися таким проблемним щодо можливостей економічного самозабезпечення сім'ям, як сім'ї з дитиною-інвалідом або матір'ю (батьком)-інвалідом, неповні сім'ї з кількома дітьми, багатодітні, складні сім'ї з малолітніми дітьми і хворими особами похилого віку та інші сім'ї, які потрапили у складну життєву ситуацію. Стосовно вказаних категорій сімей з дітьми (особливо неповних сімей, багатодітних) вдосконалення механізму соціального інвестування має відбуватись саме шляхом посилення його адресності. Необхідно відійти від практики надання виплат однакового розміру всім сім'ям певної категорії, впровадити на основі соціального моніторингу цієї групи сімей соціальний патронаж саме тих сімейних осередків, котрі його потребують, і надавати саме їм як матеріальну, так і соціальну допомогу необхідного розміру, законодавчо зафіксувавши її мінімальну та максимальну межу. При цьому необхідною є не лише належна фінансова підтримка згаданих сімей, а й подальший розвиток системи їх соціального і медичного патронажу, а також соціальної реабілітації.

В умовах нестабільності шлюбних відносин, високого рівня розлучуваності населення, коли кожна п'ята дитина в Україні проживає в неповній сім'ї, держава має дбати про гідні умови життя дітей, батьки яких розлучились, у тому числі шляхом законодавчого регулювання відносин щодо їх матеріального утримання батьками. В Україні з кінця 2005 р. діє мінімальний стандарт розміру аліментів — не менше 30% прожиткового мінімуму на одну дитину відповідного віку. Логічно підняти його розмір принаймні до 50% прожиткового мінімуму, що не тільки забезпечить більш справедливий розподіл обов'язків по утриманню дитини між матір'ю та батьком, а й зменшить ризик бідності для неповних сімей з дітьми.

Низка країн Європи, у тому числі й ті, що відносно небагато витрачають на виплату сімейних допомог, широко використовують дієві методи доволі щедрої непрямої підтримки родин з дітьми. Прийнятним для застосування у вітчизняних умовах інструментом непрямої допомоги сім'ям з дітьми є податкові пільги, що також можуть бути диференційовані залежно від числа дітей у сім'ї. Поступова заміна прямих грошових виплат на систему податкових пільг є однією з останніх тенденцій фінансової допомоги родинам з дітьми у більшості європейських країн. Податкові пільги дозволяють гарантувати мінімальний доход родинам з працюючими батьками. Природа податкових пільг така, що во-

ни зростають з підвищенням доходу, а отже — і зі зростанням податку, тому для низькооплачуваних працівників вони не відіграють значної ролі. Якщо прямі виплати і допомоги на дітей орієнтовані на поліпшення соціально-економічного становища переважно малозабезпечених сімей, то вагомі податкові знижки є радше формою допомоги середньо-доходним сім'ям з дітьми, оскільки їх абсолютний розмір збільшується по мірі підвищення заробітків. Принагідно зазначимо, що у більшості розвинених країн Європи (крім Іспанії, Греції) основну частину допомог сім'ям з дітьми становлять саме податкові знижки, а також універсальні (незалежні від доходів сім'ї) допомоги, які виплачуються на дітей до повноліття, у п'яти європейських державах — підвищуються з віком дітей, у деяких країнах — підвищуються з урахуванням черговості народженої дитини.

Для прикладу, у Великій Британії податковий кредит включає щомісячні пільги для дітей у розмірі 205 євро, на дітей-інвалідів його розмір становить 277 євро, на дітей з частковою інвалідністю — 112 євро. В Австрії сім'ї з двома дітьми надається пільга у розмірі 380 євро. Та найбільший внесок у сімейний дохід податкові пільги вносять у Бельгії та Італії.

Крім податкових пільг, у багатьох країнах сім'ї з дітьми (особливо малозабезпечені), користуються пільгами по оплаті житла і комунальних послуг, мають переваги при отриманні пільгових кредитів (зокрема, на будівництво житла) тощо.

Взагалі чи не найперспективнішим з точки зору позитивного пронаталістського впливу в Україні могло б бути поступальне поліпшення житлових умов сімей з дітьми у нашій країні. Прикладом істотного впливу покращання житлових умов на розвиток сім'ї можна вважати різкий підйом рівня народжуваності у США в 1945–1955 рр., який, на думку деяких дослідників, був певною мірою викликаний бурхливим розвитком приміського домобудівництва у цей період¹¹⁰.

З переходом до ринкових відносин в Україні стосовно житлової проблеми відбулося «перенесення центру ваги» з хронічного дефіциту житла на непомірно високу його вартість як порівняно з реальними життєвими стандартами більшості українців (особливо сімей з дітьми), так і по відношенню до якості житла. Існування в Україні стихійного, нерегульованого ринку житла з монопольно встановленими цінами з одночасним збереженням залишків механізму безкоштовного надання житла згідно з принципами планової командної економіки нині унеможливає радикальне вирішення житлової проблеми.

¹¹⁰ Социология семьи. Под ред. А. И. Антонова. — М.: ИНФРА-М, 2005.— С. 99.

Забезпечити просування у вирішенні даної проблеми здатна лише радикальна реформа житлової політики в Україні, яка поєднала б формування цивілізованого ринку житла з гнучким механізмом надання соціального житла певним категоріям населення. Важливим напрямом соціальних інвестицій повинно стати фінансування будівництва соціального житла та системи пільгового кредитування придбання житла певними категоріями населення, в першу чергу — сім'ями з двома та більшою кількістю дітей. Система пільгового кредитування придбання житла молодими сім'ями існує в Україні й нині, однак вона охоплює лише незначну частину молодих сімей (переважно через дефіцит кредитних засобів, що надаються на пільгових умовах) і не є достатньо прозорою й ефективною. Доцільним було б також для всіх наданих сім'ям кредитів на будівництво житла поставити умови їх погашення у залежність від народження дітей у сім'ї або від кількості наявних дітей (так, наприклад, при народженні першої дитини наполовину зменшувати ставку відсотків по кредиту, другої — перетворити кредит на безвідсотковий, третьої і наступних — погасити частину «тіла» кредиту)¹¹¹.

Розвитку і вдосконалення у нашій країні потребує система молодіжних житлових комплексів та житлово-будівельних кооперативів, співфінансування житлового будівництва, придбання житла на вторинному ринку; інші форми сприяння поліпшенню житлових умов сімей з дітьми і посилення соціального захисту тих, хто проживає у незадовільних житлових умовах. Актуальним у цьому контексті є подальше вивчення механізмів надання соціального та пільгового житла у різних країнах Європи з метою адаптування їх кращих зразків до умов України.

Слід наголосити, що лише в умовах формування сучасного механізму забезпечення житлом населення на принципах ринкової соціально орієнтованої економіки, з одночасною реформою системи оплати праці, що забезпечить відповідність цін на житло рівню доходів широких верств населення, соціальні інвестиції у вирішення житлової проблеми будуть дійсно ефективними, оскільки стануть ланкою загального цілісного механізму забезпечення гідних житлових умов для населення України.

У соціально-демографічній політиці стосовно народжуваності та розвитку сім'ї, на наш погляд, значно більш вагому роль (ніж це наразі є і ніж це прийнято вважати) мають відігравати і ті інструменти, які не спираються безпосередньо на фінансові ресурси, а пов'язані з формуванням (та відродженням) бажаної системи цінностей, з впливом на соціально-психологічну мотивацію демографічної поведінки через здійснення

¹¹¹ У цьому випадку фінансово забезпечити зменшення зобов'язань сімей з дітьми по кредитах має держава.

заходів інформаційно-пропагандистського, консультативного характеру тощо. Інформаційно-пропагандистські заходи покликані готувати і спрямовувати суспільну думку в напрямі проведення активної демографічної політики, сприяти тому, щоб розуміння необхідності відродження сімейних цінностей, гармонізації шлюбно-сімейних стосунків, підвищення дітородної активності та поліпшення якості людського потенціалу стало однією з загальнонаціональних ідей країни.

Якщо необхідність покращання соціально-економічних умов для створення і життєдіяльності сім'ї, народження і виховання дітей, лежить, так би мовити, на поверхні суспільного життя, то значення зміцнення потреб у сімейному способі життя (у населення, його окремих верств, особистості) не завжди усвідомлюється як громадськістю, так і керівництвом держави. Однак без зміцнення цих потреб, без просімейної налаштованості всієї системи життєвих цінностей будь-які умови життя будуть оцінюватись як несприятливі для створення сім'ї та народження дітей¹¹².

Формування соціально-економічного середовища, «дружнього», «доброзичливого» до сім'ї, особливо до сім'ї з дітьми¹¹³, є однією з умов формування відповідних демографічних потреб та їх «конкурентоспроможності» у загальній системі потреб. Тільки націленість усіх сфер суспільно-економічного і духовного життя на гармонійний розвиток як усього населення, так і кожної особистості на всіх вікових етапах її життєвого шляху, а не лише на економічне зростання та особисте матеріальне збагачення будь-якими методами, створить об'єктивні передумови для формування потреби у сім'ї та дітях.

Оскільки, як це доведено фахівцями соціологами і психологами, становлення матримоніальних і репродуктивних настанов особистості відбувається у доволі юному віці¹¹⁴, остільки формування установок підростаючого покоління на пріоритет сімейних дружніх стосунків, на сім'ю з щонайменше двома дітьми та на відповідальність дітей перед батьками має стати важливим напрямом діяльності дошкільних та шкільних закладів. Зусилля слід спрямовувати не на зміну вже сформованих репродуктивних установок, а на їх формування, починаючи з дошкіль-

¹¹² Антонов А. И. Падение рождаемости, кризис семьи и неизбежность депопуляции в Европе в первой половине XXI века (социологический подход). — Демографические исследования, № 6. http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=13&idArt=782

¹¹³ Найрізноманітнішими засобами: від створення іміджу сучасної успішної і щасливої особи, яка обов'язково має сім'ю й дітей, до облаштування дитячих куточків, кріселець у громадських місцях тощо.

¹¹⁴ Белова В. А. Число детей в семье. — М.: Статистика, 1975. — 175 с.

ного віку. Позитивно вплинути на шлюбно-сімейні процеси, народжуваність та життєздатність населення країни здатне впровадження на всіх рівнях освіти орієнтації на духовні цінності, на здоровий спосіб життя, на традиції родинної любові, на підвищення соціального статусу материнства і батьківства.

Зрештою лише у випадку, якщо потенційні батьки будуть вважати одруження та більші сім'ї привабливішими як спосіб життя, будуть бачити у дітях не конкурентів у володінні життєвими благами, а незрівнянну цінність, можна розраховувати на певний демографічно-репродуктивний ренесанс в Україні. Активізації соціально-психологічної мотивації сімейного будівництва та дітонародження можуть сприяти формування привабливого іміджу матеріально забезпеченої і психологічно благополучної родини «середнього класу» принаймні з двома дітьми; трансформація гендерних стереотипів, зміна співвідношення батьківських і материнських ролей у сім'ї; підвищення рівня обізнаності батьків у питаннях виховання дітей та збереження їх здоров'я, формування сприятливого психоемоційного клімату у сім'ї, подолання кризових ситуацій тощо. Хоча потреби у сімейному способі життя та дітях формуються під впливом усіх сфер життєдіяльності соціуму, непересічну роль у реалізації заходів інформаційно-пропагандистського характеру, спрямованих на формування сімейних цінностей, мають відігравати засоби масової інформації (телебачення, радіомовлення, друковані видання, комп'ютерні мережі тощо), а також інституції, що надають консультативні послуги, різні громадські організації.

Необхідна розробка ефективної стратегії пропаганди сімейних цінностей засобами сучасних медіатехнологій. Саме розробка такої стратегії та її реалізація повинні, на нашу думку, вже сьогодні стати об'єктами соціального інвестування. Необхідно вкладати кошти як у розробку цільової соціальної реклами, так і в підтримку «включення сімейних сюжетів» у різноманітні інформаційні та рекламні матеріали (через систему оподаткування, ціноутворення тощо). Однак, при цьому слід наголосити, що інформаційно-пропагандистський і соціально-психологічний «супровід» не тільки не даватиме ефекту, а й дискредитуватиме державну демографічну політику, якщо не підкріплюватиметься неухильним виконанням нормативно-правових актів, що зачіпають соціально-демографічні інтереси населення, а також заходами економічного характеру, у тому числі й безпосередньою фінансовою допомогою сім'ям з дітьми, яка показує, наскільки суспільство поділяє з сім'єю відповідальність за дітей.

Слід також поступово змінювати суспільну думку щодо значущості праці у сім'ї, в першу чергу по догляду за дітьми, у напрямі визнання її

суспільно важливою діяльністю, яка прирівнюється до праці в інших сферах національної економіки (цей підхід пропонують, наприклад, канадський демограф А. І. Романюк і німецький дослідник Юрген Лімінський). У цьому контексті щомісячні сімейні допомоги на дітей, які спрямовані наразі на усунення нерівності між сім'ями різної величини і створення необхідних матеріальних умов для виховання дітей, можуть (і повинні) розглядатись як оплата праці матері або батька, чи іншого члена родини по догляду за дитиною. Погляд на сімейні виплати на дітей не як на «допомогу сім'ї», а як на оплату суспільно корисної праці батьків, поступове поширення цих виплат на сім'ї з дітьми різного віку, корекція розміру виплат залежно від кількості дітей у сім'ї дасть змогу не тільки збільшити «участь суспільства» у матеріальному утриманні дітей, а й сформувати інший погляд на батьківство як на суспільно необхідну працю, пом'якшити протиріччя між сімейними обов'язками (особливо жінок) та професійною діяльністю. Вищезазначене має «спрацювати» також на підвищення престижу материнства та батьківства не тільки як соціально значущої діяльності, а й як важливої царини самореалізації особистості.

Поліпшення умов життя сімей і дітородної діяльності населення з дотриманням запропонованих пріоритетів і принципів дасть можливість підвищити ефективність соціальних інвестицій і просунутися на шляху досягнення поставленої мети — зміцнення інституту сім'ї, підвищення дітородної активності населення в Україні та прискорення виходу з демографічної кризи. Ефективність же сімейної і пронаталістської політики в Україні нині слід оцінювати не тільки за приростом народжень, а й за критеріями поліпшення умов дітородної діяльності населення — зниженням рівня бідності сімей з дітьми, підвищенням доступності якісної освіти і медичних послуг, скороченням масштабів соціального сирітства, поліпшенням стану здоров'я матерів і дітей.

4.3. Заходи соціально-демографічної політики щодо підтримки багатодітних сімей у контексті європейського досвіду

В історичному аспекті багатодітність була загальноприйнятою суспільною цінністю і нормою для всіх країн Європи. В умовах високої смертності (в тому числі дитячої) та низького розвитку продуктивних сил вона була необхідною умовою відтворення населення та за-

порукою економічної стабільності сім'ї. Починаючи з XIX ст. відбулись значні зміни у соціально-економічному становищі населення в Європі, наслідком яких стало значне скорочення частки багатодітних сімей. Важко визначити часові межі змін у потребі в дітях, але виходячи із загальних показників народжуваності у перші десятиліття XX ст. в Європі є підстави стверджувати, що ця потреба знизилась до мінімальної межі багатодітності, яка приймалась на рівні п'яти дітей. До середини століття переважаючими стали середньодітні та малодітні сім'ї. Взагалі сама межа багатодітності вже досить давно знизилась (принаймні на рівні соціально-демографічної політики) до трьох-чотирьох дітей, і в сучасному суспільстві більш багатодітні сім'ї розглядаються швидше як ексклюзивне явище, ніж як загальноприйнята норма. Якщо в сім'ї п'ятеро і більше дітей, то дуже часто мова йде про певні соціальні групи зі специфічними дітородними установками, релігійними переконаннями та уявленнями про сім'ю.

У сучасній Європі явище багатодітності не є поширеним. Якщо розкласти сумарний показник народжуваності за черговостями народження, то побачимо, що у США при значенні показника на рівні 2,0 дітей (1996–1999 рр.) лише 0,5 дитини припадало на третіх дітей та дітей вищих черговостей, 0,7 дит. — на других дітей і 0,8 — на першу дитину. У Фінляндії при значенні сумарного показника народжуваності 1,7 на третіх і наступних дітей припадає 0,4, в Нідерландах — 0,3 з 1,7, в Іспанії 0,1 — з 1,2 дитини¹¹⁵. Для подальшої характеристики багатодітності в Європі розглянемо частку четвертих і наступних дітей у загальній сукупності народжених.

¹¹⁵ Антонов А. Падение рождаемости, кризис семьи и неизбежность депопуляции в Европе в первой половине XXI века (социологический подход) // «Демографические исследования», № 6, 01.05.2007.

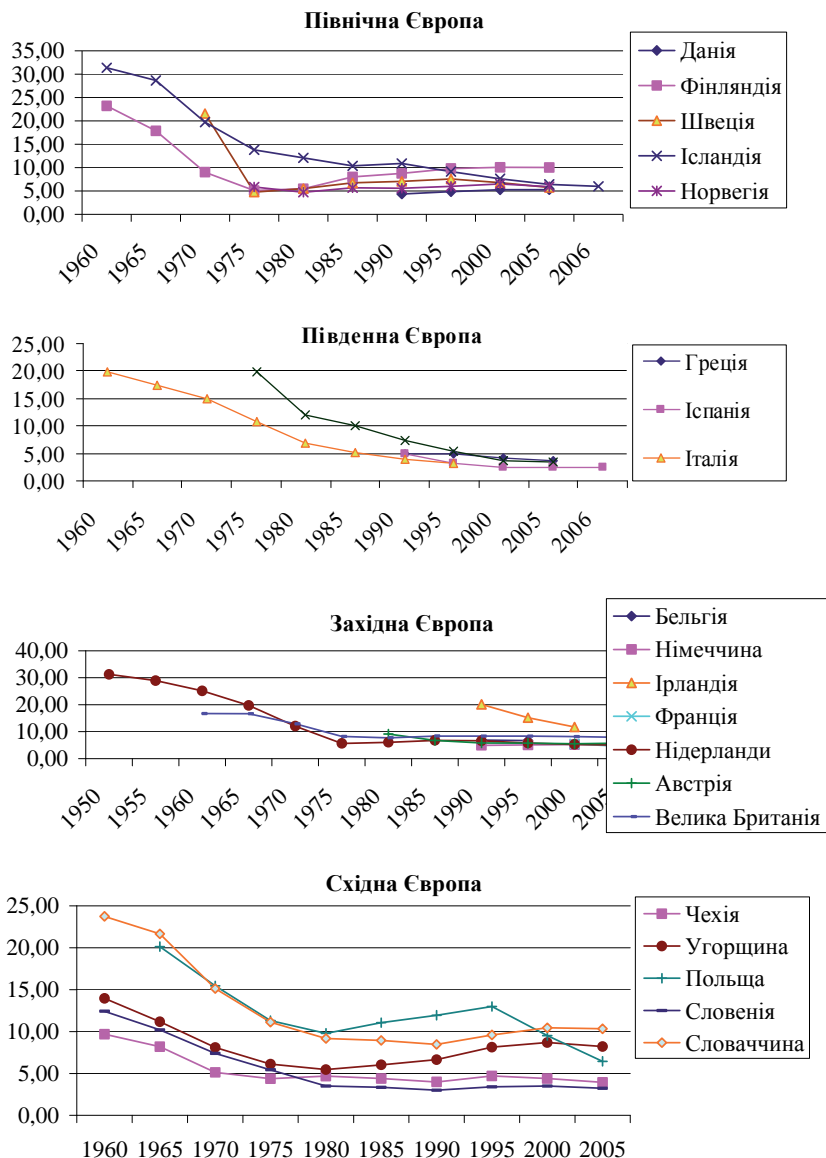

Рис. 4.3.1. Частка четвертих і наступних за черговістю дітей серед новонароджених за регіонами Європи, %

Джерело: складено на основі Eurostat

Як бачимо, народження четвертих і наступних дітей в сучасній Європі не є поширеним явищем. У 1950–1960 рр. XX ст. частка цих дітей була доволі високою і становила понад 20% у більшості країн Європи. Тільки у Східній Європі частка четвертих і наступних дітей у більшості країн була меншою 1/5. Падіння показника у наступні десятиліття відбувалось порізному в регіонах Європи. У Північній і Західній Європі частка четвертих дітей і малюків більш високої черговості знижувалась до середини 1970-х років, після чого стабілізувалась у межах 5–10%, а в деяких країнах почала зростати (Нідерландах, Фінляндії). У Південній Європі спад розпочався пізніше — з другої половини 1970-х років і по суті триває й досі. Рівень, до якого опустився цей показник, нижчий, ніж у країнах півночі і заходу континенту, і становить 3–4%. У Східній Європі частка четвертих і наступних дітей досягла свого мінімуму у середині 1980-х років, після чого стабілізувалась і подекуди незначно зростає.

Загалом можна констатувати, що діти високих черговостей становлять у більшості країн Європи менше 1/10, а часто і менше 5%, що надзвичайно мало і характеризує сім'ї з великою кількістю дітей як вкрай рідкісні, хоча ще півстоліття тому вони були доволі поширеними. Значно більш поширені тридтні сім'ї, які в сучасному суспільстві теж вважаються багатодітними (рис. 4.3.2).

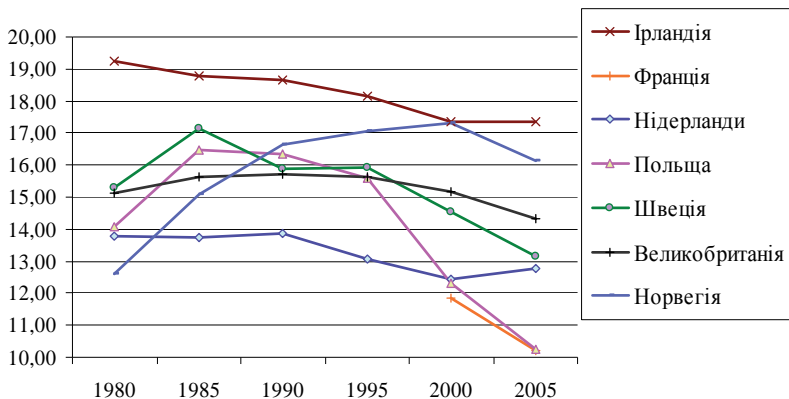

Рис. 4.3.2. Динаміка частки дітей третьої черговості народження у деяких країнах Європи, %

Джерело: складено на основі Eurostat

Щодо демополітичних аспектів, то можна стверджувати, що специфічної політики, орієнтованої на стимулювання багатодітності, у біль-

шості країн Європи не існує. У розвинених країнах орієнтація йде на сприяння народженню других і третіх дітей, але аж ніяк не четвертих, п'ятих і більш високих черговостей. Державна підтримка багатодітних сімей, звичайно, існує, але метою її є, як правило, забезпечення достойного рівня життя сім'ї і створення умов для догляду за дитиною та її виховання, а не стимулювання більшої кількості народжень. Таким чином, це принципово інший концептуальний підхід в організації соціальної допомоги. Наприклад, в Австралії здійснення сімейної політики проходить під гаслом «одна — мамі, одна — батьку, а ще одна — державі», тобто має місце чіткий акцент на заохоченні тридітності.

Показовим винятком з цього правила є Франція, сімейна політика якої хоча й орієнтована в основному на заохочення до народження других і особливо третіх дітей, але при цьому сприяє і подальшим народженням.

Однією з характеристик політики по відношенню до багатодітних сімей можна вважати обсяг щомісячних виплат на дітей (за черговістю їх народження) у різних країнах Європи (табл. 4.3.1). Оскільки в центрі уваги багатодітність, то виплати ранжовані за обсягами після народження третьої дитини.

Табл. 4.3.1. Обсяг щомісячних виплат на дітей відповідно до черговості народження у деяких країнах ЄС, євро

	Черговість народження					
	1	2	3	4	5	6
Люксембург	186	441	803	362	362	362
Франція	0	117	267	417	567	717
Бельгія	77	143	213	213	213	213
Ірландія	141	141	177	177	177	177
Німеччина	154	154	154	179	179	179
Швеція	112	123	150	211	224	224
Фінляндія	100	110	131	151	172	172
Велика Британія	107	72	72	72	72	72
Греція	9	25	56	67	67	67
Угорщина	44	47	55	83	83	83
Польща	11	11	14	17	17	17
Словаччина	14	14	14	14	14	14
Естонія	10	10	10	10	10	10

Джерело: складено на основі MISSOC (Mutual information system on social protection, European Commission, 2007)

Як бачимо, серед європейських країн значними розмірами щомісячних виплат при народженні третьої і наступних дітей виділяється Франція. Окремим випадком можна назвати Люксембург, де значні виплати здійснюються при народженні саме третьої дитини (така диференціація існує декілька років і про її ефективність говорити поки що зарано). У Угорщині, Ірландії, Бельгії, Греції, Швеції, Фінляндії та Німеччині допомога при народженні четвертої, п'ятої і шостої дитини не набагато більша, ніж при народженні другої. У деяких країнах після третьої дитини допомога перестає зростати з черговістю, а в Люксембурзі її обсяг зменшується. В Естонії, Великій Британії, Норвегії, Польщі, Словаччині обсяги щомісячних виплат залишаються незмінними. Вікова межа виплат як правило становить 18–20 років, з можливістю пролонгації при продовженні навчання у вищих навчальних закладах. Звичайно, існують інші види матеріального та нематеріального сприяння сім'ям з дітьми, але обсяг щомісячних виплат можна вважати найбільш показовим щодо характеристики сприяння багатодітним сім'ям.

Наведена вище допомога виплачується протягом тривалого періоду і надається широкому колу отримувачів. Крім цих виплат, вагоме місце у системі державної підтримки сімей з дітьми належить одноразовим грантам при народженні дитини, розміри якого значно різняться по країнах Європи (1 043 євро у Бельгії, 4 200 євро у Норвегії, 820 євро у Франції, 728 євро у Великій Британії, 425 євро у Латвії, 129 євро у Польщі).

Крім того, існують різного роду допомоги, що сприяють вихованню, навчанню дітей, покращанню матеріального становища сім'ї, виплати, спрямовані на боротьбу з бідністю серед багатодітних та ін. Принципи і умови надання допомог відмінні по країнах. Розглянемо систему підтримки багатодітних сімей на прикладі Франції.

Становлення сімейної політики у Франції має довгу історію. В останні десятиліття основні інтервенції держави у життя сімей здійснювались у 1976–1978 рр. і 1984–1986 рр. У середині сімдесятих було впроваджено материнські відпустки, грошові виплати сім'ям з дітьми, самотнім батькам, виховання дітей було офіційно визнано різновидом заняття. У середині вісімдесятих було збільшено виплати сім'ям та самотнім батькам, впроваджено виплати при використанні платних послуг по догляду за дитиною та введено допомогу, яка надається після народження третьої дитини, якщо батько чи мати вирішили зупинити професійну кар'єру і зосередитись виключно на вихованні дітей. У 1994 р. право на цю допомогу також отримали батьки двох дітей¹¹⁶.

¹¹⁶ Katja Koppen. Second births in western Germany and France // Demographic Research Volume 14, Article 14, Pages 295–330. — Published 28 April 2006.

Щомісячна допомога на дітей значно диференційована за черговістю народження — відсутня при народженні першої дитини, становить 117 євро після народження другої дитини, 267 євро — третьої, 417 євро — четвертої, 567 євро — п'ятої і 717 євро — після народження шостої дитини. Виплати здійснюються до 20 років, після 11 років сума збільшується на 34 євро в місяць, а після 16 років додається ще 60 євро.

Грант при народженні становить 820 євро і виплачується на сьомому місяці вагітності. Протягом трьох років виплачується ще 170 євро на місяць.

Допомога по догляду за дитиною виплачується упродовж шести місяців після народження першої дитини і трьох років — після народження другої і наступних. Її обсяг становить 530 євро при відмові від трудової діяльності, 403 євро при 50% зайнятості і 305 євро при зайнятості від 50 до 80% робочого часу. Для батьків третіх за черговістю дітей, народжених після 1 липня 2008 р., існуватиме вибір — 758 євро на місяць протягом року при повній відмові від економічної активності або більш тривалі виплати за умови часткової зайнятості.

Допомоги, пов'язані з утриманням і вихованням дитини: від 160 до 370 євро на місяць за умови виховання дитини віком до шести років за межами сім'ї або при наймі професійної доглядальниці. Обсяг виплат залежить від доходу сім'ї.

Існує система щоденних виплат у випадку, якщо дитина має серйозні вади здоров'я. Упродовж трьох років при використанні відповідного догляду встановлено 310 днів, відповідно до потреб дитини з оплатою 39 євро в день. Якщо дохід сім'ї нижче обумовленого рівня, виплачується додатково ще 11 євро в місяць.

Для самотніх батьків з однією дитиною передбачено окрему допомогу в розмірі 561 євро на місяць плюс 117 євро на кожну дитину.

Як окремі надбавки існує декілька видів допомог, що виплачуються при наявності потреби після перевірки матеріального становища сім'ї — 268 євро для дітей віком 6–18 років за умови їх навчання у школі, 155 євро для сім'ї з трьома дітьми віком від 3 до 21 року. Існує також шість видів допомоги дітям-інвалідам обсягом від 90 до 1 000 євро на місяць¹¹⁷.

Отже, у Франції серед засобів, спрямованих на підтримку власне багатодітних сімей, виділяють три основні групи:

- а) різноманітні сімейні допомоги;
- б) надбавка для багатодітних сімей, дохід яких є нижчим середнього;

¹¹⁷ Mutual information system on social protection // European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities. — Unit E. 4, 2007.

в) податкові пільги, вагомість яких зростає з кожною наступною народженою дитиною. Цей засіб створено для багатодітних сімей, але інколи також застосовується по відношенню до інших сімейних пар з низьким доходом.

Неозброєним оком помітно, що виплати дуже значні і охоплюють велику сукупність проблемних моментів, пов'язаних з багатодітністю. Стабільне суспільство і всеохоплююча політика сприяння народжуваності дала свої результати: Франція останніми роками посідає лідируючі позиції в Європі за показниками народжуваності (єдина країна Європи, де сумарний показник народжуваності у 2006–2007 рр. становив 2,0 дитини на жінку).

З іншого боку, існуюча система соціальної підтримки сімей з дітьми надзвичайно дорога навіть для потужної французької економіки, а тому можливості її застосування в країнах, менш розвинених економічно, дуже обмежені, хоча багато її елементів варті уваги.

Як правило, багатодітні сім'ї в європейських країнах отримують значну кількість соціальних пільг різного роду. У тій же Франції з 1921 р. складається карта розміщення багатодітних сімей (тобто з трьома і більше дітьми) на території країни. По пред'явленню сімейної книги всім членам багатодітних сімей надаються знижки на проїзд на залізничному транспорті (варто нагадати, що у Франції залізниця є предметом національної гордості, оскільки вважаються одними з кращих у світі), які зростають з черговістю народження дитини. Коефіцієнт зменшення становить 30% після третьої народженої дитини, 40% — після четвертої, 50% — після п'ятої і 75% — після народження шостої дитини. Також надається 50% знижка на проїзд у метро, знижки в кінотеатрах, музеях та ін.¹¹⁸

В Іспанії багатодітним сім'ям надається 20% знижка на проїзд у транспорті в межах країни, яка змінюється залежно від регіону країни, знижка при покупці житла (до 40%), пільгова плата за перебування дітей у дошкільних закладах та навчання в університетах, талони на харчування у шкільних їдальнях, безкоштовні підручники та інші пільги, пов'язані з повсякденним життям дитини.

Підсумуємо економічне становище багатодітних сімей у розвинутих європейських країнах на прикладі Франції.

Якщо реальний місячний доход сім'ї (мається на увазі доход сімейної пари) без дітей становить 2 789 євро (2003 р.), то доход сім'ї

¹¹⁸ Didier B et France Preton Pioux Deux ou trois enfants? Influence de la politique familiale et de quelques facteurs sociodemographiques Population-F, 60(4), 2005. — С. 489–522.

з однією дитиною — 3 058 євро, з двома — 3 373 євро, з трьома — 3 576 євро, з чотирма і більшою кількістю — 3 563 євро (924 з яких — внесок різного роду сімейних допомог — у сім'ї з однією дитиною він становить усього 79 євро). Якщо взяти середній рівень життя в країні за 100%, то рівень життя сім'ї без дітей становить 124%, сім'ї з однією дитиною — 108%, з двома — 101%, з трьома — 92%, з чотирма і більше — 74%¹¹⁹. Як бачимо, тут теж помітно, що економічне становище пар з двома і трьома дітьми значно стабільніше ніж у пар, що мають чотирьох дітей або більше, незважаючи на фінансову підтримку держави.

Іншою складовою підтримки багатодітних сімей є діяльність «третього сектора» — неурядових некомерційних організацій. Діяльність такого роду організацій, як правило, покликана вирішити ті ж самі проблеми, що й робота державних органів, і їх існування обумовлене тим, що найбільш активні члени суспільства намагаються зробити посильний внесок у боротьбу з певними соціально-економічними проблемами. Фінансування може здійснюватись як з боку держави, так і через залучення коштів недержавних структур та окремих громадян. У Великій Британії існує близько 3 000 фондів, які фінансують роботу «третього сектора», в Німеччині — не менше 6 000 різних фондів¹²⁰. Бюджетне фінансування найбільш доречно у тих випадках, коли є потреба залучити добровольців і поставлене завдання вимагає нестандартного рішення, коли потрібна індивідуалізація діяльності та окремий підхід до отримувачів послуг.

Ситуація з багатодітністю в Україні цілком знаходиться у руслі розвитку європейських демографічних процесів. Статистика свідчить, що протягом останніх десятиліть кількість і питома вага багатодітних сімей стабільно зменшується. Частка сімей з трьома або більшою кількістю дітей у загальній кількості сімей з дітьми становила 13,0% у 1970 р., 8,7% у 1979 р., 8,4% у 1989 р., 5,7% у 2001 р. У 2006 р. тільки в 4,7% індивідуальних домогосподарств з дітьми віком до 18 років проживало троє й більше дітей, при цьому у 2,8% — у міських поселеннях і у 8,8% — у сільській місцевості. Найбільш поширеною є багатодітність у сільській місцевості західного регіону України — частка домогосподарств з трьома й більше дітьми тут перевищує 12%, а подекуди наближається до 20% (Волинська і Рівненська області). У решті регіонів частка багатодітних домогосподарств у загальній кількості домогосподарств

¹¹⁹ *Nathalie Blanpain. Les conditions de vie des familles nombreuses ETUDES et RESULTATS n° 555 — fevrier 2007.*

¹²⁰ *Организации третьего сектора и социальное развитие / Под общей редакцией Д. Бабаджановой. — М.: Spectrum, 2004.*

з дітьми надзвичайно низька, особливо у міських поселеннях (у Харківській, Полтавській і Запорізькій областях — дещо більше 2%)¹²¹.

Розглянемо ситуацію з багатодітністю в Україні на тлі інших країн Європи (рис. 4.3.3).

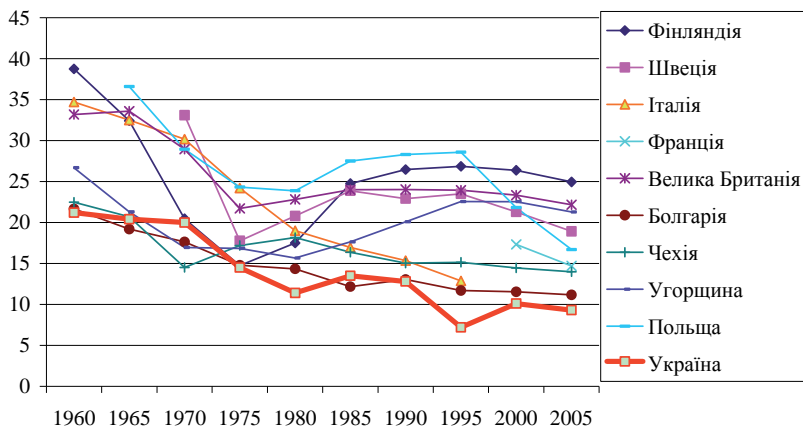

Рис. 4.3.3. Частка дітей третьої і наступних черговостей народження в Україні та деяких країнах Європи

Джерело: складено на основі Eurostat

Уже тривалий час частка третіх дітей та вищої черговості в Україні залишається однією з найнижчих в Європі. Якщо до середини 1970-х років падіння цього показника спостерігалось в усіх країнах континенту, то, починаючи з другої половини 1970-х, частка третіх і наступних народжень у країнах Західної й Північної Європи почала зростати і два десятиліття значення її було стабільним і відносно високим. Наступний етап зменшення даної частки в країнах Європи розпочався у другій половині 1990-х і триває досі. Зменшення йде повільними темпами (особливо якщо порівнювати з аналогічним процесом кінця 1960-х – початку 1970-х років), але воно доволі стабільне. В Україні незначне підвищення частки народжень третьої і більш високих черговостей відбулось у середині 1980-х років як результат активізації демографічної політики у 1982–1983 рр. Економічна криза перших років незалежності наклала

¹²¹ Становище багатодітних сімей в Україні: Державна доповідь про становище сімей в Україні (за підсумками 2006 року) / Міністерство у справах сім'ї та молоді; Державний інститут розвитку сім'ї та молоді; Керівники авт. колективу: Л. Є. Смола, Є. М. Луценко. — Харків: Фоліо, 2007. — 223 с.

свій відбиток на ситуацію з багатодітністю в Україні — у середині 1990-х років частка третіх й наступних народжень була надзвичайно низькою навіть за європейськими мірками. Попри компенсаційний приріст народжуваності останніх років, що супроводжувався деяким збільшенням частки народжень більш високих черговостей, ця частка лишається однією з найнижчих на континенті.

Близькою до вищезокресленої є й картина динаміки частки народжень четвертих і наступних дітей за країнами Східної Європи (рис. 4.3.4).

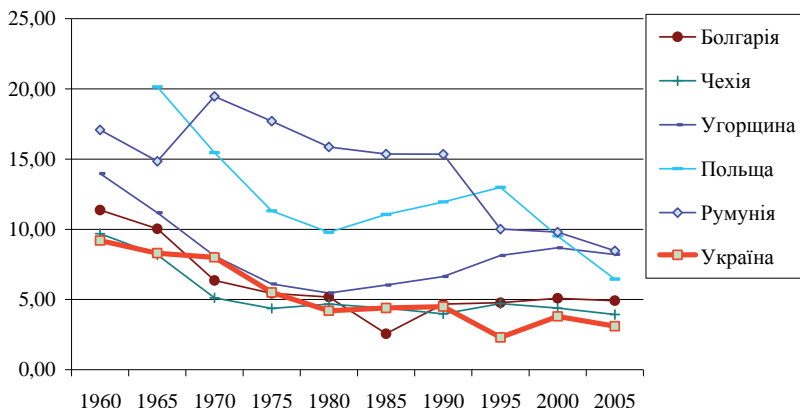

Рис. 4.3.4. Динаміка частки дітей четвертої й наступних черговостей народження в Україні на фоні країн Східної Європи

Джерело: складено на основі Eurostat

Порівняно з країнами Східної Європи, чий демографічний розвиток найбільш близький до українського, частка четвертих і наступних народжень в Україні одна з найнижчих. Але низьке значення цього показника характерне не тільки для України — не набагато відрізняється ситуація і в таких країнах, як Чехія і Болгарія. Найдовше традиції багатодітності зберігалися в Румунії та Польщі, але в постсоціалістичний період вони практично нівелювались. Цікавий приклад Угорщини, де впродовж досить тривалого періоду (1980–1990 рр.) спостерігалася зростання частки народжень четвертих і наступних черговостей. Причиною можна назвати демографічну політику, яку здійснювало керівництво країни протягом 1980-х років, однак те, що зростання продовжувалося й

у кризовий постсоціалістичний період, наводить на думку, що в його основі лежать також інші фактори. Зусилля щодо покращення демографічної ситуації початку 1980-х в Україні не вплинули позитивно на частку четвертих й наступних народжень, хіба дещо сповільнили темпи її зменшення.

Загалом, з одного боку, зменшення частки третіх, четвертих і наступних народжень протягом останніх десятиліть свідчить про відмирання потреби у трьох і більше дітях, наслідком чого буде зникнення багатодітності як явища або ж нівелювання її до наднизького рівня у майбутньому. З іншого боку, помітна певна хвилеподібність динаміки показників, які описують багатодітність. Отже, прогнозуючи подальші зміни щодо багатодітності як в Україні, так і в Європі, не можна бути однозначним.

Основна матеріальна допомога держави багатодітним сім'ям в Україні здійснюється через загальнодержавну систему допомоги сім'ям з дітьми.

Відповідно до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» призначаються такі види державної допомоги:

- допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;
- одноразова допомога при народженні дитини;
- допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;
- допомога на дітей самотнім матерям.

Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами надається у розмірі 100% середньомісячного доходу жінки, але не менше 25% розміру встановленого законом прожиткового мінімуму. Розмір одноразової допомоги при народженні дитини на даний час становить 12 240 грн при народженні першої дитини, 25 000 грн при народженні другої дитини і 50 000 грн при народженні третьої дитини та дітей подальших черговостей.

Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку надається у розмірі, що дорівнює різниці між 50% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї у розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 130 грн. Допомога самотнім матерям надається у розмірі, що дорівнює різниці між 50% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї у розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 30% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, надається у розмірі, що дорівнює різниці між прожитковим мінімумом для дитини відповідного

віку та середньомісячним розміром одержуваних на дитину аліментів і пенсій за попередні шість місяців¹²².

Щодо фінансової допомоги багатодітним, то з 1 січня 2008 р. всім жінкам, яким присвоєно звання «мати-героїня», виплачується одноразова допомога у десятикратному розмірі від прожиткового мінімуму.

Багатодітні сім'ї мають також низку пільг. Цій категорії забезпечується зниження плати за утримання дітей у дитячих дошкільних закладах на 50%. Жінки, нагороджені орденом «Мати-героїня», звільняються від плати за навчання дітей у державних школах естетичного виховання, а плата за навчання в них дітей з багатодітних сімей зменшується на 50%. Місцеві органи влади зобов'язані забезпечувати організацію пільгового проїзду цих дітей міським пасажирським транспортом. Держава гарантує пільгові умови для вступу дітей з багатодітних сімей до державних і комунальних професійно-технічних, вищих навчальних закладів за умови наявності у них достатнього рівня підготовки.

З питань медичного обслуговування багатодітні сім'ї мають право на безкоштовне забезпечення ліками при лікуванні дітей удома до досягнення ними трьох років. Багатодітні сім'ї мають право на отримання лікарських засобів для амбулаторного лікування за рецептами лікарів з оплатою 50% вартості для дітей віком від трьох до шести років.

З житлових питань сім'ям, які мають трьох і більше неповнолітніх дітей, надається право безоплатної приватизації квартир або будинків незалежно від розміру їх загальної площі. Багатодітні сім'ї користуються правом першочергового одержання житла особами — членами сім'ї, які перебувають на пільговому квартирному обліку.

Існують також такі податкові пільги: платник податку має право на зменшення суми загального місячного оподаткованого доходу (заробітної плати) на суму податкової соціальної пільги в розмірі, що дорівнює 150% суми пільги (для платника податку, який має трьох або більше дітей віком до 18 років — у розрахунку на кожную дитину).

Відповідно до закону «Про відпустки» батьки з кількома дітьми також мають пільги. Щорічні відпустки повної тривалості до настання шестимісячного терміну безперервної роботи у перший рік роботи на даному підприємстві за бажанням працівника надаються жінкам перед відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами або після неї, а також жінкам, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда. Працівникам, діти яких віком до 18 років вступають до навчальних закладів, які розташовані в іншій місцевості, за бажанням нада-

¹²² Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 р. № 2811-XII.

ється щорічна відпустка або її частина (не менше 12 календарних днів) для супроводу дитини до місця розташування навчального закладу та у зворотному напрямі. За наявності двох або більше дітей зазначеного віку така відпустка надається окремо для супроводу кожної дитини. Жінці, яка працює і має двох або більше дітей віком до 15 років, щорічно надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 7 календарних днів без урахування святкових і неробочих днів.

У частині пенсійного забезпечення всі жінки, які народили п'ятьох і більше дітей і виховали їх до шестирічного віку, мають право на призначення пенсії на 5 років раніше настання пенсійного віку. Також їм встановлюється пенсія за особливі заслуги перед Україною (35–40% прожиткового мінімуму).

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що певні пільги багатодітним сім'ям в Україні, звичайно, існують (як і іншим малозабезпеченим верствам). Але є підстави вважати, що чітка концепція сприяння держави багатодітним сім'ям відсутня, а більшість пільг є недостатньо вагомими. Соціальний захист багатодітних сімей в Україні не йде ні в яке порівняння з європейськими країнами, хоча подібне спостерігається і в інших аспектах сімейної політики. Це пов'язано насамперед із нестабільністю загальної соціально-економічної ситуації та низьким рівнем життя в Україні.

ПІСЛЯМОВА

Підтримка розвитку сім'ї, збереження і примноження шлюбно-сімейних традицій населення України, заохочення його дітородної активності та формування культури відповідального батьківства має ґрунтуватися на адекватному уявленні про сучасні і перспективні тенденції шлюбно-сімейних процесів і народжуваності та їх чинники, а також враховувати особливості матримоніальних і дітородних орієнтацій різних груп населення. Визначитися щодо багатьох з вищезазначених питань дають змогу результати вибіркового соціально-демографічного обстеження населення дітородного віку «Сім'я і діти». Зокрема, вони показали, що:

- У цілому рівень шлюбності населення України залишається одним з найбільш високих в Європі. Більшість опитаних перебувають у шлюбі або перебували в ньому раніше (віком від 35 років і старше — 97%), а ті, хто не має шлюбних стосунків на даний момент, у більшості випадків планують їх у майбутньому. Разом з тим, певна частина молоді віком до 25 років (переважно юнаків) не планує одружуватися. Головними причинами відсутності шлюбних планів у цій групі респондентів виступають *«бажання бути незалежним»*, *«концентруватися на кар'єрі»*. Таким чином, існує певна ймовірність, що рівень шлюбності в Україні у перспективі дещо знизиться. Показово також, що майже п'ята частина респондентів (серед яких значною є саме частка молоді) погодилася з твердженням, що *«Шлюб — це застаріла форма організації сім'ї»*.

- Нові форми шлюбних відносин — незареєстрований шлюб (у ньому живе десята частина респондентів, які перебувають у шлюбі), «дистанційний (гостьовий) шлюб» — стають звичними і не засуджуваними у суспільстві формами організації сімейного життя. Однак найбільш поширеною формою організації шлюбних відносин залишається зареєстрований шлюб; незареєстрований шлюб у більшості випадків виступає як «випробувальний» етап перед офіційним шлюбом. Так, кожен шостий респондент із числа тих, хто наразі перебуває у зареєстрованому шлюбі, проінформував, що спочатку перебував у шлюбі незареєстрованому.

- Розповсюдження незареєстрованого шлюбу на сьогодні вже не є чинником, який зумовлює зниження дітородної активності, оскільки значної різниці між дітородними установками осіб, які перебувають у зареєстрованому і в незареєстрованому шлюбі, не спостерігається. Крім того, лише 5% опитаних відповіли, що причиною відкладання

народження дитини є *«очікування офіційної реєстрації шлюбу»*. Набагато вагомішим чинником, що впливає на дітородні установки, є, як показали результати дослідження, стабільність і міцність шлюбно-го союзу.

- Однією з найбільш гострих соціально-демографічних проблем в Україні залишається нестабільність шлюбу, високий рівень розлучуваності. Головними причинами розлучень є проблеми, що виникають у морально-психологічних, емоційних відносинах членів подружжя (42% розлучених респондентів назвали причиною розлучення відчуження у подружніх стосунках, подружні зради, незадоволеність сексуальним життям), і ці проблеми посилюються через матеріальні труднощі, незадовільні житлові умов тощо (23% опитаних назвали їх серед головних причин і понад 44% — однією з важливих причин). Однією з найбільш вагомих причин руйнації шлюбів залишається розповсюдження алкоголізму: п'ята частина респондентів назвала зловживання алкоголем головною причиною розлучення, кожен десятий — важливою причиною.

- Дослідження дітородних установок виявило пріоритетність орієнтацій на дводітну сім'ю. Дві третини респондентів вважають, що у сучасній сім'ї в ідеалі має бути дві дитини, майже 17% зійшлися на думці, що достатньо однієї дитини, 13% наполягають, що батьки повинні мати трьох дітей і лише близько 2% опитаних вважають, що ідеальна кількість дітей у сім'ї — четверо і більше. Саме превалюючу орієнтацію на дводітну сім'ю важливо нині зберегти, всіляко підтримати і розвинути, тим більше, що нинішні і потенційні батьки в Україні усвідомлюють, що для повноцінного виховання дитини необхідно мати братів або сестер (з цим твердженням погодилася більшість опитаних). Для збереження і реалізації установки принаймні на дводітність слід докласти чимало зусиль, зокрема і на державному рівні, адже відсутність необхідних умов реально обумовлює надмірне розповсюдження одностітності. При тому, що двоє з кожних трьох опитаних вказали як ідеальну кількість двоє дітей, планують народити двох дітей лише близько половини респондентів.

- Основними причинами відкладання народження дітей в Україні респонденти вважають *«недостатній рівень матеріального добробуту більшості населення країни»* і *«невирішеність житлової проблеми»*. Проте для респондентів з дітьми особливо вагомий вплив на відкладання чергового народження справляє також *«невпевненість у майбутньому дітей»* (вона виявилася навіть вагомішою за житлову проблему).

- Недостатність матеріального забезпечення сім'ї і відсутність належних житлових умов стали для респондентів і найбільш вагомими

перепонами для народження бажаної ними кількості дітей. Причому зі збільшенням бажаного числа дітей підвищується і значущість матеріального чинника як перешкоди для реалізації дітородної установки.

- Основними чинниками поширення соціального сирітства, бездоглядності та безпритульності дітей в Україні респонденти вважають насамперед ті, що визначають дисфункційність сімей: зловживання батьків алкоголем та наркотичними засобами, безвідповідальне ставлення батьків до своїх обов'язків, поширення насильства та жорстокості у сім'ї, злочинна діяльність батьків. Водночас доволі значна частина опитаних акцентувала увагу на бідності сімей з дітьми, на падінні моральності серед населення та на відсутності дієвих соціальних програм державної підтримки сімей з дітьми. Згідно з думками респондентів, дітям, позбавленим батьківської опіки, слід насамперед надавати можливість бути всиновленими, виховуватись у прийомних сім'ях або дитячих будинках сімейного типу. І серед тих респондентів, які припускають для себе можливість усиновлення дитини або опіки над дитиною-сиротою, такі форми виховання, як усиновлення або прийомна сім'я мають більш високий рівень підтримки, ніж виховання дітей у спеціальних закладах (дитячих будинках, інтернатах тощо).

- Відмирання традицій масової багатодітності в Україні уже відбулося, і підстав для прогнозів щодо її поширення у майбутньому немає. У цілому потреба певних верств населення у багатодітності більшою мірою задовольняється, ніж не задовольняється. Особистісні чинники (релігійні переконання, любов до дітей тощо) врешті-решт відіграють в її формуванні та реалізації вагомішу роль, ніж протидіючі їм матеріальні чинники. Проте найбільш проблемними стосовно матеріально-фінансового забезпечення залишаються саме багатодітні сім'ї, які виховують неповнолітніх дітей. Основною метою держави і суспільства стосовно багатодітності повинно бути забезпечення гідних умов для народження і виховання дітей у багатодітних сім'ях, а в цілому — формування належних умов і можливостей для якнайповнішої реалізації існуючих дітородних установок населення.

Результати проведеного дослідження дали також поштовх до переосмислення й переоцінки деяких поширених стереотипів, розвінчання певних міфів щодо перебігу шлюбно-сімейних процесів і факторів дітородної активності населення в Україні.

Міф перший: про кризу сім'ї, що поглиблюється, та прискорене відмирання інституту шлюбу. Насправді традиції сімейного способу життя в Україні в основному збережено. Переважна більшість населення (понад 90%) проживає у складі сімей (частка одиноків достатньо значуща лише серед овдовілих літніх людей). Серед

тих, хто ніколи не перебував у шлюбі, більшість планує взяти шлюб у майбутньому.

Сім'я і діти посідають лідируючі місця в ієрархії життєвих цінностей населення. Так, найбільш важливою цінністю в житті більшість респондентів вважає сім'ю. Дев'ять з кожних десяти жінок і вісім з десяти чоловіків визначили сім'ю як *«дуже важливу»* життєву цінність. Діти *дуже* або, *скоріше, важливі* майже для 90% респондентів, причому для жінок їх значущість вища, ніж для чоловіків: понад 80% жінок вказали, що діти для них *«дуже важливі»*, серед чоловіків це визнали понад 64%.

Міф другий: про незареєстрований шлюб (співжиття) як поширену форму шлюбних відносин переважно серед молоді, «ідейні» прихильники якої також знаходяться лише у молодіжному середовищі (особливо серед чоловіків). Дослідження показало, що ставлення значної частини респондентів усіх основних груп дітородного віку до незареєстрованого шлюбу позитивне: найбільш значною є частка респондентів, які висловили своє позитивне ставлення до цієї форми шлюбних відносин за умови, що вона обрана шлюбними партнерами за обопільною згодою (так частіше вважають зрілі респонденти); інша вагома частка опитаних схвалює незареєстрований шлюб як випробувальний етап перед вступом до шлюбу офіційного (так частіше вважає молодь).

Серед респондентів, які планують взяти шлюб у майбутньому, значною є частка тих, хто бажає, щоб їх шлюб починався з попереднього періоду співжиття без офіційної реєстрації, причому найбільш висока ця частка охочих заздалегідь перевірити один одного на «шлюбно-сімейну сумісність» якраз не серед наймолодших осіб, а у респондентів віком від 25 до 35–39 років. Представники цих вікових груп чисельно переважають і серед тих, хто нині перебуває у незареєстрованому шлюбі (хоча частка тих, хто живе у незареєстрованому шлюбі, серед усіх пошлюблених вища у молодіжних групах). Частка налаштованих на незареєстрований шлюб як *остаточну* форму шлюбно-сімейних відносин відносно більшою є саме серед старших респондентів (віком від 35 до 49 років). Хоч у відповідях на запитання щодо ставлення до незареєстрованого шлюбу і спостерігається певна чисельна перевага чоловіків у позитивних його оцінках, однак статеві відмінності у ставленні до незареєстрованого шлюбу не настільки суттєві, як цього можна було очікувати. При цьому вищу частку позитивних оцінок незареєстрованого шлюбу виявили групи респондентів з високим освітнім рівнем і соціальним статусом (зокрема, й жінки).

Міф третій: про виключно економічну обумовленість низької народжуваності у нашій країні. Хоча недостатня матеріальна та

житлова забезпеченість і є на думку респондентів найбільш вагомими перешкодами для народження бажаного числа дітей, проте вагому роль у відкладанні або надмірному обмеженні народжень відіграють і такі чинники, як **невпевненість у майбутньому дітей, нестабільність політичної і соціально-економічної ситуації в країні** тощо. Слід зазначити, що, згідно з результатами дослідження, дітородні плани різних респондентів (число планованих ними дітей) усе ж таки більшою мірою залежать від їхньої потреби в дітях (бажаного числа дітей), ніж від сприйняття власного матеріально-фінансового стану як сприятливого або несприятливого.

Стереотип перший: повторні шлюби не компенсують втрачені внаслідок розпаду першого шлюбу «репродуктивні можливості» (можливі народження подальших дітей). Очевидно в умовах масового розповсюдження одностатевості у сім'ях (зокрема, заснованих на першому і єдиному шлюбі) ситуація у цьому відношенні вже змінилася, про що свідчать результати нашого дослідження. Повторна шлюбність частково компенсує зниження дітородного потенціалу через розлучуваність і раннє овдовіння: половина осіб у повторному шлюбі, які не мають дітей, планують народити дитину в найближчі три роки, а серед тих, хто має дітей — кожен четвертий чоловік і кожна восьма жінка.

Стереотип другий: про ставлення до багатодітності й багатодітних батьків з неабиякою часткою зневаги і снобізму як до малоосвічених людей, які «обзаводяться» багатьма дітьми через безвідповідальне ставлення до їх виховання. Результати дослідження показали, що у цілому ставлення населення до багатодітності позитивне, проте частка позитивних оцінок залежить від кількості дітей у багатодітній сім'ї: якщо у ставленні до сімей з трьома-чотирма дітьми явно переважають позитивні оцінки, то зі збільшенням числа народжених багатодітними батьками дітей зростає частка стриманих і відверто негативних відгуків. У цілому ж провідними чинниками багатодітності респонденти вважають те, що багатодітні батьки вбачають у дітях сенс життя, а також чинник релігійних переконань.

Як свідчать результати дослідження, багатодітні респонденти дійсно вирізняються підвищеною релігійністю. Проте, всупереч поширеній думці, це не завжди люди з низьким рівнем освіти: якщо стосовно багатодітних батьків-городян спостерігається їх певне відставання від малодітних батьків за освітнім рівнем, то у сільській місцевості (де, власне, багатодітність більш поширена) ці відмінності неістотні, а досить висока частка осіб, які мають професійну освіту, серед респондентів, орієнтованих на трьох і більше дітей, дозволяє сподіва-

тися, що у сільській місцевості багатодітність є свідомим вибором досить освіченої частини населення дітородного віку. Слід зазначити також, що, незважаючи на матеріальні проблеми, які найгостріше стоять у багатодітних сім'ях, саме серед багатодітних респондентів, які мають неповнолітніх дітей, найбільш висока частка тих, хто вважає себе *«щасливим»* і *«дуже щасливим»*. Очевидно, ці люди знаходять сенс свого життя в дітях і одержують задоволення від спілкування з ними.

Основною метою держави і суспільства стосовно багатодітності повинно бути забезпечення гідних умов для народження і виховання дітей у багатодітних сім'ях, а в цілому — формування належних умов і можливостей для якнайповнішої реалізації існуючих дітородних установок населення.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

ЦЕНТР
«СОЦИАЛЬНЫЙ МОНИТОРИНГ»

АНКЕТА

«Сім'я і діти: соціально-демографічне обстеження»

11. МОВА АНКЕТИ: 1. Українська

12. ОБЛАСТЬ _____

13. РАЙОН _____

14. Назва населеного пункту _____

15. Тип поселення, де мешкає респондент:

Обласний центр (а також м. Київ та м. Сімферополь)

Інше місто з населенням від 100 до 999 тис. осіб

Інше місто з населенням від 50 до 99 тис. осіб

Інше місто з населенням від 20 до 49 тис. осіб

Інше місто з населенням менше 20 тис. осіб

Селище міського типу

Село

16. ДАТА ІНТЕРВ'Ю _____ 2008 р.
число місяць

17. ЧАС ПОЧАТКУ ІНТЕРВ'Ю _____
годин хвилин

ІНТЕРВ'ЮЕРЕ! Це опитування проводиться методом індивідуального інтерв'ю. Зачитуйте запитання респонденту, не змінюючи формулювання. Відповіді респондента позначайте, обводячи кружечком код (цифру) відповідної відповіді. Відповіді на відкриті запитання записуйте дослівно, без скорочень і розбірливо. У тексті анкети зустрічаються пояснення для Вас, надруковані великими літерами. Ці пояснення респондентові не зачитуються. Уважно стежте за запитаннями-фільтрами та переходами від запитання до запитання. Використовуйте картки до окремих запитань.

ПРОЧИТАЙТЕ ЦЕЙ ТЕКСТ НА ПОЧАТКУ БЕСІДИ

Добрий день! Мене звати _____ /прізвище, ім'я та по батькові/. Ми регулярно проводимо опитування населення України з різних

проблем нашого суспільства. Це опитування присвячено проблемам сімейного життя, народжуваності та виховання дітей. Нас цікавить Ваша думка стосовно життєдіяльності сімей, народження і виховання дітей тощо. Ваша участь у цьому опитуванні та Ваша допомога дозволять краще зрозуміти, які погляди існують в сучасному українському суспільстві. Дякуємо за те, що Ви погодилися взяти участь у цьому опитуванні.

Учасники опитування вибирались випадково. Ваші відповіді, як і відповіді всіх учасників опитування, буде використано тільки в узагальненій формі після статистичної обробки на ПЕОМ.

Якщо у Вас виникнуть запитання, Ви зможете зателефонувати нам за такими київськими телефонами: (044) 501-50-75, 501-50-76.

Блок А. Соціально-демографічні характеристики респондентів

A1. Стать респондента: 1. Чоловіча 2. Жіноча

A2. Ви народилися: (місяць) « _____ » 19 ____ року

A3. Це означає, що Вам виповнилося _____ повних років

K1. Контрольне запитання: Вікова група респондентів

1. Менше 15 років -----→ *Закінчити інтерв'ю*

2. 15–19 років

3. 20–24 роки

4. 25–29 років

5. 30–34 роки

6. 35–39 років

7. 40–44 роки

8. 45–49 років

9. 50 років і старше -----→ *Закінчити інтерв'ю*

ПЕРЕВІРТЕ КВОТИ

A4. Ваше громадянство:

1. Українське

2. Інше (вказіть яке) _____

A5. До якої національності Ви себе відносите:

1. Українець (українка)

2. Росіянин (росіянка)

3. Інша (вказіть національність) _____

A6. Ваша освіта: *(Лише один варіант відповіді)*

1. Початкова загальна середня освіта
2. Базова загальна середня освіта
3. Повна загальна середня освіта
4. Професійно-технічна освіта (після базової або повної загальної середньої освіти)
5. Базова та неповна вища освіта (технікум, ВНЗ I–II рівнів акредитації, ВНЗ III–IV рівнів акредитації (бакалавр)
6. Повна вища освіта (ВНЗ III–IV рівнів акредитації (спеціаліст або магістр)
7. Маю науковий ступінь (кандидат, доктор, ПіАшДі (PhD)

A7. Враховуючи Ваше особисте становище, Ваші досягнення і авторитет, а також Вашу здатність впливати на суспільне життя, скажіть, до якого соціального прошарку Ви себе відносите?

Дуже високого	Високого	Вище середнього	Середнього	Нижче середнього	Низького	Дуже низького
7	6	5	4	3	2	1

A8. Скажіть, будь-ласка, наскільки важливо для Вас те, що я зараз назву?

	Дуже важливо	Скоріше, важливо	Скоріше, не важливо	Зовсім не важливо
1. Сім'я	4	3	2	1
2. Друзі	4	3	2	1
3. Вільний час	4	3	2	1
4. Політика	4	3	2	1
5. Робота	4	3	2	1
6. Діти	4	3	2	1
7. Релігія	4	3	2	1
8. Хобі, захоплення	4	3	2	1

A9. У цілому, чи можете сказати, що Ви... (Один варіант відповіді)

1. Дуже щасливий/а	3. Не дуже щасливий/а
2. Досить щасливий/а	4. Зовсім нещасливий/а

A10. Ви є прихильником:

1. Християнства:
 - 1.1. Православної церкви
 - 1.2. Римо-католицької церкви
 - 1.3. Греко-католицької церкви
 - 1.4. Автокефальної церкви
 - 1.5. Протестантизму (вказати конфесію) _____
 - 1.6. Інше (вказати конфесію) _____
2. Ісламу
3. Іудаїзму
4. Іншої релігії _____
5. *Немає жодних релігійних поглядів*

A11. Незалежно від того, відвідуєте Ви церкву чи ні, чи можете сказати, що Ви... (Лише *один* варіант відповіді)

1. Віруючий/а; скоріше, віруючий/а
2. Невіруючий/а; скоріше, невіруючий/а
3. Переконаний/а атеїст/ка
4. Важко відповісти (**не зачитувати**)

A12. До якої соціально-професійної групи Ви себе відносите?

1. Топ-менеджери й власники великих (і середніх) підприємств та фірм
2. Державні службовці вищого рівня
3. Власники й менеджери дрібних підприємств, фермери, самозайняті
4. Державні службовці, керівники та управлінці середньої ланки
5. Професіонали, зайняті висококваліфікованою розумовою працею
6. Рядові спеціалісти та їх помічники
7. Працівники рутинної нефізичної праці (технічні службовці)
8. Кваліфіковані працівники переважно фізичної праці
9. Напів- і некваліфіковані працівники
10. Безробітні (зареєстровані та незареєстровані)
11. Зайняті в домогосподарстві
12. Студенти ВНЗ III–IV рівнів акредитації
13. Студенти ВНЗ I–II рівнів акредитації
14. Учні професійно-технічних навчальних закладів
15. Учні загальноосвітніх шкіл
16. Непрацюючі, інваліди, пенсіонери
17. *Інше (вказіть, що саме):* _____

A13. Як би Ви могли оцінити фінансове становище своєї родини?

(Інтерв'юєре, передайте респондентові картку A13.

Лише один варіант відповіді)

1. Будь-які покупки можемо зробити в будь-який час
2. Вистачає на харчування, одяг, взуття, дорогі покупки (телевізор, холодильник тощо). Для таких покупок, як нова машина, дачна ділянка тощо, необхідно збирати або позичати гроші
3. Вистачає на харчування, одяг, взуття, інші покупки. Для придбання дорогих речей (велика побутова техніка — телевізор, холодильник, комп'ютер, пральна машина) необхідно збирати або позичати гроші
4. Вистачає на харчування і необхідний одяг, взуття. Для таких покупок, як красивий костюм, мобільний телефон, мала побутова техніка (праска, пілосос тощо), необхідно збирати або позичати гроші, брати кредит
5. Вистачає на харчування. Для придбання необхідного одягу, взуття треба збирати або позичати гроші
6. Змушені заощаджувати навіть на харчуванні

A14. З ким разом Ви мешкаєте, тобто маєте спільне домашнє господарство?

1. Чоловік / дружина або шлюбний партнер (як у зареєстрованому, так і незареєстрованому шлюбі)
2. Діти
3. Зять / невістка
4. Онук / онука
5. Батько/мати
6. Брати / сестри
7. Бабуся / дідусь
8. Тесть / теща або свекор / свекруха
9. Інші родичі
10. Інші, не родичі

A15. Вкажіть загальну кількість членів родини (включаючи себе), що постійно живуть разом з Вами:

осіб

A15.1. З них дітей віком до 17 років (включно):

осіб 0 — немає дітей віком до 17 років (включно)

A16. Ваша родина (ті, з ким Ви ведеєте спільне домашнє господарство) мешкає:

1. У приватному будинку (займаємо весь будинок)
2. Займаємо частину приватного будинку
3. В окремій квартирі
4. Займаємо частину квартири
5. Займаємо кімнату в гуртожитку
6. *Інше (вказіть, що саме):* _____

A17. Скільки квадратних метрів загальної площі у Вашій квартирі?

_____ кв. м.

A18. Якщо матеріальне становище середньостатистичної родини України взяти за якийсь середній показник, то як Ви у порівнянні з ним оцінюєте матеріальне становище Вашої родини?

Дуже високе	Високе	Вище за середнє	Середнє	Нижче середнього	Низьке	Дуже низьке
7	6	5	4	3	2	1

Блок В. Шлюбний стан

Зараз кілька запитань стосовно Вашого шлюбу. Останнім часом шлюбні стосунки набувають різних форм. Ви можете перебувати у шлюбі офіційно зареєстрованому або незареєстрованому. Ви можете постійно проживати разом з Вашим шлюбним партнером або жити окремо. Просимо Вас бути відвертими у відповідях, оскільки за результатами дослідження буде підготовлено рекомендації щодо державної політики та законодавства у сфері сімейно-шлюбних стосунків.

В1. Чи перебували Ви коли-небудь у шлюбі (як у зареєстрованому, так і в незареєстрованому)?

1. Так
2. Ні ----- *Переходьте до запитання В4*

В2. Чи перебуваєте Ви зараз у шлюбі (як у зареєстрованому, так і в незареєстрованому)?

1. Так
2. Ні

В3. Ваш шлюбний стан зараз:

1. Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	<i>Переходьте до запитання В3.1</i>
2. Перебуваю у незареєстрованому шлюбі	<i>Переходьте до запитання В3.2</i>
3. Удівець / вдова	<i>Переходьте до запитання В4</i>
4. Розлучений/на (розлучення оформлене офіційно)	<i>Переходьте до запитання В3.4</i>
5. Ми розійшлися, але розлучення не оформили	
6. Припинили стосунки з партнером (розрив незареєстрованого шлюбу)	

В3.1. Чи передував укладенню офіційного шлюбу незареєстрований шлюб (спільне проживання без реєстрації шлюбу) з Вашим чоловіком / дружиною?

1. Так, упродовж _____ років	<i>Переходьте до запитання В12</i>
2. Ні	

В3.2. Чи плануєте Ви зареєструвати шлюб з Вашим партнером?

1. Так -----→

Переходьте до запитання В12

2. Ні

3. Ще не вирішили]--→

Переходьте до запитання В3.3

В3.3. Якщо «ні» або «ще не вирішили», то чому? (Інтерв'юєре! Передайте респонденту картку до запитання В3.3.

Можна обрати **три** найважливіші мотиви)

1. Ми ще не готові до офіційного шлюбу
2. Ми вважаємо, що реєстрація шлюбу не потрібна
3. Мій партнер/ка не бажає брати офіційний шлюб
4. Я не бажаю брати офіційний шлюб
5. Мій партнер/ка не може брати офіційний шлюб
6. Я не можу брати офіційний шлюб
7. Немає відповідних житлових умов
8. Немає стабільних достатніх доходів
9. Через рідних та близьких (незгода батьків, наявність дітей, суперечності з інтересами дітей від попереднього шлюбу тощо)

10. Через стан здоров'я (мого або мого партнера/ки)
 11. Один з нас має негативний досвід офіційних шлюбних стосунків
 12. Інше (вказіть, що саме): _____

Для тих, хто розлучився, розійшовся, тобто на запитання В3 обрав варіант відповіді «4», або «5», або «6»:

В3.4. Що стало причиною (останнього) розлучення, припинення шлюбних стосунків?

<i>(Інтерв'юєре! Передайте респонденту картку до запитання В3.4. Попросіть респондента назвати першою причину, як найголовнішу. Потім усі інші важливі причини)</i>	3.4.1. Перша названа	3.4.2. Інші
1. Немоżliвість мати дітей через стан здоров'я	1	1
2. Незадоволеність інтимними (сексуальними) стосунками	2	2
3. Житлові проблеми	3	3
4. Конфлікти через матеріальні труднощі	4	4
5. Зловживання чоловіка (дружини) алкоголем	5	5
6. Вживання наркотиків чоловіком (дружиною)	6	6
7. Насильство в сім'ї	7	7
8. Подружня зрада, ревності	8	8
9. Конфлікт інтересів, відчуженість у сімейних стосунках	9	9
10. Конфлікти з родичами чоловіка (дружини)	10	10
11. Стан здоров'я шлюбного партнера	11	11
12. Інше (вказіть, що саме): _____	12	12

Запитання В4 — В7 для осіб, які зараз не перебувають у шлюбних стосунках (варіанти відповіді В1 = 2 та В3 = 3, або 4, або 5, або 6)

В4. Чи маєте Ви намір взяти шлюб (встановити тривалі шлюбні стосунки, жити у зареєстрованому або незареєстрованому шлюбі) в майбутньому?

1. Так -----→ *Переходьте до запитання В5*
 2. Ні -----→ *Переходьте до запитання В7*

В5. Якщо «так», то чи плануєте Ви взяти офіційний шлюб?

1. Так, одразу

2. Так, але хотів/ла б, щоб шлюб починався з випробувального етапу (незареєстрованого шлюбу) з подальшою реєстрацією
3. Ні, планую жити у незареєстрованому шлюбі

В6. З якої причини Ви ще не уклали шлюб? *(Інтерв'юєре! Передайте респонденту картку до запитання В6. Оберіть ті причини, які є для Вас найголовнішими)*

1. Вважаю, що я ще не готовий/ва до вступу в шлюб
2. Ще не зустрів/ла людину, з якою шлюб / шлюбні стосунки можливі
3. Маю сексуального партнера, але він (вона) не бажає (не може) брати шлюб або встановлювати постійні шлюбні стосунки
4. Ще замало часу минуло після втрати шлюбного партнера / розірвання стосунків зі шлюбним партнером
5. Немає відповідних житлових умов
6. Немає стабільних достатніх доходів
7. Через моїх рідних та близьких (незгода батьків, наявність дітей від попереднього шлюбу та ін.)
8. Інше (вказіть, що саме): _____

В7. Чому Ви не маєте наміру взяти шлюб (встановити тривалі шлюбні стосунки, жити у зареєстрованому або незареєстрованому шлюбі) в майбутньому?

1. Через стан здоров'я
2. Хочу бути незалежним/ою, не хочу обмежувати свою свободу
3. Через моїх рідних та близьких (незгода батьків, дітей тощо)
4. Хочу сконцентруватися на кар'єрі
5. Маю негативний досвід шлюбних стосунків і не хочу повторювати його
6. Вирішив/ла присвятити себе вихованню дітей, онуків
7. Інше (вказіть, що саме): _____

Запитання В8 — В11 для осіб, які відмітили у В1 = 1, або для тих, хто зазначив у В3 = «3» або «4», або «5», або «6»

В8. Скільки шлюбів у Вас було (зареєстрованих або незареєстрованих)?

1. Один
2. Два
3. Більше (вказіть скільки) _____

7. Ваш партнер перебуває зараз у шлюбі з іншою особою

8. *Інше (вкажіть):* _____

В15. Який за черговістю шлюб, в якому Ви перебуваєте? *(Будь ласка, враховуйте всі постійні шлюбні стосунки незалежно від того, чи вони були зареєстровані офіційно, чи ні)*

1. Перший шлюб
2. Другий шлюб
3. Третій шлюб
4. Четвертий шлюб або більш високої черговості

В16. Чи задоволені Ви своїм шлюбом?

1. Цілком задоволений/а
2. Скоріше, задоволений/а
3. Скоріше, незадоволений/а
4. Повністю незадоволений/а
5. *Важко відповісти (не зачитувати)*

В17. Чи виникали у Вас наміри щодо розлучення / розірвання стосунків?

1. Так, часто 2. Так, іноді 3. Ні

Блок С. Загальні шлюбні та дітородні орієнтації

С1. Чи згодні Ви з таким твердженням: «Шлюб — це застарілий спосіб організації сім'ї»? *(Оберіть лише одну відповідь)*

1. Згоден/на 2. Не згоден/на

С2. Чи погоджуєтесь Ви з таким твердженням: «Дитині для того, щоб рости щасливою, потрібний дім, де є батько і мати»? *(Оберіть лише одну відповідь)*

1. Скоріше, погоджусь 2. Скоріше, не погоджусь

С3. Як Ви думаєте, скільки дітей має бути у сучасній сім'ї (в ідеалі, безвідносно до Ваших планів)?

- 0. Жодної дитини*
1. Одна дитина

2. Дві дитини
3. Три дитини
4. Чотири і більше (вказіть скільки): _____

C4. Чи згодні Ви з тим, що бути домогосподаркою і виховувати дітей — це такий же спосіб реалізувати себе, як і працювати за фахом? (Оберіть *одну* відповідь)

1. Повністю згоден/на	3. Скоріше, не згоден/на
2. Скоріше, згоден/на	4. Повністю не згоден/на

C5. Чи вважаєте Ви, що чоловік, як і жінка, може і має брати відпустку по догляду за дитиною? (Оберіть *лише одну* відповідь)

1. Повністю згоден/на	3. Скоріше, не згоден/на
2. Скоріше, згоден/на	4. Повністю не згоден/на

C6. Скільки дітей Ви хотіли мати, коли думали про це у дитинстві, юності? _____ дітей

«99» — не думав(ла) про це / не пам'ятаю

C7. Як Ви вважаєте, чи виправданою є свідома відмова репродуктивно здорових пар взагалі від народження дітей в Україні?

1. Так
2. Ні

C8. З чим, на Вашу думку, пов'язано відкладання народження дітей в Україні?(Інтерв'юєре! Передайте респонденту картку до запитання C8. Можна обрати до *п'яти* варіантів відповідей)

1. Труднощами поєднання кар'єри, отримання освіти з виконанням батьківських обов'язків
2. Недостатнім рівнем матеріального добробуту більшості населення України
3. Невпевненістю в майбутньому дітей
4. Нестабільністю соціально-економічної і політичної ситуації в країні
5. Безробіттям та іншими проблемами із зайнятістю
6. Невирішеністю житлової проблеми
7. Недоліками соціального захисту материнства і дитинства
8. Проблемами доступу до якісних послуг освіти (дошкільної, загальної середньої та вищої)

9. Незадовільним станом медичного обслуговування дітородної діяльності
10. Нестабільністю шлюбно-сімейних відносин
11. *Інше (вказіть, що саме):* _____

С9. Яке Ваше ставлення до незареєстрованого шлюбу? (Вкажіть лише один варіант відповіді)

1. Позитивне, якщо це спільне рішення шлюбних партнерів
2. Позитивне, як до випробувального етапу перед офіційним шлюбом
3. Позитивне, якщо у шлюбних партнерів немає спільних дітей
4. Негативне
5. *Важко відповісти (не зачитувати)*

Блок Д. Дітородна ситуація та установки

Д1. Скільки дітей Ви маєте? (Відмітьте «0», якщо Ви не маєте дітей, або вкажіть їх кількість, якщо у Вас є діти)

0. *Немає дітей* ----- → **Переходьте до запитання Д6**

1. Одна дитина	5. П'ять дітей
2. Дві дитини	6. Шість дітей
3. Три дитини	7. Сім дітей
4. Чотири дитини	8. Вісім і більше дітей

Надайте інформацію про дітей у Вашій сім'ї

Д2. Черговість народження, стать (Інтерв'юєре! Попросіть респондента почати з найстаршої дитини)	Д3. Скільки повних років дитині	Д4. Для дітей, яким ще не виповнилося 18 років			
		Дитина рідна для Вас і Вашого чоловіка (дружини) / шлюбного партнера	Дитина всиновлена Вашою сім'єю або знаходиться під Вашою опікою чи піклуванням (діти померлих родичів та ін.)	Дитина рідна тільки для Вас	Дитина рідна тільки для Вашого чоловіка (дружини) / шлюбного партнера
1) 1-X 2-Д		1	2	3	4
2) 1-X 2-Д		1	2	3	4
3) 1-X 2-Д		1	2	3	4
4) 1-X 2-Д		1	2	3	4
5) 1-X 2-Д		1	2	3	4
6) 1-X 2-Д		1	2	3	4
7) 1-X 2-Д		1	2	3	4
8) 1-X 2-Д		1	2	3	4

Д5. Чи запланованим було народження Вашої останньої дитини?

1. Так 2. Ні 3. *Не пам'ятаю (не зачитувати)*

Д6. Скільки (ще) дітей Ви плануєте мати? _____ дітей

«98» — скільки народиться «99» — не знаю (*не зачитувати*)

Д7. Це означає, що всього Ви плануєте мати _____ (впишіть кількість) дітей.

«98» — скільки народиться «99» — не знаю (*не зачитувати*)

Д8. Чи плануєте Ви народити дитину в найближчі три роки?

1. Так 2. Ні

Д9. Скільки всього дітей Ви хотіли б мати за наявності необхідних умов? _____ дітей

«98» — скільки народиться «99» — не знаю (*не зачитувати*)

Д10. Якщо Вам відома думка Вашого чоловіка (дружини) / партнера, то скільки всього дітей він (вона) хотів/ла б мати? _____ дітей

«97» — немає шлюбного партнера

«98» — скільки народиться

«99» — мені не відомо (*не зачитувати*)

Д11. Що для Вас є (або було раніше, або може бути) основними перепонами для народження бажаної кількості дітей? (Інтерв'юєре! Передайте респонденту картку до запитання Д11. Можна вибрати **три найважливіших варіанти відповіді)**

1. Недостатність матеріального забезпечення сім'ї
2. Хочу досягти успіхів у кар'єрі
3. Через зайнятість і професійне навантаження не маю достатньо часу для догляду і виховання дітей
4. Відсутність належних житлових умов
5. Напружені стосунки в сім'ї (у тому числі між членами подружжя)
6. Проблеми зі здоров'ям
7. Неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо)

8. Небажання шлюбного партнера мати більше дітей
9. Зниження конкурентноздатності та втрати заробітку у зв'язку з народженням дітей
10. Бажання зосередитись на власних інтересах
11. Бажання мати більше вільного часу
12. *Інше (вказіть, що саме):* _____

Д12. Чи вважаєте Ви необхідним для повноцінного виховання дитини наявність у неї братів чи сестер?

1. Так 2. Ні 3. *Не знаю (не зачитувати)*

Д13. Уявіть, що Ваш син або донька стали дорослими, мають власні сім'ї й запитують Вашої поради щодо кількості дітей. Яку кількість дітей Ви порадите їм народити? _____ дітей

«98» — скільки народиться «99» — не знаю (*не зачитувати*)

Інтерв'юєре! Якщо в респондента ще немає дітей, то ставте наступне запитання щодо «першої» дитини. Якщо є діти — щодо «наступної».

Д14. Що може спричинити відкладання народження першої / наступної дитини для Вас? (*Інтерв'юєре! Передайте респонденту картку до запитання Д14. Можна вибрати **три найважливіших варіанти відповідей*)**

1. Бажання завершити здобуття освіти
2. Наміри створити житлові умови, необхідні для дитини
3. Наміри поліпшити матеріально-фінансове становище перед народженням дитини
4. Складні взаємовідносини у сім'ї
5. Бажання пожити «для себе»
6. Плани щодо зміцнення здоров'я
7. Необхідність інтервалу між народженням дітей або попередньою вагітністю
8. Бажання дочекатися соціально-політичної стабільності в країні
9. Очікування поліпшення ситуації щодо медичного обслуговування; дошкільної (шкільної) освіти; соціального захисту материнства і дитинства

10. Наміри перевірити почуття (міцність стосунків із партнером)
11. Очікування на офіційну реєстрацію шлюбних стосунків
12. Інше (вказіть, що саме): _____

Д15. За яких змін в умовах Вашого життя Ви б зважилися на народження ще однієї або більше дітей? (Назвіть два-три провідних чинники)

Блок Е. Оцінка населенням сімейної політики в Україні

Е1. З яким із наведених трьох тверджень Ви згодні найбільше?

1. Держава має допомогти сім'ї мати стільки дітей, скільки ця сім'я сама бажає
2. Держава має намагатися зацікавити сім'ї у народженні більшої кількості дітей, створивши для цього необхідні умови
3. Держава ніяким чином не повинна впливати на народження у сім'ях тієї чи іншої кількості дітей

Е2. Чи вплинуло запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини на Ваші плани стосовно кількості дітей у сім'ї?

1. Ні
2. Так -----→

Е3. Як вплинуло?

1. Вже народили після введення допомоги
2. Чекаємо народження дитини у цьому році
3. Плануємо народити наступного року
4. Плануємо народити через 2–3 роки
5. Інше (вказіть, що саме): _____

Е4. Як Ви вважаєте, чи є виправданими державні витрати на одноразову допомогу при народженні дитини?

1. Цілком, адже вони сприятимуть підвищенню народжуваності в країні
2. Так, оскільки сприятимуть поліпшенню матеріального становища сімей з дітьми (особливо кількома)
3. Не зовсім виправданими, краще було спрямувати ці кошти на інші заходи щодо стимулювання дітородної активності
4. Невиправданими, оскільки вони суттєво не впливають на дітородну активність
5. Зовсім невинновданими і такими, що можуть мати негативні наслідки
6. Інша думка (вказіть, яка саме): _____

E5. Як Ви гадаєте, чи можна очікувати підвищення народжуваності у нашій країні шляхом поліпшення матеріально-побутових умов життя населення (якщо таке поліпшення матиме місце в найближчому майбутньому)?

1. Так 2. Так, але незначного 3. Ні 4. *Важко відповісти (не зачитувати)*

E6. На Вашу думку, яким чином сім'я впливає на кар'єру та особисту реалізацію в діловій сфері жінок і чоловіків?

<i>(Один варіант відповіді у кожному стовпчику)</i>	E6.1. Як впливає на жінок	E6.2. Як впливає на чоловіків
1. Сприяє особистій реалізації в діловій сфері	1	1
2. Гальмує кар'єрний розвиток	2	2
3. Залежно від особливостей сім'ї: може гальмувати, а може й сприяти кар'єрі	3	3
4. На різних етапах розвитку кожної сім'ї відбувається або сприяння, або гальмування кар'єрного росту її членів	4	4

E7. Як Ви гадаєте, які з нижченаведених змін у соціально-економічних умовах і демографічній політиці здатні найбільшою мірою сприяти підвищенню народжуваності в країні? (Інтерв'юєре! Передайте респонденту картку до запитання E7. Можна вибрати три найважливіших варіанти відповіді)

1. Підвищення рівня оплати праці
2. Запровадження вагомих податкових пільг для сімей з дітьми
3. Збільшення одноразової допомоги при народженні дитини
4. Розширення мережі дитячих дошкільних закладів і поліпшення якості їх послуг
5. Створення умов для успішного поєднання професійної зайнятості з материнством (батьківством)
6. Поліпшення житлових умов
7. Збільшення адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми
8. Підвищення соціального престижу батьківства і материнства, формування дружнього до сімей з дітьми соціального середовища
9. Збереження безкоштовної середньої і вищої освіти та підвищення її якості
10. Підвищення доступності якісного медичного обслуговування для дітей
11. Запровадження щомісячних допомог на дітей (до повноліття) усім сім'ям
12. Інформаційно-просвітницька діяльність, спрямована на формування установок на народження двох-трьох дітей

Е8. Які Ваші пропозиції щодо поліпшення державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми?

Блок Л. Ставлення населення до багатодітності

Л1. Ваше ставлення до багатодітності (наявність у сім'ї п'яти і більше дітей)? (Лише одна відповідь)

1. Схвальне
2. Негативне
3. Мені цих дітей шкода
4. Мені цих батьків шкода
5. Байдуже (це справа вибору подружжя)
6. Вважаю, що такі батьки і сім'ї заслуговують на підтримку і повагу
7. Залежно від того, наскільки свідомо подібна багатодітність
8. Інше (вкажіть, що саме): _____

Л2. Як Ви вважаєте, чому сім'ї приймають рішення стати багатодітними? (Інтерв'юєре! Передайте респонденту картку до запитання

Л2. Позначте першою найголовнішу причину у стовпчику «Перший вибір». Решту названих — у стовпчику «Інші»)

	<i>Перший вибір</i>	<i>Інші зазначені</i>
1. Це сприяє повноцінному вихованню дітей	1	1
1. Це зменшує вірогідність залишитися одному в старості	2	2
3. Це зміцнює подружні стосунки	3	3
4. Через релігійні переконання	4	4
5. Вбачають у дітях головний сенс життя	5	5
6. Через небажання робити аборт	6	6
7. Через помилки в контрацепції	7	7
8. Хочуть одержати матеріальну допомогу від держави	8	8
9. Стихийно, вони не думають про майбутнє	9	9
10. Інше (вкажіть, що саме): _____	10	10

Л3. Яке Ваше ставлення до багатодітних сімей?

До сімей з:	<i>Сам/а планую стільки дітей мати</i>	<i>Захоплююсь ними</i>	<i>Позитивне</i>	<i>Стримане</i>	<i>Негативне</i>	<i>Дуже негативне</i>
1. 3 дітьми	1	2	3	4	5	6
2. 4 дітьми	1	2	3	4	5	6
3. 5 дітьми	1	2	3	4	5	6
4. 6–8 дітьми	1	2	3	4	5	6
5. 9 і більше дітей	1	2	3	4	5	6

Л4. Якби рівень доходів Вашої сім'ї дозволяв Вам не працювати (не займатися оплачуваною діяльністю), то швидше за все Ви...

(Лише *один* варіант відповіді)

1. Не працювали б, займалися домогосподарством і вихованням дітей
2. Перейшли б на неповний робочий день, щоб було більше часу на ведення домогосподарства і виховання дітей
3. Продовжували б працювати повний робочий день, щоб мати більше грошей

4. Працювали б повний робочий день у відповідності зі специфікою своєї роботи і власним бажанням досягти успіхів у кар'єрі, професійній самореалізації

Блок М. «Становище дітей, позбавлених батьківської опіки та піклування»

Останніми роками в нашому суспільстві зростає кількість дітей-сиріт і так званих соціальних сиріт, батьки яких з різних причин відмовляються від виховання дитини або позбавлені батьківських прав.

М1. На Вашу думку, які найбільш суттєві причини поширення соціального сирітства, безпритульності та бездоглядності дітей в Україні? *(Інтерв'юєре! Передайте респонденту картку до запитання М1. Назвіть три основні причини)*

1. Безвідповідальне ставлення батьків до виконання своїх обов'язків
2. Бідність сімей з дітьми
3. Зловживання батьків алкоголем та наркотичними засобами
4. Відсутність дієвих соціальних програм державної підтримки сімей з дітьми
5. Поширення насильства та жорстокості у сім'ї
6. Злочинна діяльність батьків
7. Зниження рівня моральності серед населення
8. Поширення сирітства дітей унаслідок смерті батьків / одного з батьків
9. Психічні захворювання
10. Інше (вказіть, що саме): _____

М2. На Вашу думку, що має підвищити зацікавленість громадян України до прийому на виховання в сім'ю дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування? *(Інтерв'юєре! Передайте респонденту картку до запитання М2. Дайте всі слушні варіанти відповіді)*

1. Підвищення соціальної значимості прийняття дитини-сироти у сім'ю на виховання

2. Достатній рівень оплати такої діяльності (*Вкажіть!* _____ грн на місяць на дитину)
3. Забезпечення таємниці влаштування дитини в сім'ю
4. Загальне підвищення рівня матеріальної забезпеченості громадян
5. Створення структур, які надавали б психологічну та педагогічну допомогу батькам у вихованні таких дітей
6. Особистий приклад громадян, які мають певну «вагу» в українському суспільстві (представники уряду, відомі політики, спортсмени, естрадні співаки тощо)
7. *Інше (вкажіть, що саме):* _____

М3. Чи допускаєте можливість, що Ви самі усиновите / візьмете під опіку дитину, позбавлену батьківської опіки, або організуєте дитячий будинок сімейного типу?

1. Так

2. Ні

М4. Коли-небудь обговорювалася у Вашій сім'ї можливість взяти на виховання дитину, яка залишилася без батьківського піклування?

1. Так

2. Ні, ніколи

М5. Нині в Україні відбувається реформа державної системи влаштування дітей, позбавлених батьківської опіки. Як Ви вважаєте, яка форма влаштування є якнайкращою для таких дітей? (*Інтерв'юєре! Передайте респонденту картку до запитання М5. Попросіть назвати одну найкращу форму — 1-й ВИБІР, потім ще одну — позначити у стовпчику 2-й ВИБІР*)

	<i>Перший вибір</i>	<i>Другий вибір</i>
1. Усиновлення громадянами України	1	1
2. Прийомна сім'я	2	2
3. Дитячий будинок сімейного типу	3	3
4. Виховання дітей у спеціалізованих закладах: школи-інтернати, дитячі будинки, будинки дитини	4	4
5. Усиновлення іноземними громадянами	5	5

М6. Що для Вас є вагомими перепонами, щоб усиновити / взяти під опіку дитину? (Інтерв'юєре! Передайте респонденту картку до запитання М6. Попросіть назвати не більше **трьох** основних чинників)

1. У мене є свої діти і немає можливості щодо усиновлення / опіки ще дитини / дітей
2. Я не можу усиновити / взяти під опіку через свій вік
3. Недостатня фінансова підтримка з боку держави
4. Я не можу усиновити / взяти під опіку за станом здоров'я
5. Я не хочу займатися вихованням дітей
6. Мій партнер (чоловік / дружина) не згоден/а на усиновлення / становлення опіки
7. Недостатньо соціальних послуг (дитсадки, школи, лікарні)
8. Дуже складна процедура оформлення документів на усиновлення / опіку
9. У мене негативне ставлення до дітей, які перебувають в органах опіки (дитячих будинках / інтернатах)
10. Бракує інформації про можливість усиновлення / встановлення опіки
11. Мені заважає те, що говоритимуть у суспільстві про усиновлену / взятую під опіку дитину
12. Інше (вказіть, що саме): _____
13. Ніколи не розмірковував/ла з цього приводу (не зачитувати)

ПОДЯКУЙТЕ РЕСПОНДЕНТОВІ Й ЗАВЕРШУЙТЕ ІНТЕРВ'Ю

ЗАПОВНЮЄТЬСЯ ІНТЕРВ'ЮЕРОМ

18. Мова, якою проводилося інтерв'ю:

1. Російська

2. Українська

**ПРІЗВИЩЕ, ІМ'Я, ПО БАТЬКОВІ
ІНТЕРВ'ЮЕРА** _____

ЗАПИШІТЬ ЧАС ЗАВЕРШЕННЯ ІНТЕРВ'Ю ТА ЙОГО ТРИВАЛІСТЬ

19. ЧАС ЗАВЕРШЕННЯ ІНТЕРВ'Ю |_|_|_|_| годин |_|_|_|_| хвилин

110. ТРИВАЛІСТЬ ІНТЕРВ'Ю |_|_|_|_| хвилин (ГОДИНИ
ПЕРЕВЕДІТЬ У ХВИЛИНИ)

**ПРОЧИТАЙТЕ НИЖЧЕ НАВЕДЕНЕ ТВЕРДЖЕННЯ І ПІДПИШІТЬ
ЙОГО**

Засвідчую, що опитування проведене мною відповідно до Інструкції методом особистого інтерв'ю з вибраним за Інструкцією респондентом.

ПІДПИС _____ (ПІБ інтерв'юера _____)

ДОДАТОК 2

Характеристики опитаних

Табл. 1

Структура опитаних за віком

<i>Вік респондента</i>	<i>Кількість респондентів</i>	<i>Питома вага населення віком 15–49 років за статистични- ми даними, %</i>	<i>Питома вага від загальної кількості опитаних, %</i>	<i>Відхилення вибіркової сукупності</i>
15–19	452	14,7	14,5	0,2
20–24	487	15,6	15,6	0,0
25–29	433	14,1	14,0	0,1
30–34	438	13,6	14,0	-0,4
35–39	399	12,9	12,8	0,1
40–44	442	14,1	14,2	-0,1
45–49	461	15,0	14,9	0,1
Усього	3112	100	100,0	

Табл. 2

Структура опитаних за статтю

<i>Стать респондентів</i>	<i>Кількість респондентів</i>	<i>Питома вага населення віком 15–49 років за статистични- ми даними, %</i>	<i>Питома вага від загальної кількості рес- пондентів у масиві, %</i>	<i>Відхилення вибіркової сукупності</i>
Чоловіки	1531	49,4	49,2	0,2
Жінки	1581	50,6	50,8	-0,2
Усього	3112	100	100	

Табл. 3

Структура опитаних за типом поселення

<i>Тип поселення</i>	<i>Кількість респондентів</i>	<i>Питома вага населення віком 15–49 років за статистични- ми даними, %</i>	<i>Питома вага від загальної кількості рес- пондентів у масиві, %</i>	<i>Відхилення вибіркової сукупності</i>
Місто	2172	70,6	70,3	0,3
Село	940	29,4	29,7	-0,3
Усього	3112	100,0	100,0	

Табл. 4

Кількість опитаних по областях (реальна та у зваженому масиві)

<i>Область опитування</i>	<i>Реалізована кількість</i>	<i>Питома вага населення віком 15–49 років за ста- тистичними даними, %</i>	<i>Питома вага респондентів у масиві після його зважу- вання, %</i>	<i>Відхилення вибіркової сукупності</i>
АР Крим	257	5,1	5,1	0,0
Вінницька	107	3,4	3,4	0,0
Волинська	66	2,2	2,2	0,0
Дніпропетров- ська	162	7,5	7,5	0,0
Донецька	207	9,8	9,8	0,0
Житомирська	84	2,7	2,7	0,0
Закарпатська	84	2,7	2,7	0,0
Запорізька	123	4,0	4,0	0,0
Івано- Франківська	94	3,0	3,0	0,0
Київська	115	3,7	3,7	0,0
м. Київ	262	6,3	6,3	0,0
Кіровоградська	72	2,2	2,2	0,0
Луганська	158	5,2	5,2	0,0
Львівська	174	5,6	5,6	0,0
Миколаївська	82	2,6	2,6	0,0
Одеська	161	5,2	5,2	0,0
Полтавська	98	3,2	3,2	0,0
Рівненська	78	2,5	2,5	0,0
Сумська	81	2,5	2,5	0,0
Тернопільська	71	2,3	2,3	0,0
Харківська	190	6,2	6,2	0,0
Херсонська	73	2,4	2,4	0,0
Хмельницька	87	2,8	2,8	0,0
Черкаська	86	2,7	2,7	0,0
Чернівецька	59	1,9	1,9	0,0
Чернігівська	81	2,3	2,3	0,0
Усього	3112	100,0	100	

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні

Підписано до друку _____. Формат 60х84/16. Друк офсетний.
Папір офсетний. Умов.-друк. арк. _____. Тираж _____ прим.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 334 від 09.02.2001

Виготовлення: видавничий дім «АДЕФ-Україна»
01030, Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 40а
тел.: (044) 284-08-60, факс: (044) 284-08-50
e-mail: adef@adef.com.ua
www.adef.com.ua